

BAKI BEYNƏLXALQ
MULTIKULTURALIZM MƏRKƏZİ
BAKU INTERNATIONAL MULTICULTURALISM CENTRE

Къурбан Саид

Али
ва
Шино

Лезги чІалал

Баку 2021

**Бакудин Дуьньядин Халкъариз Талуькь Тир
Мультикультурализмдин Меркез**

**Редакциядин
коллегия:**

Камал Абдулла, Реван Гъасанов,
Мухтар Казимов, Шириңдил
Альшанлы, Тегъран Алишаногълу,
Солмаз Тогъиди, Седакъет Керимова

**Проектдин
идея гайиди:**

Камал Абдулла
Бакудин Дуьньядин Халкъариз
Талуькь Тир Мультикультурализмдин
Меркездин Къаюмвили Советдин
къил, Азербайжандин Чаларин
Университетдин ректор

Рецензия кхъейди:

Седакъет Керимова

Таржумачи:

Муъзеффер Меликмамедов

Жавабдар тирди:

Решад Илясов
Бакудин Дуьньядин Халкъариз Талуькь
Тир Мультикультурализмдин Меркездин
аналитикадин отделдин къил

Къурбан Саид. АЛИ ВА НИНО (Лезги чІалал).
Баку, Мутаржим, 2021, 224 чин.

ISBN 978-9952-28-567-3

Böyük məhəbbətin tərənnümü

Görkəmli Azərbaycan yazıçısı Qurban Səidin “Əli və Nino” əsəri Avropanın və ABŞ-in tanınmış ədəbi tənqidçiləri tərəfindən XX əsrin ən yaxşı romanlarından biri kimi qiymətləndirilmişdir. Əsərin müəllifi dünyada, Zaqafqaziyada və Azərbaycanda bir çox tarixi hadisələrin baş verdiyi bir dövrdə yaşamış iki gəncin – azərbaycanlı Əli xan Şirvanşirin və gürcü qızı Nino Kipianinin ülvü duyğularını və hisslərini böyük məhəbbət müstəvisində qələmə almağa nail olub. Bu məhəbbət əsərin qəhrəmanlarının saf duyğuları ilə yanaşı, həm də onların doğma torpağa və Vətənə sevgisi, öz xalqlarına vurğunluğu, azadlıq həsrəti ilə alışıb yanması ilə bağlıdır. Belə sevgini yalnız böyük və bəşəri məhəbbət adlandırmaq olar.

Sonda iki gəncin məhəbbəti ömrün nakam notları ilə tamamlansa da, Əli xan Şirvanşirin Azərbaycan Demokratik Cümhuriyyəti uğrunda döyüslərdə qəhrəmancasına həlak olması rübabin yanıqlı səsi kimi qəlbləri göynətsə də, bu sonluq oxucuda ruh düşkünlüyü yaratmur, əksinə, onu Vətənin azadlığı naminə yeni mübarizəyə, yeni qəhrəmanlıqlara səsləyir.

Əsərin qəhrəmanlarının Azərbaycanın, Gürcüstanın, Dağıstanın və İranın şəhər və kəndlərində olarkən yerli əhali ilə yaxın ünsiyyət qurması, ayrı-ayrı xalqlara öz münasibətlərini bildirməsi, indiki kimi keçmişdə də ölkəmizdə müxtəlif millətlərin nümayəndələrinin əmin-amanlıq şəraitində yaşaması, ermənilərin xəyanətkar xisləti, Ənvər paşanın komandanlığı ilə türk əsgərlərinin azərbaycanlı qardaşlarının köməyinə gəlməsi ilə bağlı hadisələr obyektiv və dolğun qələmə alınıb.

“Əli və Nino” əsəri ayrı-ayrı xalqlar arasında dostluq əlaqələrinin möhkəmləndirilməsinin vacibliyini təbliğ etməsi ilə də diqqəti cəlb edir. Bu baxımdan romanı multikulturalizm sahəsində dünyaya nümunə göstərən müstəqil Azərbaycan Respublikasının

bugünkü milli siyasəti ilə səsleşən dəyərli əsər kimi qiymətləndirmək olar.

Belə dəyərli əsərin tanınmış yazıçı-jurnalist Müzəffər Məlikməmmədov tərəfindən ləzgi dilinə tərcümə edilməsi təqdirəlayiqdir. Azərbaycan və rus müəlliflərinin bir sıra əsərlərini ləzgi dilinə peşəkarcasına çevirən M.Məlikməmmədovun bu tərcüməsi də uğurlu alınmışdır. O, müəllifin üslubunu olduğu kimi saxlamağa nail olmuş, ləzgi ədəbi dilinin imkanlarından məharətlə istifadə edərək, hər bir cümləni və abzastı dəqiq tərcümə etmiş, əsəri oxuculara rəvan və oxunaqlı dildə çatdırmışdır. Bu baxımdan “Əli və Nino” əsərinin ləzgi dilinə tərcüməsi yüksək keyfiyyətli tərcümə kimi diqqəti cəlb edir.

*Sədaqət Kərimova,
yazıçı-jurnalist, “Samur” qəzetinin baş redaktoru*

Кланивилин члехи ивир

Азербайжандин твар-ван авай кълемэгъли Мугъам-мад Асад бегдин (Къурбан Саидан) «Али ва Нино» эсердиз лайихлу кымет гайи Европадин ва Америкадин Садхъанвай Штатрин эдебиятдин критикри и роман XX виш йисан виридалайни хъсан романрикай сад я лагъанай. Эсердин лейтмотив дуъньяда, Закъафкъазияда ва Азербайжанда члехи тарихдин вакъияяр киле феи вахтунда чеб-чпел ашукъ хъайи кве жегилдин – азербайжанви Али хан Ширванширан ва гуржи руш Нино Кипианидин кланивилин гиссерикай туьклуър хъанватлани, авторди абурун кланивал рикелдай тефир члехи муьгъуббат хъиз кълемдиз къачунва. И муьгъуббат тек са романдин игитрин кланивилин михьи гиссерихъ галаз ваъ, гъаклни абурун хайи чил ва хайи Ватан клан хъунихъ, жуван халкъдалди дамах авунихъ, азадвал патал женг члугунихъ галаз алакълалу я. Гъавилай и муьгъуббатдиз кланивилин члехи ивир лугъуз жеда.

Кве жегилдин кланивал эхирдай уьмуърдин умуд кумачир нотаиралди тамам жезватлани, Али хан Ширваншир Азербайжандин Демократиядин Республика патал женгера къегълвилелди терг хъуни рубабдин цлугъди хъиз рикл атлугъватлани эсер икл акълтлуни клелдайди руьгъдай вегъизвач, акси яз, адаз Ватандин азадвал патал цлийи женгериз, къегълвилер къалуриз эвер гузва.

Авторди эсердин игитри Азербайжандин, Гуржистандин, Дагъустандин, Ирандин шегъерра ва хуърера чкадин агъалийрихъ галаз хуш рафтарвилер авунихъ, чара-чара халкъариз лайихлу кымет гунихъ, гилан девирда хъиз алатай вахтарани азербайжанвиър маса миллетрин векидрихъ галаз санал ислягъвилелди яшамиш хъунихъ, эрменийрин хиянаткарвал русвагъ авунихъ, Анвар паша киле аваз туьрк аскерар азербайжан-

ви стхайриз куьмек гун патал атунихъ галаз алакьалу вакьияяр авайвал ва гегьеншдиз къелемдиз къачунва.

«Али ва Нино» эсерди гьакӀни чара-чара халкъарин арада дуствал мягькемарунин важиблувал теблигъ авуналди кӀелдайди вичихъ ялзава. Гьавилай и романдиз мультикультурализмдин рекъай вири дуьньядиз чешне къалурзавай, Азербайжан Республикадин къенин милли сиясатдихъ галаз къазвай лайихлу эсер хъиз къимет гуз жеда.

Ихътин къиметлу эсер лезги чӀалаз элкьуьрун патал тӀварван авай къелемэгъли Муьзеффер Меликмамедова гзаф зегьмет чӀугунвайди гьасятда чир жезва. Азербайжан ва урус къелемэгълийрин гзаф эсерар лезги чӀалаз пешекарвилелди элкьуьрनावай М.Меликмамедован и таржумадизни цӀийи агалкъун хъиз къимет гуз жеда. Адалай автордин хатӀ хвена, лезги чӀалан мумкинвилерикай хъсандиз менфят къачуна гьар са жумла, гьар са абзац авайвал элкьуьриз алакьнава. Гьавилай лезгидалди романдин чӀал фасагьатлуди ва кӀелдайбуьр хъсандиз гьавурда акьадайди хьанва.

Седакьет Керимова
писатель-журналист, «Самур» газетдин
къилин редактор

Бакудин урус императордиз талукь гуманитарный гимназияда келдайла чун яхцур студент тир. Абурукай кьанни цуд мусурман, кьуд эрмени, кьвед поляк, пуд сектант, сад урус тир. Иикьан кьвед лагьай паюна чаз географиядин тарсар гузвай. Икьван гагьди чакай садани чи шегьер географиядин жигьетдай лугьуз тежедай кьван марагьлу чкадал алайдакай фагьумначир. Ингье гила профессор Санина вичин зайиф ванцелди чи шегьер гьихьтин чкадал алатла, чун гьавурда твазвай. Чна секиндив ацукьна адан гафарихь яб акалзавай. “Европадин рагьэкьечдай патан сергьят лагьайтла, урус империядин кьеняй, Урал дагьлар тирвал агьадай, Каспи гьуляй ва Кьафкьаздай туз физва. Бязи алимри Кьафкьаздин дагьларин кьибле патавай чкаяр Азиядиз талукьарзава. Маса алимри инаг медениятдин рекьай вилик фенвайвиляй Европадиз талукь я лугьузва. Аялар, аз лугьуз кьанзава хьи, чи шегьер вилик фенвай Европадиз ва я гуьгьуьна амай Азиядиз талукьарун кведай аслу я”.

Чи муаллим вич-вичелай рази яз хьуьрезвай. Ада садлагьана чи хиве гзаф залан пар хьтин суал туну чун фикирдик кутуна. И суалдиз жаваб гун патал дерин акьул кьанзавай.

Ахпа эхиримжи жергеда ацукьнавай Мамед Гьейдара гьил хкажна лагьана: “Жанаби профессор, чаз Азияда амуькьиз кьанзава”. Синифда авайбур ван алаз хьуьрена. Мамед Гьейдара пуд лагьай синифда келиз кьвед лагьай йис тир. Баку Азиядик экечдайвал хьанайтла, Мамед Гьейдара мад са йисуз пуд лагьай синифда келна кьанзавай. Вучиз лагьайтла чирвилерин кьилин идарадин кьарардив кьадайвал, Урусатдин Азия патай тир чкадин студентриз чпиз кьанзамай кьван гьа са синифда амуькьдай ихтияр гузвай. Урусин юкьван мектебдин муаллимрин кьизилдин рангунин гьаларив безекар кутунвай униформа алуькьнавай Санина пеле биришар туна жузуна: “Гьа гила ваз Азияда амуькьиз кьанзавани, Мамед Гьейдар? Вилик экьеч кван. Лагь кван, вавай жуван фикир делилралди тестикьариз жедани?” Мамед Гьейдар регьуьвиляй яру хьана вилик экьечина. Ингье

адавай са гаф лугъуз хъанач. Сив ахъа хъана амай ада пеле биришар гъатнаваз, умуд атланваз килигзавай. Къуд эрмени, къве поляк, пуд сектант ва урус тентес хъанвай Мамед Гъейдараз килигиз хъуьредайла, за гъил хкажна лагъана:

– Жанаби профессор, азни Азияда амукиз кланзава.

– Али хан Ширваншир! Вазни? Вилик экъечI, килигин кван, – лагъана профессор Санина пузарар класна са мус ятлани вич Каспи гуьдуьн къерехдиз гъайи къисметдиз лянет авуна. Ахпа уьгуь ягъана такабурдаказ лагъана:

– Гъич тахъайтIа, вавай жуван фикир лугъуз женни?

– Эхъ, вучиз лагъайтIа заз Азия клан я.

– Клан яни? Лагъ кван, вун гуьгуьна амай уьлкъвейра хъайиди яни? Месела, Тегъранда?

– Эхъ, хъайиди я. Алатай гатфариз зун гъана авай.

– Ваз ана Европадин медениятдин чIехи агалкъунрикай са затI акунани? Месела, автомобиль акунани?

– Эхъ, акуна, вични лап чIехиди. Къанни цIуд кас къазвай автобусар акуна заз. И автобусри шегъердин къене кIвалахзавач. Абуру са шегъердай маса шегъердиз инсанар тухузва.

– И гъилера ваз акурбур автобусар я, автомобилар туш. Иранда ракъун рехъ авач лугъуз абурукай менфят къачузвайди я. Идаз “Чун гуьгуьна ама” лугъур къван я. Ацукъ жуван чкадал, Ширваншир.

Синифда авай къанни цIуд мусурмандин хатурдик хкIурзавайди авачир. Захъ элкъвена килигзавай абуру вуч фикирзавайтIа, малум тир. Профессор Саниназ хъел атанач. Адаз студентар асул европавияр хъиз тербия авун патал тапшуругъ ганвай.

Профессор Санина садлагъана жузуна:

– Квекай Берлиндиз фейиди авани?

Сектант Майкова гъил хкажна ва гъвечIи чIавуз вич Берлинда хъайиди я лагъана. Ана чилин кланикай ракъун рехъ физвай. Ада гур ванер авай са тунелдин станция ва дидеди вичиз гайи къурай ваклан якни фу хъсандиз рикIел хвенвай. Адан рикIел хкунри чи мусурман студентрик гзаф хъел кутунай. Къурай ваклан як рикIел хкайла студентрикай Сейид Мустафадин рикI элкъвена ва адаз синифдай экъечIдай ихтияр гана. Бакудин географиядиз талукъ гуьжетарни гъа икI къилиз акъатна.

Зенг ягъана. Профессор Санин регъятдиз нефес къачуна синифдай экъечIна. ЯхцIур студентни адан гуьгуьналлаз синифдай акъатна. Им чIехи ял ядай вахт тир. И чIавуз чна адет

яз пуд кар кылиз акъуддай: эвел гьенел катна, къуншидал алай реальный мектебдин студентрин униформайрин дуьгьмеяр ва кокардар къызилдин рангунинбур я лугъуз абур гатадай. Вучиз лагъайтIа чи униформайрин дуьгьмеяр ва кокардар гимишдин рангунинбур тир. Ахпа азербайжанвийар ван алаз азери чIалал рахадай. Вучиз лагъайтIа урусри чпиз азери чIал чизвач лугъуз, чаз мектебда и чIалал рахун къадагъа авунвай. Эхирдай чна куь-чедин муькуь патаз элячIна, пак тир Тамарадин рушарин лицейдин патаривай чарх ягъадай.

И гьилера зани рушарин лицейдиз фин къетI авуна.

Рушар жив хьтин михьи, лацу хуруганрин вили униформаяр алукина къвед-къвед, пуд-пуд бахчада къекъвезвай. Зи халадин руш Айишади зун акур кумазни гьил элягъна. Ам Нино Кипианидихъ галаз гьил-гьиле къуна къекъвезвай. Нино дуьньядин виридалайни иер рушарикай сад тир.

За рушариз географиядин тарсуна жува муаллимдихъ галаз чун Азиядай я лагъана авур гъужетрикай рахайла Ниноди чилиз килигна лагъана:

– Вуна дуьз лугъузвач, Али хан. Аллагъдиз шукур, чун Европада яшамиш жезва. Азияда яшамиш хъанайтIа, за дидедиз хъайи йикъалай шаршав гьалдна кIанзавай ва вазни зи чин аквадачир.

За жув магълуб хъайиди къатIана. Гьахъ жавабдиз вуч лугъуда къван. Гьакъикъатдани Баку ихьтин чкадал эцигнавай-вилай завай дуьньядин виридалайни иер вилериз килигиз жезвай.

Зун рушаривай чара хъана. А юкъуз мектебдиз хъфенач. Шегьерда къекъвена девейриз, гьакIни гъуьлуьз килигна. Европани Азия ва Нинодин лугъуз тежедай къван иер вилер рикIел хкана фикирдик акатна зун. Зи къенез са гьам кужум хъанвай.

И чIавуз вичин чиникни гьилерик жузам азар галуькнавай са къекъвераг зав агатна. Садакъа гайила адас зи гьилиз темен гуз кIан хъана. Ингъе адан гьалар акваз заз такIан хъана ва за гьил къулухъна. Са герендилай жува а фагъирдик хкIурайди хьиз хъана заз. Жуван гьалатI дуьзар хьийин патал ам жагъуриз кIанз къве сят къван шегьерда къекъвена зун. Ингъе ам жагъуриз хъанач. Гьавилай кефияр чIур яз кIвализ хъфена.

И вакъийрилай вад йис къван алатнавай. А йисара гзаф крар хъанвай. Чаз цIийи заведиш тагъкимарнавай. Гимназия-

дин студентар гатун фадлай къадагъа авунвайтани, цийи заведишди чун яхадикай къаз юзурдай.

Вад йисан къене шариятдин тарсар гузвай муаллимди мусурман яз чун дуьньядиз гьуналди Аллагъди чаз чехи нямет бахшнавайдакай баянар ганай. Чи синифдиз къве эрмени ва са урус студент атанвай. Къве мусурман студентди лагъайтла, мектеб гадарнавай. Абурукай сада келун туна, цуругуд яшда аваз свас гъанвай. Муькуьди лагъайтла, гатуз ивиар экъичунин къурбанд хъанвай.

Зун Али хан Ширванширни и вад йисан къене пудра Дагъустанда, къведра Тифлиса, садра Кисловодскда хъанай ва садра Иранда авай имидихъ илифнай. Садра лагъайтла, Герундиюмдинни¹ Герудивиюмдин² арада авай фаркъ чир хъанач лугъуз синифда амукъиз тимил амай.

Зи буба и гъакъиндай мисклинда авай имамдихъ галаз рахун патал адан къилив фена. Имамди адахъ яб акалайдалай къулухъ латин чалахъ галаз алакьалу яз кутунвай гъарай-эвер манасуз, гъакан буш гафар я лагъана. Ахпа буба хурудал Туьркиядин, Ирандин, урусрин медаларни орденар алаз директордин къилив фена. Зи бубади пишкеш яз мектебдин лабораторийриз жуьреба-жуьре аваданлухар гузвай. Адан алахъунар себеб яз зун синифдай-синифдиз акъатзавай. И арада мектебдин цал студентриз къве гуьлле ацурнавай тапанчи гваз тарсуниз атун къадагъа ийидай гафар кхъенвай кагъазни алкurna. Эхирни алатай вад йисан къене шегьерда телефонар ва къве цийи кинотеатр кардик кутуна. Нино Кипиани лагъайтла, гьелени дуьньядин виридалайни иер рушарикай сад тир.

Мектебра тарсар куьтягъ жез тимил амай. Са гъафтедилай гатун тлаьтил жезтир. За квале ацукьна латин чал чирун манасуз я лугъуз фикирзавай. Заз чи къвед лагъай гъавада авай кваликай гзаф хуш къвезвай. Адан цлар Бухарадин, Исфагъандин ва Кашгъандин халичайрив безетмишнавай. И гамарал бахчайрин, вирерин, тамарин ва вацларин шикилар алай. Вучиз лагъайтла и гамар хранвайбуруз а тамар, вирер чпин вилералди акунвай. Дуьшуьшдай атай касдивай а гамарин нехишрай къил акъудиз жедачир.

Гамариз ахтин рангар ягун патал гзаф яргъара авай вирерин патарив гвай куьчери тайифайрин дишегълийри цацар алай валарай агъзур жуьредин векьер кватдай. Ахпа чпин зериф, яргъи тупларив а векьер шупна миже кхуддай. Миже ка-

кадарна иер рангар къачудай. И иер рангарин сир виш йисар къван къадим я. Гзаф вахтара са ихътин сенятдин эсер арадал гъун патал хразвайда цуд йисалай виниз зегъмет члугвадай. Адалай къулухъ халичадал гъурч ийизвай ва къегъалри женг члугвазвай сегънеяр, къерехра Фирдовсидин са бейт, я тахайтла Саадидин са арифдарвилдин калам храна цлакай куърсардай. Цларални чилел цлудралди халичаяр алаз квал мичи яз аквадай. Квале са аскан диван, седефрив безетмишнавай къве куърси, са къадар ястухар, са хара герексуз химиядинни геометриядин ктабар авай. Зун и ктабар багъламадик кутуна квалдин цлалцлам къавал акъахна. Анай заз жуван дуьнья ачухдиз аквазвай: Ичеришегъер къеледин цларинни къецин варарин гъахдай чкадал арадалди кхинар алай имаратдин харапайриз килигна за... Арабрин бурма чларариз ухшар куъчейрай девеяр физвай. Девейрин квачин цлумар акъван зериф тир хьи, абуруз туьмериз клан жедай. Вилик пата къисайрик квай хътин Къыз къеледин къвалав туристар къекъезвай. Къеледин къулухъ къил акъудиз тежедай, къуркъушумдин ранг алай хътин Каспи гъул галай. Адан къулухъай рагар-чархар авай къерех аквазвай. Им дуьньядин виридалайни иер мензера тир.

Заз дуьз гъул, дуьз вир ва абурун арадиз гъахнавай и къадим шегъер пара кландай. Нафт жагъуриз атай, са къадар вахтундилай девлетлу хъайи ксариз и гъарай-эвер авай къумлухди-кай хуш авачир ва абур инай хъфизвай.

Нуькерди чай гъана. За ам хуш ийиз хъваз-хъваз ахъаюнин имтигъанрикай фикирзавай. Ингъе за жуван чандиз клусни азаб гузвачир. Зун имтигъандай экъечдайвал тир. Атлайтлани нарагъатвал авачир. Мад са йисуз клелиз мажбур хъайитлани, чи фабрикайрани заводра квалахзавайбуру зи кагъалвилиз ваъ, и илимдин меркез акъалтаруниз гъурмет ийидайди шаксуз тир. Авайвал лагъайтла, мектеб акъалтарун хъсан тушир. Гимишдин рангунин дуьгмеяр, пагонар, кокард алай рехи униформади зун хъсан къазвай. Адетдин пекер алулкайла за жув нарагъат гъисс ийидай. Ингъе за ихътин пекер яргъалди алулкадачир. Анжах га-туз алуькдай.

Ахпа... Москвадин Лазареван тварунихъ галай рагъ-экъечдай патан чларарин институтдик экечла кланзавай. Ихътин къарардал атанвай зун, вучиз лагъайтла аниз фейила урусрилай вилик акатдай. Жуваз регъят тир къецепатан чларар чирун урусриз гзафни-гзаф четин тирди заз аял чвалай чидай. Лаза-

реван тварунихъ галай институтдин униформани маса униформайрилай иер тир. И униформа яру пенжекдикай, къизиддин рангунин къянавай хевекай, гъа ихътин ранг алай хенжелдикай, гъаклан йикъарани алуқдаи ихтияр авай бегълейрикай ибарат тир. Студентри униформа гъикI хъайитлани алуқна кланзавай, тахъайтла урусри чаз гъурмет ийидачир. Урусрин гъурмет къазанмиш тавуртла, Нино заз гъулуз къведачир. Нино хашпара ятлани, зун адахъ галаз гъикI хъайитлани эвленмиш хъана кланзавай. Гуржи дишегълияр дуъньядин виридалайни иер дишегълияр я. Нинодиз зун клан тахъайтла вучда? АкI хъайитла, за са шумуд къегъалдин куъмекдалди ам гваз катна кланда. Нино жуван балкландал акъадарна, Ирандин сергъятдилай элячIна, Тегърандиз тухун герек я. Ана Нино заз муьтлуьгъ жедай. Вучиз лагъайтла адаз маса чара жедачир.

Бакуда авай чи кIвалин къавалай килигдайла яшайиш иер ва гъаклан адетдинди яз аквазвай. Чи нуькер Керима зи къуьнуьк гъил къягна. “Вахт я” лагъана. Зун кIвачел къарагъна.

Гъакъикъатдани вахт агакънавай.

Чилни цав кланвай хъиз аквадай чкада, Наргин къураматдин къулухъ пата са гимиди сирнавзавай. Хашпара почтунни гъайи ва телеграф лугъудай гъвечIи кагъаздал хъинрихъ агъанайтла, зи ими вичин пуд паб ва къве къуллугъчини галаз а ги мида хъана кланзавай. Абурун вилик фин герек тир. Зун тадиз гурарай эвичIна. Файтунда ацукъна гъарай-эвер авай гимияр акъваздай чкадиз фена.

Зи ими вичиз гъурмет авай кас тир. Ирандин шагъ Нерсреддина адаз “империядин аслан” хътин гъурметдин тIвар ганвай гъа йикъалай са касдизни зи имидихъ галаз хкIадайвал рахадай ихтияр авачир.

Адахъ пуд паб, гзаф нуькерар, Тегъранда са имарат, Мазан-даранда и къил, а къил таквар мулкар авай. Ам вичин виридалайни жегъил паб Зейнаб азарлу тирвиляй Бакудиз къвезвай. Зейнабан гъеле цIемужуьд яшар хъанвачир. Зи имидиз ам вичин муькуь папарилай пара кландай. Зейнабаз аял жезвачир. Имидиз лагъайтла, адавай вичин сихил давамарун патал са гада аял кланзавай. Зейнабаз я Кербаладин дервишрин тилисимди, я Мешгъеддин къил акъуддай ксарин ицитIунин гафари, я ашкъидикай гзаф чирвилер авай Тегърандин къарийрин алахъунри куъмекзавачир. Са куъмек хъурай лугъуз абур Гъамадандизни фенай. Ана яру къванцикай раснавай, сирлу килигунар авай,

гзаф чѣхи са асландин гуьмбет эцигнавай. Ништа, а гуьмбет къадим девиррин рикѣлай алатнавай гѣи пачагъди эцигиз тур-ди ятѣа. Виш йисар тир дишегълийри а гуьмбет зиярат ийиз. Абуру къуьзуь асландин чиниз темен гудай ва чеб мус кѣвачел залан жедатѣа гуьзетдай. Фагъир Зейнабаз а аслан зиярат аву-никайни са хийир хъанач. Гъавиляй абур гила Бакудиз къвезвай. Абуруз инин духтурривай куьмек кѣанзавай.

Зи фагъир ими вичин рикѣ алачир яшлу папарни Бакудиз гъиз мажбур хъанвай. Вучиз лагъайтѣа адет ихътинди тир: “Са, къве, пуд, гъатта къуд пабни къачуз жедай вавай, амма абуруз виридаз сад хъиз къайгъу къалурунин шартѣуналди”. Папариз са виляй килигун лагъайтѣа, Бакудиз къведамаз гъабурни жу-вахъ галаз гъун тир. Къанундив къадайвал лагъайтѣа, абурун захъ галаз са алакъани авачир. Дишегълийрин чка имаратдин къене пад я. Эдеблу итим дишегълийрихъ галаз рахана кѣан-завач, абурун гуьгъуьна гъатна кѣанзавач, абуруз салам тагана алатна кѣанзава. Дишегъли итимдин хъен я. Итимри а хъен-дикни чеб хушбахт яз гъисабда. Имни дуьз ва акъуллу кар я. Чи уьлкведа ихътин гафар авай: “Какадиз чѣар, дишегълидиз акъул жедач”. Патарик гъайбурук хкѣур тавурай лугъуз акъулсузбурни гуьзчивилик кутуна кѣанзава. Заз чиз, им гзаф акъуллу къайда я.

Гъвечѣи гими гъуьлуьн къерехдив агатна. Хурал чѣар алай морякри гимидай гурар куьрсарна. Эвичѣзавай урусри, эрме-нийри, чувудри чилик кѣвач галукъарун патал акѣ тади къачун-вай хъи, налугъуди, им абур паталди гзаф кар алай легъзе я. Зи ими гъеле гимидай экъечѣзавачир. Ада гъамиша лугъудай хъи, “тади къачун шейтѣандиз хас кар я”. Вири эвичѣайдалай къу-духъ заз гимидин винел майданда имидин иер къамат акуна. Адал яха ипекдикай тир либас, къилел хъицикъдин гъвечѣи чѣу-лав бармак алай. Кѣвачел къезил башмакъар алуќѣнавай. Ада вичин къалин чѣарчѣин чуруни кикер хинеда тунвай. Им агъ-зур йис вилик имам Гъуьсейна диндин рекъе ивияр эќыччай-ди рикѣл хкизвай адет тир. Гъвечѣи, юргъун вилер авай зи ими яваш-яващдиз къекъвезвай. Адан гуьгъуьналлаз имидин чпихъ къалабулух квайди гъасятда чир жезвай, къилий-къилди шар-шав галчукнавай папар къвезвай. Абурун гуьгъуьна хеси къул-лугъчияр авай. Сад акъуллу акунар авай кас тир. Къвед лагъай-дан суфатда къуранвай чурчулдин ухшарар авай. Пуд лагъайди аскѣан буйдин, амма вичин агъадин намус хуьникай гъяз къа-чузвай са кас тир.

Ими яваш-яващдиз гурарай эвичІна. За ам кѳужахламишна ва гѳурметдив адан чапла кѳуьнуъз темен гана. Авайвал лагъайІа, халкъдин арада ихътин майилвиллиз игътияж авачир. Папариз за гъич вилерин Іаникайни килигнач. Чун фйитунда ацукъна. Имидин папар ва хеси кѳуллугъчйир чи гуьгѳуьналлаз, кыл кѳеви фйитунраваз кѳезвай. Чи кѳеретІ гъйбатлуз акурай лугъуз за фйитунчидиз фйитун гѳуьлуьн кѳеряй Іуз физвай рекъйй гъалун патал эмир гана.

Нинодини бульварда акъвазна хѳуьрезвай вилералди заз килигзавай. Имиди рябетлудаказ чурудилай кап аладарна шегъерда гъихътин цІйии хабарар аватІа жузуна. За адаз цІйии хабарар авач лагъана. Вучиз лагъайІа зи везифа эвел суьгъбетдик куьлуь-шуьлуь ихтилатралди кыл кутуна, ахпа герек тир хабарар агакъаруникай ибарат тир. “Алатай гъафтеда Дадаш бегди Ахундзаде чукѳулдив яна кѳене. Муьжуьд йис вилик Дадаш бегдин паб гваз катай Ахундзаде хаталувал алатнавачирди чиз-чиз шегъердиз хтанвай. Шегъердиз хтай юкъуз ам яна кѳена. Гила полиция Дадаш бегдик кѳекѳезва. Вирибуруз а кас Мердаканда авайди чизватІани, полициядивай ам жагъуриз жезвач. Вучиз лагъайІа акъуллу итимри Дадаш бегди дуьз авунвайди я лугъузва”.

Имиди кыл юзурна зи гафар тестикъарна ва лагъана:

– Эхъ, Дадаш бегди дуьз авунва. Мад гъихътин цІйии хабарар ава?

– Урусриз Бибигъейбатда нафт квай цІйии чкаяр жагъанва. Гѳуьлуьн са къадар чкаяр миьна анрай нафт жагъурун патал Нобелан фирмади немсерин са чІехи машин гъанва. Имиди тажубвилелди “Аллагъ, Аллагъ!” лагъана Іуззарар куьрсарна.

– Чи кѳвале вири крар къайдада ава. Аллагъди гайитІа, са гъафтедилай гимназияни акъалІарда, – лагъана за.

Ахпа жуван ихтилат давамарна ва имидини захъ яб акална. Чи фйитун кѳвалив агакъайла за кѳерехда вилер атІумна лагъана: “Урусатдай Бакудиз са машгъур духтур атанва. Ам гзаф илимду кас я лугъузва. Инсандин чиниз килигай кумазни, адан алатай Іаларикайни гилан гъаларикай хабар гузва”.

Дарихмиш яз имидин вилер акъал жезвай. Ада кваз такъадайвал завай а духтурдин тѳвар жузуна. Зи суьгъбетрилайни залай ими рази тирди къатІана за. Ибур вири чи пата марифатдинни рябетлу тербиядин лишанар яз гъисабзава.

II кьил

Дуьм-дуьз къавал хъуьтуьл, жуьреба-жуьреда рангарин Диер нехишар алай Къарабагъдин халичайар эКянавай. Нянихъ буба, ими ва зун кIвачер кIватIна и халичайрал ацукьна. Къулухъай хьиз, гъиле куькIуьрнавай фонарар къунвай къуллугъчийр акъвазнавай. Чи вилик эКянавай суфрадал лагъайтIа, рагъэкъечIдай патан гъар жуьредин хуьрекар алай: виртIединни бадамдин фар, ширинарнавай майваяр, кабаб, чранвай верч ва кишмишар галай аш. Вилик вахтара хьиз, зун мадни бубадинни имидин гъилин гъерекатрал гъейран тир. Абуру чапла гъил юзур тавуна, эрчIи гъилив лаваш атIана, адал якIар эцигиз алчударна, звар гана незвай. Имиди зерифдаказ эрчIи гъилин пуд тIуб бугъ акъатзавай къапуна туна, са тIимил аш къачуна, ам элквей куьфте хьиз авуна, чилел са дугъуьни вегин тавуна сиве туна.

Заз чидач, вилкадивни чукIуддив хуьрек незва лугъуз урусри вучиз дамахзаватIа. Гъатта виридалайни ахмакъ инсандизни са вацран къене икI нез чир жеда. Завай лагъайтIа, вилкадивни чукIуддив регъятдиз хуьрек нез жеда ва заз европавийрин суфрадихъ жув тухудай къайдаярни чида. Ингъе жуван цIемуьжуьд йис ятIани, залай бубадивайни имидивай хьиз хуьрек нез алакьдач. Абуру анжах эрчIи гъилин пуд тупIув рагъэкъечIдай патан икъван хуьрекар акI тIуьна куьтягъна хьи, гъич чпин гъилин винел падни къацIанач. Ниноди чи хуьрек недай тегъердиз вагъшивилин къайда лугъудай.

Кипианийрин хизанда гъамиша столдихъ ацукьна европавийри хьиз хуьрек недай. Чна лагъайтIа, анжах урус мутъманар атайла икI ийидай. Халичадал ацукьна гъилив хуьрек недайла Ниноди кичI акатнаваз килигдай. Ингъе Ниноди вичин бубади анжах къад яшар хъайила вилкадикайни чукIуддикай менфят къачурди рикIелай алудзавай.

ТIуьн къилиз акъатна. Чна гъилер чуьхвена, имиди са куьруь дуьа кIелна. Ахпа къуллугъчийри суфрадал алай хуьрекар къахчуна ва сукIрайриз цана туьнт чай гъана. Хъсандиз тIуьна, чай хъвайидалай гуьгъуьниз имиди къуьзуьбуру хьиз, гъа-

вадикай, цикай, гьакІан шейэрикай рахаз гатІунна. Буба гьич рахазвачир, зунни секиндиз ацукьнавай. Вучиз лагьайтІа адет ихьтинди тир. Анжах имиди суьгьбетзавай ва ада гьар гьилера заз гьелени малум тушир Несреддин шагьдин девирдикай гаф кудзавай. Имиди рахун давамарна лагьана:

– Дуьз кьанни цІуд йисуз зун Шагьеншагьдин вилин нине тир. Ада пудра Европадиз фидайла зун вичихь галаз тухванай. И сиягьатрин вахтунда зун гавуррин дуьньядихь галаз виридалайни хьсаңдиз таниш хьана. Чна пачагьрин, кайзеррин имаратар ва заманадин виридалайни сейли хашпараяр зиярат авуна. РагьакІидай пата авайбурун дуьнья мягьтел жедай дуьнья я. Гзаф тажуб жедай кар абурун дишегьлийрихь галаз рафгарвилер я. Дишегьлияр, гьатта пачагьрин, канслеррин папарни чуплах кьекъвезвай. Абуруз садани са гаф лугьузвачир. Белки хашпараяр асул манада итимар туштІа? Белки са маса себеб ава? Аллагьдиз чида себеб вуч ятІа.

ГьакІан шейэри и гавуррихь хьел кутазвай. Садра Шагьеншагьдиз пачагьдин имаратда тешкилнавай кьунагьлухдиз теклифнай. Ада вечрен якІукай са тике зерифдаказ пуд тупІув кьуна пачагьдин папан бушкьабда туна. Пачагьдин папан ранг садлагьана дегииш хьана ва ада кичІела уьгьуяр яна. Шагьеншагьдин и эдеблу гьерекатди са кьадар принцар ва чІехи кьуллугьрал алай инсанар серсер авуна. А йифиз кьиле феи кьунагьлухдилай кьулухь француз посолди пачагьдин паб кьужахда кьуна кьуьлзавай. Пачагьди ва ам хуьн патал кьаравулда акьвазнавай офицерри абуруз килигзавай. Ингье абурукай садни пачагьдин намус хуьн патал кІвачел кьарагьнач. Берлиндани са ажайиб вакьиадин шагьид хьана чун. Чаз “Африкави дишегьли” операдиз теклифнавай. Са яцІу дишегьлиди сегьнедиз экьечІна мани лугьуз гатІунна. Адан ванцикай садазни хуш атанач. Кайзер Вилгьелмак хьел акатна ва ада дишегьлидиз гьа алай чкадал жаза це лагьана эмир гана. Эхиримжи перде кьиле фидайла са шумуд негриди сегьнедин юкьвал цІайна чІехи цІайлахан тукьІурна. Дишегьлидин гьилер-кІвачер кІевирна ам цІайлахандин юкьва акІурнавай паядал кутІунна. Ам цІайлахандин юкьвал яваш-явашдиз кузвай. Са касди чаз им символ квай цІайлахан я лагьана. Ингье чун а гафарин чІалахь жезвачир. Вучиз лагьайтІа дишегьлиди ийизвай гьарай чун Тегьранда авайла шагьдин эмирдалди дири-дири цІай ягьана кайи

гавур дишегъли “гъуьрийет-уъл-Айинан” гъарай хътин руьгъ вегъедайди тир.

Ими са къадар вахтунда хияллу яз акъвазна. Ахпа ада дериндай нефес къачуна вичин ихтилат давамарна: “И хашпарайрин зун гъавурда акъун тавур мад са кар ава. Душман магълуб авун патал абуру хъсан яракърикай, аскеррикай, заводрикай менфят къачузва. Маса инсанрин гегъенш къатар регъятдаказ терг авун патал цийи яракъ акъудай касдиз гзаф пулар, орден ва медалар гузва. Амма муькуь патахъай европавийри датана гзафни-гзаф азарханаяр эцигзава. Дяведин вахтунда душмандин аскерар сагъарзавай ва есирда къунвайбуруз къуллугъзавай ксариз гъурметзава. Гъабурузни орден ва медалар гузва. Чехи гъукумдар Шагъеншагъди гъамиша тажувилелди лугъудай хьи, сад-садаз акси крар кбиле тухузвай ксариз сад хъиз гъурмет ийизвайди акурла инсан тентес жеда. Садра Шагъеншагъ и месэладихъ галаз алакъалу яз Вянада Австриядин императордихъ галаз гъуруьшмиш хъана. Ингъе Австриядин императордивай месэла герек тирвал ачухариз хъанач. Акси яз, европавийри чаз нифрет ийизва... Абуру лугъузва хьи, куьне къуд паб хуьзва, чеб лагъайтла, гзаф вахтунда къудалайни гзаф папарихъ галаз яшамииш жезва. Гъаки ятлани, абуру Аллагъди лагъайвал яшамииш хъана гъакимвал ийизвай чаз нифретда.

Ими секиндиз ацукънавай. Мичли жезвай. Имидин хъен яхун, яшлу къушран къаралтудиз ухшар тир. Ада са къадар хкаж хъана, къуьзубурун саягъда угъуь ягъана, ахпа къизгъиндаказ рахунар давамарна:

– Авайвал лагъайтла, чна чи Жанаби Аллагъдин гъар са эмир къилиз акъудзава. Европавийри чпин Аллагъдин эмирриз амал ийизвачтлани, абур югъ-къандивай гужлу жезва. Чи гужни твар-ван лагъайтла, къвердавай квачерик аватзава. Вучиз ики жезватла? Нивай заз жаваб гуз жеда?

Садавайни имидиз жаваб гуз хъанач. И яшлу ва галатнавай кас квачел къарагъна, зурзаз-зурзаз гурарай эвичина вичин квализ хъфена. Бубани адан гъуьгъуьналлаз фена. Къуллугъчийри атана чайдин сукраяр къахчуна, суфра кватла.

Зун къавал ялгуз амай, заз ксуз кланзавачир. Мичливили шегъер капуна тунвай.

Баку са шегъердикай туьквенвач. Ам керецдин къене авай хътин къве шегъердикай ибарат я. Шегъердин къадим къеледин цларин а пата къецин шегъер эки хъанва. Ана гъаркъуь куьчяр,

къакъан дараматар ава, ван алай, вилера чѣхи пуларихъ ялуни
кѣланивал авай инсанар къекъезвай. Фонтан ягъазвай, берекат ва
деветлудвал бахшзавай нафтѣади маса чкайрай марф алатайла
бебелукар акъалтдаиди хъиз, Бакудиз жематар гъизвай.

И шегъерда театрал, мектебар, азарханаар, ктабханаар,
полиция, даим юрфар чуплах яз къекъезвай иер дишегълияр
ава. Къецин шегъерда сада гулле гайила, вирибуруз ам пул
къакъудун патал акъуднавай къал тирди чир жедай.

Европадин географиядин сергъят къецин шегъердай тѣуз
физвай. Нинони къецин шегъерда яшамиш жезвай.

Къенепатан шегъердин къеледин цларин арада авай куь-
чеяр цѣвелин тарцин пешер ва рагъэкъечѣдай патан тур хъиз
дар ва какур тир. Мискинрин цавун хъуьтуьл циферик галуь-
завай минараяр Нобелан фирмади туькѣурнавай нафтѣадин
вышкайрилай тафаватлу тир. Къенепатан шегъердин рагъэкъ-
ечѣдай пата “Къыз къеле” хкаж жезва. Бакудин гъукумдар Ма-
мед Юсуф ханди и къеле вичин рушаз эцигиз турди я лугъуда.

Чи шегъердин куьчейрай виш йисара сел хъиз ивиар
авахъайди я. Чаз гуж ва жуьретлудвал ганвайдини и экъичнавай
ивиар я.

Дуьз чи кѣвалин вилик княз Сисианашвилидин дарваз
хкаж жезва. И дарваздин патавни са береда асуллу инсанрин
ивиар экъичнай. Гъа икѣ, чи ивиар экъичай чѣвалай гзаф йи-
сар алатнавай. А чѣавуз чи уьлкведин гъукумдар Гъуьсейнкъуду
хан тир. Урус пачагъдин куьшундин генерал тир гуржи принц
Сисианашвилиди са юкъуз чи шегъер элкъурна цѣарѣе туна.
Гъуьсейнкъуду ханди вич императордиз муьтѣуьгъ жеда лагъа-
на шегъердин варар ахъайна ва княз Сисианашвилидиз къенез
теклифна. Княз са шумуд атлуни галаз шегъердиз гъахънай. Ше-
гъердин дарваздин къудухъ галай майданда княздиз къунагълух
тешкилнавай. Са шумуд чкадал цѣайлаханар алай, шишерал
чѣхи калер элкъурриз чразвай. Къунагълухда княз Сисиана-
швилиди ички пара хъванвай. Эхирдай князди вичин галатна-
вай къил Гъуьсейнкъуду хандин хурал тунвай.

А чѣавуз зи чехи буба Ибрагъим хан Ширваншира вичин
юкъвавай куьгъне хенжел Гъуьсейнкъуду хандив вуганай. Гъуь-
сейнкъуду ханди хенжел къачуна яваш-явашдиз княз Сисианаш-
вилидин туьд атѣанай. Княздал ва хандин пекерал ивиар хъи-
ченай. Анжах ханди галат тавуна, княздин къил вичин гъилиз
къведалди адан туьд атѣанай. Ахпа атѣай къил къел авай субу-

да тунай ва зи члехи бубади ам Тегьранда авай Шагьеншагьдал ракъурнай. Са къадар вахтундилаи урус пачагьди и члуру кардин къясас къахчун патал Бакудиз къушун ракъурнай.

Урус къушунди шегьер элкьурна царце тунай. Гьусейнкьуду хан вичин имаратдин ракариз куьлег яна, гьана ацукьнавай. Ада ибадат ийиз ва пакагьан йикъакай фикириз югь акъудзавай. Урус пачагьдин аскерар шегьердиз гьахьайла Гьусейнкьуду хан са тунелдай гьуьлуьн кьерехдиз экъечинай ва анайни Ирандиз катнай. Тунелдиз гьахь тавунмаз ада имаратдин ракарал са акьуллу жумла кхьенай: “Пакагьан йикъакай фикирзавай касдикай игит жедач”.

Са шумудра зун мектебдай кваллиз хандин имаратдин харапайрай тлуз хтанай. Адан зурба дестегар авай дуванхана садни авачиз ичи тир. Чи шегьерда адалатдихь гелкъевезвай ксар къеледин цларин къецик квай урус судьядин къилив фена канзавай. Ингье адан къилив физвайбур лап тимил тир. Им урус судьяр пис ва адалатсузбур я лагьай чал тушир. Акси яз, абур инсандихь яб акалдай адалатлу ксар тир. Ингье урусри уьлкве идара ийидай вахтунда абурун мили рафтарвилер ва адалатлувал халкъдиз хуш тушир. Месела, чьунуьх гумбатI дустагь ийидай. Дустагьханада ам михьни камерада хуьдай. Адаз чай ва гьатта тлуьн гудай. Чьунуьх гумбатIдихь галаз ихьтин рафтарвилери вирибурук, иллаки чпин малар чьунуьхнавай ксарик хьел кутазвай.

Халкъди вичин ихтиярар вичи къилиз акъудзавай. Нисинлай алатайла шикаятчияр мискиндиз къведай, ана квачер кватна ацукьнавай яшлу, арифдар ксариз чпин дердияр лугьудай. Абуру шариатдив ва Аллагьдин къанунрив къадайвал гьуькуьм гудай. “Вил акъуднаватIа, вил акъуд, сас ханватIа, сас хух”. Шариатдин гьамишан гьукум гьа ихьтинди тир. Бязи чавара йифиз хьенер аквадай. Цайлапан ягдайвал, са хенжел хкаж жедай ва са гьвечли гьарай-эвер акъатдай. Гьахьуни, гьа икI вичин чка къадай. Иви вахчунин къясасни са кваливай яргъаз хьана муькуь квалел фидай. Бязи вахтара йифиз къудухь квай куьчейрай са чувал ялдай. Адан къеняй туьтер къурдан ванер къведай. Ахпа чувал гьуьлуьз вегьидай. Анай са лапрандин ван къведай ва чувал гьуьлуь члугвадай. Муькуь юкъуз къазуннавай пекер алай са вуж ятани вичин квалеле зарулдиз шехьдай. Ада Аллагьдин къанун къилиз акъуднавай. Къанунди шеври паб къена канзавайди я лугьузвай.

Чи шегъер гзаф сирер авай чка я. Адан пурчарни муртIар алапат жедай затIарив ацIанва. Зи ихътин алапат жедай затIарал, а пурчарални муртIарал, йифен мили кушкучшрал ва мискIиндин нисинлай къулухъ авай секинвилел гзаф рикI ала. Аллагъди заз диндин шиит тарикъатдиз, Имам Жаферан тарикъатдиз хас инсан хъиз ина дидедиз жедай мумкинвал гана. Эгер ада мергъяматвал къалурзаватIа, заз ина, и куъчеда, жув дидедиз хъайи кIвале рекъидай мумкинвал гурай. Вич гуржи хашпарайрикай тир, вилкадивни чукIулдив хуърек незвай, хъуърезвай вилер авай, зериф ва атирлу ипекдин гуълуътар алукиIавай Нинодозни къуй ихътин мумкинвал гурай!

III кьил

Гимназия акъалтIарнавайбуру йифен балда алукиIнавай махус униформайрин яхаяр зардив безетмишнавай. Гимишдин тукъвайрини дуъгмейри рапрапар ийизвай. Чун кьилел алачиз, секиндиз гимназиядин чIехи залда акъвазнавай. Имтигъандин гъайбатлу легъзе гатIунна. Вири студентри урусрин православ килисадин Аллагъдивай куъмек тIалабзавай. Ингъе имтигъан гузвай яхцIур студентдикай къвед гьукуматдин килисадик квай.

Килисадин зарлу либас алукиIнавай, яргъи чуру ва атирлу яргъи чIарар авай, гъиле къизилдин рангунин чIехи хаш къунвай кешишди дуъа ийиз гатIунна. Ладандин¹ ни вири залдиз чкIана. Муаллимри ва гьукуматдин килисадик квай къве студентди сад-садаз килигиз мет ягъана. Православ килисадин зериф макъамни лугъузвай гафар чаз зайифдиз ван къвезвай. Первердигар, и муъжуъд йисуз чна са акъван кваз такъаз, чандиз азаб гуз и гафариз гьикъван яб ганай. “Аллагъди дуъньядин виридалайни муъмин, виридалайни къудратлу, виридалайни вафалу хашпара гьукумдар тир пачагъ къвед лагъай Николай Александровичан ибадатарни галаз гьуъле ва къуруда сиягъат ийизвайбуруз, къадир авайбуруз, азаб чIугвазвайбуруз, диндин, пачагъдин ва Ватандин рекъе дяведа чанар гузвайбуруз, гьакIни вири православ хашпарайриз хийир-дуъа гурай...”

¹ Хъсан ни галай, хъитивални ярувал алай атирлу шкъакъ хътинди.

РикИк къалабулук квайвиляй за вилер цла атГумна. Цдакай кьве кьил алай лекьрен гербдин кЛаникай Бизансдин иконадиз ухшар тир кьизилдин рамкада урус пачагьдин портрет туна куьрсарнавай. Яргъ алай чин, лацу-расу чЛарар, ачух вили рангунин вилер авай пачагьди виняй агъуз вилик килигзавай. Адан хурал алай медалринни орденрин сан-гьисаб авачир. Муьжуьд йисан кьене зун са шумудра адан медаларни орденар гьисабиз алахънай, амма абур гзаф тирвиляй гьар гьилера гьалатI хъанай.

Виликди пачагьдин портретдин къвалавай адан папан портретни куьрсардай. Гуьгьуьнлай пачагьдин папан портрет анлай къахчунай. Вучиз лагъайтIа уьлкведин бязи мусурманри а портретда пачагьдин папан яха гзаф ахъа я лугъуз чпин аялар мектебдиз ракурзавачир.

Кешишди дуьа ийиз гатIундалди чун вири секиндиз акъвазнавай. Кьенин югъ рикИк къалабулук кутадай югъ тир. Ихътин секинсуз юкьуз зани жув къариба тухузвай. И чIехи югъ лайихлудаказ кьилиз акъдун патал за экуьн кьилляй гьазурвилер акваз эгечIнай. За югъ ахъа хъайи кумазни кIвале авай вирибурухъ галаз эдеблуз рафтарвилер ийида лагъана жуваз гаф ганвай. Ингъе кIвалевайбур ксанвайвиляй и кар мумкин хъанач. Мектебдиз фидайла имтигъанрикай архайин хьун паталди за жуван вилик акъатай вири къекъверагриз садакъа гана. За акъван къалабулук къачунвай хьи, чир тахъана къекъверагрикай садаз вад кепекдин эвезда са манат ганай. А къекъверагди разивал къалурдайла за адаз лагъана: “Заз разивал къалурмир, Аллагъдиз шукур ая хьи, ада зун ихътин захавал ийиз мажбурна”. Икъван диндарри дуьаяр авурдалай къулухъ имтигъандай атIун мумкин тушир.

Дуьа авуна куьтягъна. Чун нубатда акъвазна имтигъандин комиссиядин столдив агатна. Яргъи столдихъ имтигъандин комиссиядик квай чIуп чIулав чуруяр алай, векъидиз килигзавай, кьизилдин рангунин униформаяр алуькIнавай муаллимар ацукънавай. Авайвал лагъайтIа, урусри имтигъандай мусурманар кьериз-цIаруз атIудай. Вучиз лагъайтIа чи мусурманрихъ гзаф дустар авай. Чи дустар гьиле хенжел ва тапанчи авай асламар хьтин гужлу жегьилар тир. ГьакI ятIани имтигъанди чак къалабулук кутазвай.

Муаллимриз чахъ дустар авайди хъсандиз чидай. Гьавиляй студентриз муаллимрикай гьикъван кичIезвайтIа, муал-

лимризни чпин студентрикай са гъакъван кичедай. Гзаф муаллимри чпиз Бакуда кваллахун патал ракъурган гайила им Аллагъди ганвай жаза я лугъудай. Вучиз лагъайта мичи куьчейра муаллимрал гъужум авун, абур гатун адетдин кардиз элкъвенвай. Гатазвайбур жагъурна винел акъуддачир. Ихътин вакъийрилай къулухъ муаллимар кваллахун патал маса чкайриз ракъурдай.

Гъа ихътин крар сеbeb яз, студент Али хан Ширваншира имтигъандин вахтунда математикадай суалрин жавабар вичихъ галаз са партадихъ ацукънавай Металникова дафтардай куьчуърмишзавай. Комиссиядик квай ксари чин маса патихъ элкъурна, чпиз таквазвай къасарзавай. Математикадай суалрин жавабар кхъидайла муаллимди тек садра зав агатна кушкучдалди лагъана: “Виридаз акваз-акваз икI куьчуърмишиз женни? Ина авайди тек чун туш эхир”.

Гъа икI, за математикадай имтигъан гана. Зун имтигъандай акъатна хвешила яваш-яващдиз Николаян куьчедай гъуз фена.

Муькуь юкъуз урус чIалай кхьинрин имтигъан гана кIанзавай. Гъамишанда хъиз, кхъена кIанзавай тема муьгъуър алай пакетда аваз Тифлисдай къвезвай. А юкъуз гимназиядин чIехида вири авай залда пакетдин муьгъуър алудна шаддаказ имтигъандин тема малумарна: “Тургеньеван эсерра лап хъсан урус дишегълийрин образар”.

Им асант тема тир. Жуваз кIандайвал кхъиз жедай. Ингъе гъалиб хъун патал урус дишегълийар тарифарна кIанзавай. Физикадай имтигъан иллаки четин тир. Физикадай са акъван чирвилер авачирвилай за и гъилерани жуван куьчуърмишдай “сенят” кардик кутуна. И четинвални алудна за. Эхирдай имтигъандин комиссияди студентриз са юкъуз ял ягъидай ихтияр гана. Ахпа хурун имтигъанар гатIуна. Ина куьчуърмишун мумкин тушир. Хурун имтигъанда студентди суалриз хуралай жаваб гана кIанзавай. Имтигъанрай экъечIун патал асант суалриз яваш-яващдиз жаваб гунилай гъейри маса чара авачир.

Сад лагъай хурун имтигъан диндин тарсунай тир. Диндин тарсар гузвай муаллим – гимназиядин фекъи, гъамиша къулухъ планда авай. Къе лагъайта, ам столдихъ ацукънавай. Фекъи студентрихъ галаз хъсандиз рафтарвал ийидай, рикI хъуьтуьл кас тир. Ада завай анжах келима шагъадат хабар къуна. Зани шиит-

ди хъиз, жуърэтлудаказ лагъана: “Ла илагъа илаллагъ Мугъам-мадан Расудуллагъ Алийейеленвелиюллагъ”¹.

Диндин муаллимди лап хъсан къимет гана зун ахъайна. Келима шагъадатда авай эхиримжи гафар важиблу тир. Вучиз лагъайтла шиитар суьннийрилай тафаватлу тирди и гафари къалурзавай. Феъкьиди чаз лугъудай хъи, суьнни стхяяр дуьзгуьн рекъяй акъатайтлани, жанаби Аллагъди абурукай мергъамет кими ийидач. Феъкьи гегъенш дуьньякъатлунар авай кас тир. Чи тарихдин муаллимдиз лагъайтла, гзаф гуьтлуь дуьньякъатлунар авай. За имтигъандин билет къачуна. Билетда авай суал келай кумазни зи кефияр члур хъана. Суал ихътинди тир: “Мадатован Генжеда гъалибвал”. Заз ихътин суал аватнава лугъуз муаллимдин кефиярни члур хъанвай. Генжедин патав урусри Бакуда княз Сисианашвилидин къил атлай Гъуьсейнкъуду хандиз куьмек гана лугъуз зи члехи буба – тIвар-ван авай къагъриман Ибрагъым хан Ширваншир хаинвилелди яна къенай.

– Ширваншир, вавай жуван ихтияррикай менфят къачуна билет дегешариз жеда, – лагъана тарихдин муаллимди.

Муаллим хъуьтуьлдаказ рахазвай. За тарихдиз талукъ суалар кхъенвай билетриз шак аваз килигна. Гъар са студентдивай билет анжах садра дегешариз жедай. АкI авунайтла, студент лап хъсан къимет къачуникай магърум тир. Заз билет дегешарна жуван къисметдихъ галаз къутгъваз кIанзавачир.

Жуваз, гъич тахъайтла, Генжедин патав къиле феи женгина члехи буба гъикI терг хъанатла чизвай. Муькуь билетра лагъайтла, Пруссиядин гъукумдар Фридрих Вилгелмаз ва я Америкадин ватандаш дяведиз талукъ къиле гъат тийир суалар авай. И суалрай нивай къил акъудиз жедай къван? За муаллимдиз имтигъандин билет дегешардач лагъана ишара авуна: “Пара къван сагърай, за жуван билетдиз жаваб гуда”.

Идалай къудухъ за жезмай къван эдеблуз урусар Азербайжандай чукурун патал Тебриздай Ирандин шагъада Аббас Мирзе яхлур агъзур касдикай туьклуьрнавай къушундин къиле аваз гъикI атанатла, вад агъзур аскердихъ галаз атай, урус пачагъдин вич эрмени тир генерал Мадатов Генжеда гъикI къабулнатла, ада гъикI тупарай гуьлле гуз тунатла, икъван гагъди тупарин ван тахъай иранвияр гъикI катнатла, Аббас Мирзе балкIандилай аватна гъикI хандакIда чъьнуьх хъанатла, Ибра-

¹ *Аллагъдилай гъейри Рабби авач, Мугъаммад адан Пайгъамбар я, Алини Аллагъдин сердер я.*

гым хан Ширваншир клеретдин кыле аваз вацалай элячда-маз гыкI есирда кьунатIа ва гыкI гуьлле гана кьенатIа рахана. Эхирдай за икI лагъана: “И гъалибвал кьушундин жуьрэтлувилин ваъ, Мадатован тупарин гысабдай къазанмишайди я. Урусар гъалиб хьунин нетижа яз Туьркменчайдин икьрар лугьудай ислягъвили икьрар кутлунна. И икьрардив къадайвал иранвийри урусриз харжи гана ва гъавилай вад вилайт харапайриз элкьвена”.

Эхиримжи жумлайри зун “къуд” къачуникай магьрумарна. “Къуд” къимет къачун паталди за икI лагъана кIанзавай: “Урусри гъалибвал чпин жуьрэтлувилелди къазанмишна. Ихьтин жуьрэтлувал къалурай абуру къадардиз чпелай муьжуьдра гзаф тир Ирандин кьушун катиз мажбурна. Ирандиз рагъакIидай патан медениятдихъни базаррихъ галаз алакъаяр арадиз гыдай мумкинвал гана”.

Муаллимди гыхьтин къимет гудатIа заз марагълу туш. Вучиз лагъайтIа зи чIехи бубадикай гаф кватайла зун патал “къуд” ва “пуд” хьтин къиметрин арада са фаркъни авачир.

Гъа икI, имтигъанар куьтягъ хъана. Гимназиядин чIехида имтигъанрай хъсандиз экъечIна лугъуз чун тебрикна. Адан гафар ван хъайила чун азадвилез акъатай дустагъар хъиз, хвешиз-хвешиз, гурарай камуз эвичIна. Ракъинин нурари чи вилерин экв тухузвай. Муьжуьд йисан кьене чи къаравулвал чIугур полициядин къуллугъчиди гимназия акъалтIарунай чун тебрикна. Разивал къалурун патал чакай гъар са касди адаз яхцIурни цIуд кепек пул гана. Чун са клеретI къачагъар хъиз, гъарай-эвер кутуна шегъерда къекъез экъечIна. Зун тадиз кIвализ хтана. КIвале авайбуру зун иранвийрал гъалибвал къачур македонияви Искендер хъиз къаршиламишна. Къуллугъчийри заз кичIез-кичIез килигзавай. Бубади зи чинизни вилериз темен гана ва “ваз завай пуд шейинкай сад кIан жедай ихтияр ава”, – лагъана... Имиди вичин фикир икI ачухна: “Ихьтин акъуллу жегъил вилик фин патал Тегъранда хьунухъ герек я”. Жуван къалабулук алатай кумазни зун чинеба телефондив агатна. Нинодихъ галаз рахун тавуна къве гъафте тир. Телефон къуна аппаратдин диск сятдин акъраб элкьезвай патлахъ элкьурна “33-81” лагъай нумра кIватIна за. Нинодин ван атана:

- Али, имтигъан ганани?
- Гана, Нино.
- За вун тебрикзава, Али.

– Пара къван сагърай. Нино, чун мус ва гъина гуъруьшмиш жен?

– Али, сятдин вадаз Губернатордин багъдин вирин патав.

Рахун давамариз хъанач завай. Вучиз лагъайтIа мукъва-къийри ва къулдугъчийри захъ яб акалзавай. ГъикI ятIани...

Зун бубадин къвед лагъай гъавада авай чIехи кIвализ фена. Бубадини имиди дивандал ацукъна чай хъвазвай. Къулдугъчийри кIвачел акъвазна заз килигзавай. Гъеле арифдарвилин имтигъандин эхир хъанвачир. Куьгъне адетрив къадайвал, бубади уьмуьрдин варарихъ акъвазнавай вичин хъиз яшайишдин вири арифдарвилер ачухарна кIанзавай. Бубади:

– Зи хва, – лагъана ихтилатдик къил кутуна. – Уьмуьрдиз цIийи камар вегъенвай и легъеда заз мусурманвилин везифаяр ви рикел хъиз кIанзава. Чун Аллагъдихъ агъазвачир са уьлкведа яшамиш жезва. Терг тахун ва кIвачерик акаг тавун паталди чна чи къадим адетарни куьгъне яшайишдин къайдаяр хвена кIанзава. Зи хва, ибадат авун рикелай ракъурмир, ички хъвамир, тийижир дишегълийривай яргъаз хъухъ. Кесиби ва зайиф инсанриз мергъаматвал къалура. Гъахъ диндин рекъе ви тур гъамиша кIваче аваз хъуй. Вуна женгинин майданда чан гайитIа, заз куьзека хажалат чIугвада. Душманрилай са чIавузни гъил къачумир, зи хва, чун хашпара туш. Пакад йикъан къайгъуда жемир, вучиз лагъайтIа пакад йикъакъай фикирзавай кас жуьрэтлуди жедач.

Зи эхиримжи несигъат ам я хъи, Мугъаммадан иман ва Имам Жаферан тарикъатдин шиитвилин бине садрани рикелай алудмир.

Имиди ва кIвале авайбуру бубадихъ марагълудаказ яб акалзавай. Ахпа бубади кIвачел къарагъна ва садлагъана зурзазвай ванцелди лагъана: “За ваз минетзава, сиясатдихъ галаз машгъул жемир! Вуч кIандатIа ая, амма сиясатдив эгечIмир”.

За бубадин и тIалабун къилиз акъуддайди шаксуз тир. Вучиз лагъайтIа зун сиясатдивай яргъаз тир. Нино лагъайтIа, заз чиз, сиясатдин месэла тушир. Бубади зун мад гъилера къужахда къуна. Гила зун, эхирки бегъем кас тир.

Зал гъелени гимназиядин униформа алай. Дуьз сятдин вадан зур хъайила зун яваш-явашдиз къеледин варарай акъатна, гъуьл галайнихъ фена. Ахпа эрчи патяхъ элкъвена, губернатордин имаратдин патавай алатна Бакудин къумлух чилел чIехи зегъметар чIугуна кутунвай багъ галайнихъ фена.

Зи къене азад ва ажайиб са гъисс авай. Шегърдин беледиядин чѣхиди файтунда аваз зи патавай алатна фена. Муъжуъд йисан къене сад лагъай гъил тир за адан вилик хак хъиз акъвазна военнийрин саягъда салам тагуз. За гимназиядин формадин кокард шапкадилай алуднавай. Мектеб акъалТарнава лугъуз за икI авунвай. Гила зун адетдин инсан хъиз къекъевезвай ва гъатта заз виридан вилин кIаник сигаретдиз цIай ягъаз кIан хъана. Ингъе жува туътуъндиз нифретзава лугъуз за и фикирдилай гъил къачуна ва зун Губернатордин багъдиз гъахъна.

Губернатордин багъ гзаф чѣхи тир. Ана надир гъамлу акунрин тарар ва асфальт тунвай жигъирар авай. ЭрчIи пата къеледин цлар экIя хъанвай. Юкъва лагъайтIа, шегърдин клубдин лацу мрамардин дестекар аквазвай. Тарарин арада гзаф ацукъаганар тунвай. Пальмадин тарарин арадай акIизвай ракъин яру хътин нурар хъичизвай. Клубдин патав са гъевчIи вир галай. Им къвалар къвалан къванерив къунвай элкъвей гъавиз тир. Шегърдин беледияди анаг къугъар кIватI хъурай лугъуз эцигиз тунвайди тир. Ингъе беледиядин ният къилиз акъатун мумкин тушир. Вучиз лагъайтIа яд гзаф багъа тир ва чи улькведа са къугъни авачир. Гъавилай гъавизди кенвай аждагъандин вилин чухурди хъиз, датIана цавуз килигзавай.

Зун са ацукъагандал ацукъна. Ракъини къуд пипIин рехи дараматрин дуъм-дуъз, цIалцIам къаварилай нур гузвай. Зи къулухъ галай тарарин хъенер къвердавай яргъи жезвай. Къилел вили зуларин шаршав алай, кIвачел чапатIар алукIнавай са дишегъли зи патавай алатна фена. Шаршавдин кIаникай дишегълидин тим-тик яргъи нер аквазвай. И тим-тик нер геле къекъевезвайди хъиз, зун галайнихъ элкъвена. За фад къил маса патахъ элкъурна. Вуч хъсан я хъи, Ниноди шаршав галчукзавачир ва адан нерни ихътин тим-тик нер тушир. За садрани Нинодив шаршав галчукиз тадач.

АкIизвай ракъинин нурарикай Нинодин иер чин карагна зи вилерикай. Нино Кипиани... им хупI хъсан гуржи тIвар тир. Европадин адетар кIани, асуллу хайибур авай Нино! Нинодин чинал алай чѣхи, хъвер авай, цIукI кIвахъзавай хътин къафкъазвийриз хас вилер яргъи ва чIулав къекъемри кецуъкзавай. Ихътин рикIиз хуш ва хъвер авай вилер анжах гуржи рушариз жеда. Къвалахъай килигайла къелечI, шуъкIуъ вацраз ухшар рацIамар авай Нинодин акунар пак Маряман акунриз ухшар тир.

Ихътин гекъигунрикай заз хуш къведай. Анжах ихътин дишегъ-лияр а къариба ва къил акъат тийидай дуьньядин символ тир пак Марямаз ухшатмишиз жеда.

Гарари гегъенш чуьллерай гъанвай рапрап гузвай къумари къевнавай Губернатордин багъдиз дикъетдалди килигна за. Ахпа вилер акъална. Садлагъана хъуьрез-хъуьрез лугъузвай гафар ван хъана заз: “Аллагъ, Аллагъ! Куьне Ромеодиз килиг! Вичи Джуьлетгадин рехъ хуьдайла ахвариз фенва!”

Зун садлагъана къвачел къарагъна. Нино зи вилик акъвазнавай. Ада пак Тамарадин рушарин лицейдин вили рангунин униформа алуқнавай. Нино рагъэкъечидай патан инсанриз хуш текъведай къван къелеч къларин яхун руш тир. Ингъе зи гъиссерал гъа ихътин акунри звал гъизвай. Адан церид яшар тир. Заз ам Николаян куьчедай тугъуз лицейдиз феи сифте ийкъалай чизва.

Нино зи къвалахъ ацукъна. Иер къекъемрин къаникай адан вилери рапрапзавай: “Эхирни имтигъанар гана вуна, яни? Ви патахъай зун са къадар нарагъат тир”.

За адан къуьнел гъил эцигна: “Зак са тгъимил къалабулукъвай. Ингъе ваз акъвазна ман, рикъе Аллагъдикай кичкъевал авайдаз Аллагъди куьмек гузва”.

Ниноди хъуьрез-хъуьрез лагъана: “Са йисалай вуна зи патахъай Аллагъдин роль тамамарна къанзава. Чи имтигъанар гатгъунайла вуна заз партадин къаникай кушкъушдал математикадин суалрин жавабар лугъудайвал”.

Гъеле са шумуд йис вилик чун ихътин къарардал атайди тир. А къавуз вичин цкъикъевел яшар тир Ниноди чкъехи ял ядай вахтунда шерзум яз чи мектебдиз атана зун ялиз-ялиз чпин синифдиз тухванай. За тарс куьтягъ жедалди партадин къаникай къабдиз килигиз Нинодиз кушкъушдал математикадин суалрин жавабар лагъанай. А ийкъалай зун Нинодин рикъел къагъриман хъиз аламай.

– Ими ва адан ханум гъикъи я? – лагъана жузуна Ниноди.

– Рагъакидай патан духтурвилин илимди имидин ханумдиз куьмекнавай хътинди я, амма Зейнаб ханум хъсан хъунин лишан къатгъуз жезвач. Гъаки ятгъани имиди са куьмек жеди лагъана, – жаваб гана за.

– Вуна жуван кайвани шаршавдин къаник чуьнуьхардани? – жузуна Ниноди.

– КъетИдиз лугъуз жедач. Гьихътин чӀавар адукъдатӀа, гьа-
далай аслу я. Шаршавди дишегъли ракъиникай, руквадикай ва
яд ксарин пис килигунрикай хуъзва.

Садлагъана Нинодин суфат яп-яру хъана.

– Вун гъамишалугъ яз азияви яз амукъда. Яд килигунри ваз
манийвал ийизвани? Масадбуруз дишегълидикай хуш атайла
вуч жеда къван?

– Дишегъли масадбуруз ваъ, анжах жуван гъуьлуьз хуш
атун патал алахъна кӀанзава. Ахъа суфатди, чуплах къуьнери,
экъисай хуру, зериф кӀвачерал алай экв аквадай гуьлуьтри –
вири и шейэри са вуч ятӀани лугъузва. Дишегъли икӀ акур итим-
диз пара шейэр кӀан жеда. Итим ихътин мурадрикай «хуьн» па-
тал дишегълиди шаршав галчукна кӀанзава.

Ниноди тажубдаказ заз килигна:

– Вавай хъайитӀа, Европадин цӀекӀуьд йиса авай гадайри
цӀерид яшарин рушариз ихътин шейэрикай рахадани?

– Заз чиз, ваъ.

– АкӀ ятӀа, чунни и гъакъиндай рахан тийин, – лагъана Ни-
ноди пӀузарар кӀасна.

За гъилив Нинодин кифериз туьмерзавай. Ада къил хкаж-
на. Адан вилериз акӀизвай ракъинин нурад кужум хъанвай. Зун
ам галайнихъ агъуз хъана... Адан пӀузарар зерифдаказ, виче-
лай аслу тушиз аралу хъана. За кутуг тавур къайдада адаз хей-
лин теменар гана. Ахпа садлагъана заз хуртӀар гана, руш завай
къакъатна. Чун секиндиз рагъдан сейр ийиз эгечӀна.

Багъдай экъечӀдайла Ниноди лагъана:

– Зани шаршав галчукна кӀандай герек.

Ам пертдиз хъуьрена. Гила крар гуьнгуьна гъатнавай. За ам
чпин кӀвале къван рекъе туна. Чара жедайла ада лагъана: “Са
шакни алачиз, зун куь ахъаюниз талукъ тир нянин мярекатдиз
къведа”. За адан гъил къуна жузуна:

– Нино, вуна и гатуз вуч ийирвал я?

– Гатуз чи хзан Шушадиз фида. Амма им акӀ лагъай чӀал
туш хьи, вунни Шушадиз фин герек я.

– Лап хъсан, акӀ ятӀа Шушада гуьруьшмиш жеда чун.

– Али хан, валлагъ, вун лап зегъле тухудай кас я. Ингъе заз
вучиз вакай икъван хуш къвезватӀа чидач.

Нино кӀвализ гъахъна. Адан гуьгъуьналлаз ракӀарни акъал
хъана. Зунни жуван кӀвализ хтана. Имидин суфат къуранвай
чурчуддиз ухшар хеси къуллугъчиди заз сарар экъисна лагъана:

“Туржи дишеглияр гзаф иер я, хан. Ингье абуруз багъда, инсар алатна физвай чкайра темен гана кланзавач. Вучиз лагъайтла, аквадайбур жеда”.

Адан кьуранвай яб ялна за. Кьуллугъчияр шейтланар тирди хьсандиз чидай заз. Ахпа бубадин кьилив фена зун.

– Гимназия акьалтларунай вуна зи пуд мурад кьилиз акьудда лагъана гаф ганай, – гила сад лагъайтлалабун малум я, – лагъана за адаз. – И гатуз заз Къарабагъдиз физ кланзава.

Бубади яргъалди зи чиниз килигайдалай кьудухъ кьил юзурна разивал гана.

—◆◆◆— IV кьил —◆◆◆—

Зейнал агъа Бакудин мукьув гвай Бинекъади хуьруьн авам эгълийрикай тир. Адахъ кьел квай чуйлда чехи чилер авай. Гзаф йисар тир касди ана тимиш-шимил цан цаз. Са юкьуз залзалади адан чилерал хьиткьер арадал гъана. И хьиткьердай нафтлади фонтан ягъана. А йикъалай инихъ Зейнал агъа пул къазанмишдай маса рекьерик гелкъвеначир. Сел хьиз къевзвай пул ада захавилелди харжзавай. Гьакъ ятлани пул югъ-къандивай пара жезвай ва ам паталди парциз элкъевзвай. Ахътин парциз элкъевзвай хьи, кас гьилерай физвай. Къвердавай ам икъван хъсан къисметдилай гуьгъуьниз са гьихътин ятлани бедбахтвал къведайдан члалахъ жезвай. Зейнал агъа гила дустагъханада тунвай дустагъ хьиз вич мус гуьлле гана рекьидатла вил алаз акъвазнавай. Ада мисклинар, азарханаляр, галукъдай азарар квай ксар чараз хуьдай чкаяр эцигиз тазвай. И арада ам Меккедиз фена гъажини хъанвай. Меккеда ам етимханаляр патал дараматар эцигунихъ гелкъвенай. Ада садрани ришвет къабудачир. Вичин пудкъанни цуд яшар тирла ам цемумъужуд йиса авай са рушахъ галаз эвленмиш хъанай. Ингье адан жегьил папа итимдин намусдик хкладай крар авунвай. Зейнал агъади залумвилелди ва вагъшидаказ вичин намусдин интикъам къахчунай ва и кардилай гуьгъуьниз ам галатнавай пелеш итимдиз элкъвенай. Адан хизан чкланвай. Са хци ам гадарнавай, муькуь хци лагъайтла, вичин чандиз къаст авуна касдиз лугъуз тежедай хътин намуссузвал гъанвай.

Гъа и карди рехи хъанвай Зейнал агъа какурнавай. Ам ви-
чин Бакуда авай яхџур кІваликай ибарат тир имаратда текдиз
яшамиш жезвай. Адан сагъ амай хва Иляс бег чи синифдин юл-
даш тир ва гимназия куэтыгъайла ахъаюннин къунагълух Зейнал
агъадин къав къалан къванерикай раснавай кІвалин чІехи залда
ганай. Нянин сятдин муъжуъдаз зун залдин гъаркъуъ, мрамар-
дин гурарай виниз акъахна. Къилел Иляс бегди гурарин патав
акъвазна мугъманар къабулзавай. Адани за хъыз, юкъвакай хен-
жел куърсарнавай иер чухва алуқІнавай. Ада кІелен хъиџикъ-
дикай цванвай бармак хугІуннавай. Вучиз лагъайтІа къедилай
чаз икІ алуқІдай ихтияр авай. ЭрчІи гъил жуван бармақдик
къагъна: “Ассаламуналейкум, Иляс бег” лагъана за. Ахпа куъгъ-
не милли адетрив къадайвал чна сад-садав гъил вутана, за эрчІи
гъилив адан эрчІи гъил чуъкъвена.

“Къевиз жузамхана кІев жеда”, – лагъана кушкъушдал Иляс
бегди. За рази яз къил юзурна. Жузамхана чи синифди акъудна-
вай џийи шей ва сир тир. Гзаф йисара Бакуда яшамиш жезвай
урус муаллимриз чи уълкведикай хабар авачир. Гъавилай чна
абур алцуарна Бакудин мукъув са жузамхана гва лагъанай. Са-
даз тарсуниз къил къакъудиз кІан хъайила синифда чакай къя-
навай чІехидаз лугъудай. Адани синифдин муаллимдин къилив
фена, сарар экъисна лугъудай хъи, жузамханадай са азарлуди
шегъердиз катнава. Полиция адак къекъевезва. Ахпа полиция
жузамханадихъни къекъевезва лугъудай. Азарлуди а студент
яшамиш жезвай куъчеда чуънуъх хъанвайди гиман ийизва. Ихъ-
тин хабар ван хъайи кумазни синифдин муаллимдин рангар
атІудай ва ада азарлуди жагъурна жузамханада кухтадалди тар-
суниз атанвачир студентдиз кІвале амуқъдай ихтияр гудай.

Ихътин алава тІаътІил са гъафте, бязи вахтара генани пара
давам жедай. Ингъе санитариядин идарадиз фена ихътин жу-
замхана аватІа чирун са муаллимдин акъуддизни къведачир.

Зун къилий-къилиз инсанрив аџІанвай къунагълухдин зал-
диз гъахна. Чина суварин шадвилин акунар авай чи гимнази-
ядин къил Василий Григоревич Храпко гзаф такабурлудаказ
залдин пипІе ацукънавай. Муаллимри ам юкъва тунвай. За адав
агатна гзаф сейлиз къил агъузна. Гимназиядин чІехидахъ галаз
рахадайла мусурман студентрин таржумачивал за ийидай. Ву-
чиз лагъайтІа къецепатан чІалар за фад къадай. Гзаф мусурман
студентар урусдалди рахадайла абур сифте жумлайрай урус ту-

ширди чир жедай. Заз фасагъатдиз рахунилай гъейри и чІалан са къадар диалектарни чидай.

Чи гимназиядин къил Петербургдай тир. Гъавилай адахъ галаз Петербургдин диалектдалди рахана кІанзавай. Ван алачиз рахун хъсан тушир, амма эдеблувал я лугъузвай. Чи чІехидаз уълкведин яргъал сергъятрин патаривни урусламишзавай сия-сат вилик физва лугъуз хвешизвай.

– Нянин хийирар хъурай, жанаби заведиш, – лагъана за ре-гъуьдаказ.

– Нянин хийирар, Ширваншир. Имтигъандин кичІ алатна жувал хтанвани куьн?

– Эхъ, жанаби заведиш. Ингъе кичІевал алатайдалай къу-лухъ руьгъ вегъедай са вакъиадин шагъид хъана зун.

– Вуч хъана хьи?

– А жузамханадин месэла лугъузва за.

– Жузамханадиз вуч хъанва хьи?

– Квез хабар авачни, жанаби заведиш? Накъ вири азарлуяр азарханадай шегъердиз катнава. Абурун вилик пад къан пата-хъай Саян казармадай аскеррин къве часть ракъурун герек ата-най. Азарлуйри къве хуър къунва, аскеррини а хуърер элкьуър-на цІарце тунва. Азарлуйриз гуьлле гана, кІвалериз цІай яна. Им руьгъ вегъедай вакъиа тушни, жанаби заведиш? Жузамхана лагъай чка гила амач. ЯкІар кІана тандилай алатзавай азарлу-яр шегъердин дарвазадин варарин къулухъ чилел ярхарнавай. Абурал нафт илична кузвай.

Чехидан вилериз иви къвезвай. Адан пелез гъекъ акъат-навай. Белки касдин рикІяй гъеле хьи, геж туш, министрдин къилив фена жуван чка дегишариз туна кІанда лагъай фикирар физвайтІа. Ада туьдер ифей ванцелди лагъана:

– Инаг акурдаз кичІе жедай уълкве я. Ингъе, балаяр, инса-нар анжах ина вини дережада къайдайриз табий хъун гзаф ва-жиблугу тирдан гъавурда акъазва.

Чи синифдин аялри чІехидан къилив кІватІ хъана адан къайда-къанундин хийирлувиликай авур рахунриз яб гана. Жу-замханадин месэла куьтыгъ хъанвай. Чалай гъуьгъуьнай къвезвай эхиримжи синифрин студентри гила чпи са цІийи тапарар туь-къуьрна кІанзавай. Садлагъана за жузуна:

– Жанаби заведиш, Квез Мамед Гъейдаран хци чи мектеб-дин къвед лагъай синифда кІелзавайдакай хабар авани?

– Ву-у-ч?

Чехидан вилер эхъис хъана. Мамед Гейдар гъар синифда пуд йисуз амукънай. Адаз цџуругуд йиса аваз мехъерарнай. ГъаКІ ятлани ам мад мектебдиз къевзвай. Мамед Гейдаран хвани вичин къуд яшар хъайила чи гимназиядик экечІнай. Хушбахт бубади и кар сир хъиз хуъзвай.

Ингъе садра чІехи ял ягъидай вахтунда са гада аялди Мамед Гейдаран къилив атана гунагъсуз вилералди адаз килигна лагъана: “Буба, шоколад къачун патал заз вад кепек це. ТагайтІа, за дидедиз вуна математикадай мисалар масадан дафтардиз килигиз къызва лугъуда». Мамед Гейдар регъула яп-яру хъанай. Ада вичин хчин къил гъутув яна, ахпа вич буба тирди, вичин хчини и гимназияда кІелзавайди заведишдиз чир мийир лагъана чавай тІалабнай.

Заведишди мад гъилера жузуна:

– Ругуд лагъай синифдин шукІурт Мамед Гейдараз къвед лагъай синифда кІелзавай хва авани?

– Эхъ, гъаКІ я. Адаз квевай уъзуър кІанзава. Мамед Гейдаран мурад хвани вич хътин илимлу кас хъунухъ я. РагъаКІидай патан илимар чирунал ам къвердавай лап гъевеслу жезва.

Заведиш яп-яру хъана. Чуйкъ тавуна ацукънавай ада бубадини хци гъа са вахтунда са мектебда кІелдуни къазватІа, къазвачтІа фикирзавай. Ингъе адавай са къарардал къевз хъанач.

Залдин патавай хъиз са гъвечІи рак ахъа хъана. Цџуд яшарин са гада аялди яцџу пердеяр къерехдик ялна. Ирандай атанвай къуд чІулав ва буъркъуъ къавалар гъиликай къуна залдиз гъана. Буъркъуъ къавалар гъил-гъиле аваз залдин пипІе авай халичадал ацукъна. Абурув гвай надир къавалатдин алатар виш йис инлай вилик Иранда раснавайбур тир.

Цџугъдай хътин къавалатдин ван акъатна. Къавалрикай сада къезелханди хъиз гъил япал эцигна. Им рагъэкъечІидай патан маничийрин къадимдилаи амай гъерекат тир. Зал са легъеда секин хъана. И гъилда буъркъуъбурукай сада рикІик къалабулух кваз удал ягъиз гатІунна. Ахпа къезелханди секин ванцелди кІелна.

– Са Ирандин хенжел хъиз я вун,

Рапразава пІузарри ви.

Зун туърк султан тиртІа, некаягъдай за вун,

Инжияр акалдай киферихъ за ви.

Темен гудай, темен гудай кІвачериз,

*Къизилдин тIасда аваз гъида –
Гъилерраллаз жуван рикI за ваз...*

Къезелханди ван атIана. Адан къвалахъ ацукънавай маничиди хъел кваз ван хкажна:

*– Гъар йифиз
Са къиф хъиз катдай зун,
Айвандай къунишидин кIвализ.*

Тамбурдин гъамлу ван къуд патаз чкIана. Ахпа кеменчидин зил квай ванер акъатна. И гъилда пуд лагъай маничиди мани лагъана:

*– Чакъал я ам, авачир имандин гел,
Жувал леке хъана, чIулав бахтни хъел!..*

Са геренда секинвал хъана. Пуд-къуд къавалатдин макъамдилай гугъуьниз къуд лагъай маничиди хъуьтуьл ванцелди мани лагъана:

*– Пуд юкъуз хци авуна за хенжел жуван,
Къуна къуд лагъай къуз пехъи тир душман,
КIарна къилияй-къилиз а вагъшидин тан.
Акъадарна балкIандал за вун, кIаниди,
КIевирна чинни икI, къарар яз къетIи.
Тефирвал гарар хъиз гиман масанихъ,
Чуквазва за балкIан дагълар галайнихъ.*

Зун са яцIу пердедин патав акъвазнавай. Зи къвалав чи заведишни географиядин муаллим гвай.

Заведишди секиндиз лагъана:

– РикIе кичI твадай къавалат я. Саки руьгъ вегъидай ванцихъ яб акалзава вуна. Ништа, манидин чIалар гъихътинди ятIа.

– Къавалат гъихътинди ятIа, чIаларни гъахътин манасузбур я жеди, – лагъана географиядин муаллимди.

КIвачин тупIараллаз секиндиз анай акъатиз кIан хъана заз. Ингъе садлагъана яцIу перде юзана. Игътиятдивди инихъ-анихъ килигна за. Къилин чIарар жив хъиз лацу хъанвай, вилери лугъуз тежедай хъиз рапрапзавай са къуьзуь итим къавалатдихъ яб акализ шехъзавай. И къуьзуьди Иляс бегдин буба Зейнал агъа тир. Адан вили дамарар хкатнавай хъуьтуьл гъилер зурзазвай. А гъилерихъ белки къул чIугвадай такъатни авачир жеди, амма абур пудкъанни цIуд миллион манатдин иеси тир.

Зейнал агъа адетдин хуьруьнви тир. Ингъе адахъ маничивилин сенятдикай гзаф чирвилер авай.

Ръезел кЈедна куътягна. Къвалри и гйлера Къафкъаздин куълдин макъам яна. Зун залда куълуъз эгечІна. Студентри ана кЈватІал хъана суъгъбет ийизвай. Абурукай садбуру ички хъвазвай. За лаъгайтІа, ички хъвазвайди тушир.

Зи синифдин юлдашри залдин са пипІе чпин дустарихъ ва чирхчиррихъ галаз зарафатар ийизвай. Ина хъипи чІарар, вили вилер авай, чиниз смекІ ягъанвай гзаф урус рушарни авай. Абуру урус, бязи вахтара лаъгайтІа, эрмени ва гуржи студентрихъ галаз суъгъбет ийизвай. Ингъе чпив са мусурман студент агатайла урус рушари са легъзеда чеб квадардай, ахпа гъасятда хъуърена, са къве гаф лагъана адавай къерех жедай.

Сада пианинодал вальс ягъана. Чи заведишиди губерна-тордин рушаз куълуън теклифна. Шукур хъуй Аллагъдиз! Гурарин патавай Нинодин ван атана:

– Нянин хийирар, Иляс бег. Зун са къадар геж хъана. Амма им зи тахсир туш.

Зун къецел акъатна. Ниноди я дамахардай пекер, яни пак Тамарадин лицейдин униформа алуКІнавачир. Ада вичин куънериз къизил дуъгмеяр алай куъруъ мехмердин чепкен вегъенвай. Адан юкъ акъван зерифдиз кутІуннавай хъи, за ам са гъилив ахъайиз жеда лагъана фикирзавай.

Яргъи чулав юбка адан дабанрив агакъзавай. Заз адан анжах кЈвачин къапарин кЈуфар аквазвай. Къилел алуКІнавай гъвечІи кЈерпедикай къве жерге къизил пулар куърсарнавай. Гуржи шагъзада ханумдин къадим вахтарилай амай суварин либас ва Бизансдин мадоннадин иер чин!

Мадоннади ван алаз хъуърена лагъана:

– Ваъ, Али хан, ваз хъел атана кЈанзавач. За и юбкадин багъар кутІунин патал сятралди вахт серфнавайди я. Им за анжах ви хатурдай ва гужалди алуКІнавайди я.

– Захъ галаз сад лаъгай куъл ни ийида? – жузуна Иляс бегди.

Ниноди суалар авай вилералди заз килигна. За адаз къилин ишарадалди “куълера” лагъана. Заз хъсандиз куъл ийиз чидачир.

Завай Нино Иляс бегдал ихтибар ийиз жедай. Вучиз лагъгайтІа Иляс бег гзаф эдеблу дуст тир.

Иляс бегди къавалрихъ элкъвена лагъана:

– “Шамилан дуъа” ягъ.

Садлагъана са йигин макъам яна. Иляс бегди залдин юкъвал хкадарна. Ахпа юкъва авай хенжел къекъерай акъудна. Адан кIвачерик къафкъазвийрин дагъдин къуълъунин звер акатна. Адан гъиле авай хенжелдин тийеди рапрапзавай. Нино къуълъуз-къуълъуз адав агатна. Ам гъвечIи кIвачер авай къугъургандиз ухшар тир. “Шамилан дуъа” макъам ягъизвай. Чун къавалатдив къадайвал, капар ягъаз алахъзавай. Нино гваз катна кIанзавай свас тир... Иляс бегди хенжел сиве къуна. Ам гъилер вагъши къушпан лувар хъиз ахъайна Нинодилай элкъвезвай. Нинодин кIвачерини звер кваз гьерекатзавай. Адан зурзазвай гъилери гваз катна кIанзавай сусан къалабулудикай, кичIевиликай хабар гузвай. Чапла гъиле яйлух къунвай. Адан беден авайвал зурзазвай. Анжах кIерпIедал алай къизил пулар юзазвачир. И къуълъуни гъа икI тIалабзавай. КIерпIедал алай къизил пулар юзур тавуна зал тирвал икъван йигиндаказ къуълерун анжах гуржи рушарилай алакъдай. Иляс бег рушаз аман тагуз адалай элкъвезвай. Иляс бегдин гъилер къвердавай тентес жезвай. Нинодин гъужумдин вилик пад къазвай гьерекатрин йигинвални тIимил хъанвай. Эхирни Нино гъуърчехъанди рехъ атIанвай мирг хъиз акъвазна. Иляс бегди ягъазвай элкъвей цIарни гуьтIуь жезвай. Нинодин вилера муьтIуьгъвал авай. Адан гъилер зурзазвай.

Къавалатдин ван къвердавай хкаж жезвай. Ниноди чапла гъил ахъайна. Адан гъиледай яйлух чилел аватна. Гъасятда Иляс бегди женжелдив а яйлух чиле акIурна. Гъа икI, къуьл къилиз акъатна.

Авайвал лагъайтIа, за къуьлдайдалай вилик жуван хенжел Иляс бегдив вугана, ада хенжел жував хвенвай. Нинодин яйлух чиле акIурай хенжелни зиди тир. Жуван игътиятлувал гъамиша хвена кIанзава. Бубайри лагъайвал: “Деве аманат яз Аллагъдив вугудалди ам хъсандиз кутIунна кIанзава”.

В КЪИЛ

— Эъ хан, чи къудратлу улу-бубайри тIвар гайи и чкайриз сифте яз атайла гъарайна лагъанай: “Живедиз килиг!... Ана жив ава”. Дагъларин ценерив гвай, якIв илиг тавунвай тамар акурла иниз “Къарабагъ” (“Чулав багъ”) хътин

тIвар ганай. Гьакъикъатдани дагъларин ценер чIулав багълариз ухшар тир. Гьа чIавалай иниз “Къарабагъ” хътин тIвар гана. Виликдай адал Акъвар, гуьгъуьнлай Суюник хътин тIварар алай. Эй хан, гила чир хухъ хьи, чахъ гзаф къадим ва сейли вилайт ава.

Шушада за кирида къунвай кIвалин иеси са геренда секиндив ацукъна. Ада бекъедай Къарабагъдин майвайрикай гъазурнавай эрекъдикай сукIрадиз цвана хъвана ва кифериз ухшар тир нисидикай са кIус атIана тIуьна. Ахпа лагълагъарун давамарна: “Чи дагълара чIехи хазинайрин къаравул чIугъазвай чIулав руьгъер ава. ИкI тирди вирибуруз чиди. Чи дагълара пак къванер ава. Чи тамарай лагъайтIа, пак вацIар авахъзава. Шукур хъуй Аллагъдиз! Чахъ гъар са затI ава. Шегъерда къекъедайла патал-къерехдив вил ветъ. Ваз са гъамлу, са дертлу кас аквадани? Ваъ. Са аюх инсан аквадани? Ваъ. Агъа, чи вилайтда вун ягълмиш жеда”.

Зун инин инсанрин верцIи тапарар ван къвез пагъ атIана амай. Чпин гъвечIи вилайт вириниз сейли авун патал абуру гъар жуьредин къисаяр туькIуьрзавай. Гъеле накъ са яцIу эрменидив Шушадин Мараш килиса вад агъзур йис инлай вилик эцигнавайди я лагъана зун алцуариз кIанзавай. Эхир за адаз лагъана: “Заз ихътин тапарар мийир. Хашпаравал арадал атана къве агъзур йис къван туш. Хашпара килиса Христосалай вилик эцигун мумкин туш!” Зи гафарикай а эрменидик хIкIунай. Ада къаб алаз лагъана: “Са гафни авачиз, вун кIелнавай, дуьнья акунвай кас я. Амма и яшлу касдивни са къве гаф дугъуз тур. Мумкин я, хашпаравал маса уьлквейра къве агъзур йис инлай вилик арадал атанва. Ингъе къарабагъвийриз Христоса вичин нур масадбурулай пуд агъзур йис вилик къалурнава”. Вад декъикъа алатайла гъа касди заз французрин машгъур генерал Мурат Шушадин эрмени я лагъана. Гуя ам аял чIавуз Къарабагъдин тIвар сейли авун патал Франциядив феийди я къван.

Зун Шушада файтундаваз са муькъвелей элячIдайла файтунчиди такабурлудаказ лагъана: “И муьгъ Македонияви Искендера Ирандив фидайла эцигиз турди я. Ада а уьлкведа чIехи игитвилер къалурнай”.

Ингъе муькъуьн къванцел ам эцигнавай тарих къьенвай: “1897”. За файтунчидиз къынаар алай а къван къалурна. Ада гафаватсуздаказ лагъана: “Эгъ, агъа, урусриз чи гъалибвилер аква-

дай вилер авач. А тарихни абуру анал гуьгьуьнлай кхьенвайди я”.

Шуша къариба шегъер я. Тамарини вацлари элкьуьрна юкьва тунвай и шегъер дагълара, гуьлзуьвай агъзурни вад виш метр къакъанда эцигнава. Мусурманарни эрменияр ана ислягъвилелди яшамиш жезвай. Вучиз лагъайтла Шуша гзаф йи-сара Къафкъаздин, Ирандин ва Туьркиядин арада муьгъ хъайиди я. Дагълара ва вацларин дугунра накъвадин керпичрикай гъвечли дехмеяр эцигнавай. Чкадин аялри гзаф члавуз чпин дехмейриз имарат лугъудай. Шегъердин къерехда авай и дехмейра мусурман беглер, агъаяр ва эрмени меликар яшамиш жезвай. И инсанри сятралди чпин квалерин вилик ацукъна къалиян чулгадай, сад-садаз урус империя Къарабагъдин генералри чукуникай хвейиди я, къарабагъвияр хъаначиртла, империядин кьилел, ништа, гъихътин мусибатар къведайтла лугъуз ихтилатдай. Абуру ихътин ихтилатрикай галатдачир.

Зун ва зи къучи ракъун станциядал арабада акъахнай. Дагъдин къекъвей рекъерай тлуз фейи чун ирид сятдилай Шушадиз агакънай. Къучивал ийизвай гзаф ксар къачагъвиллиз майилвал къалурзавай яракълу нуькерар тир. Вирибуруз абуру кьилляй-къилди яракъламиш хъанвай, рахан тийидай, кисай инсанар хъиз чидай. Абурухъ дявекар ақунар авай. Рекъе зун яд ксарикай хуьн патал бубади къучини захъ галаз ракъурнавай. Зи къучи ихтибарлу кас тир. Адан Ширванширрин несиддиз мукъвавални агакъзавай. Ихътин мукъва-къилибуру анжах рагъ-экъечдай пата хъунухъ мумкин я.

Зун Шушада аваз вад югъ тир. Ина Нинодал вил алаз акъвазнавай. И вад йикъан къене чкадин агъалийри заз дуьньядин вири къагъриманар ва машгъур ксар шушавиар хъиз къелемдиз гуз алахъзавай. За шегъердин бахчайриз, паркариз, мисклиррин минарайриз килигиз югъ акъудзавай. Шуша гзаф муьмин шегъер тир. Ана авай мисклинарни килисаяр чкадин пудкъад агъзур агъалийриз бес тир. Гъеле шегъердин къерехрив гвай чкайра гзафни-гзаф пирер, гъакли пак Вели Сарай бегдин пирин кве тар авай. Гъа сифте йикъара шушавийри зун анриз тухванай. Пак Вели Сарай бегдин сурунни шегъердин арада са сятдин рехъ авай. Гъар йисуз вири шегъерэглийри адан сур зиярат авуна игъсанар гудай. Туьнт чулав рангунин пекер алукунавай диндарар гъвечли тама авай пак Вели Сарай бегдин сурал капа-капа фидай. Гзаф четин тир и карди зияратчийрин

фиксираж желбдай. Пак Велидин сурун кыливи гвай тарар чѣхи хъанвай. Абурухъ галукун гунагъ я лугъзвай. Нин гъил а тарарин са пешинив галукуайтга, гъасятда фалуж жедай. Пак Вели Сарай бег гъа ихътин кьудратлу кас тир.

Ингъе са касдивайни заз ада икъван гагъди гъихътин ала-мат къалурнаватга лугъз хъанач. Жемьатди са месэладикай ихтилатна лагъана хъи, гуя садра душманар Велидин геле гъатна къван ва гъа йикъалай къедалди адан балканди Шушадин бине кутунвай дагъдин пеле чукурзава. Душманар мукъвал жез акурла дагъларинни Шушадин килелай лув гайи балкан юхдиз акъатна. Муъмин ксариз адан къваларал алай леэндин гелер акъазвай къван. Балкандивай дагъларин килелай лув гуз жеч лагъайла, абуру инжиклу яз кьин къуна лагъана: “Агъа, а балкан Къарабагъдин балкан тир!”

Ахпа абуру заз Къарабагъдин балкандикай са марагълу къыса рахана: “Чи виляятдин гъар шей иер я. Иер шейэрикай сад Къарабагъдин балканар я. Ирандин шагъ Агъа Мегъамед Къарабагъдин са балкандик вичин вири папар гуз гъазур тир”. Зи дустариз Агъа Мегъамед хеси кас тирди чизвачир жеди. Абуру лугъзвайвал, гуя и балкан тай авачир “пак балкан” тир къван. И жинсинин балкан арадиз гъун патал инсанри виш йисара зегъмет чѣгунай. И цѣийи жинс Къарабагъдин кегъер тир. Дуъньядин виридалайни машгъур жинс балкан Къарабагъдин экуъ яру рангунин кияр балкан я.

Шушавийри кегъер акъван тарифарна хъи, за абурувай заз са ихътин балкан къалурун тѣлабна. Зи дустари къайгъударвилелди заз килигна лагъана: “Султандин папар авай къвализ гъахъун Къарабагъдин балканар авай цуриз гъахъунилай асант я. Къарабагъда анжах цѣикъвед кегъер балкан ава. И балканрин иесияр анжах дяве къарагъайла абурал акъахда”. Зи бахтунни гъанач. Гъавилий абуру Къарабагъдин балканрикай рахай къысаяр бес хъана заз.

Гила за Мустафадин вичи-вичикай хкудзавай гафарихъ яб акализ Нинодин рехъ вилив хуъзвай. Зун и къысайра авай хътин виляятдихъ галаз вердиш хъанвай.

“Эй хан, – лагъана Мустафади, – ви улу-бубайри дявевар авуна, вун лагъайтга, къелнавай кас я. Гъавилий иер сенятрайни ви кьил акъатзава. Фарсари Саади, Гъафиз ва Фирдовси хътин шаирралди, урусри Пушкиналди дамахзава. Яргъал рагъаки-

дай патани Гете лугъудай са шаир авай ва ада шейтандикай шиир кхъенай”.

За адан гаф атлана лагъана: “Белки гъа шаирарни Къарабагъдай ятла?”

– Ваъ, гъуърметлу мугъман, амма лагъана кланда хьи, чи шаирар абурулай талантлу я. Чибур акъван такабурлу тир хьи, абуру шиирар кагъаздал кхъин тавуна хуралай клелдай.

– Гъи шаирар лугъузва вуна, ашукъар?

– Эхъ, ашукъар, – лагъана Мустафади жаваб гана. Абур Шушадин кърехрив гвай хуърера яшамиш жезва. Пака ашукърин акъажунар ава. Абурухъ яб акализ кландани ваз?

За разивал гана ва муькуь юкъуз чун къекъвез-къекъвез физвай рекъерай туз тик гуьнедал акъатна, ашукърин мескен тир Даш хуьруьз атана. Къарабагъдин гъар са хуьре ашукъар авай. Абуру хуьтуьз члалан теснифдай, гатфар хъайила клубра ва имаратра чпин цийи шиирар клелдай, манияр лугъудай. Къарабагъда анжах ашукъар яшамиш жезвай пуд хуьрни авай. Рагъэкъечлдай пата дегъ девиррилай шиирдиз майилвал авайвилай чкадин феодалри шаирар налогдикай азад авунвай.

Пуд хуьруьккай сад Даш хуьр тир. Инин жемятар адетдин хуьруьнвияр туширди къатлун патал абуруз садра килигун бес тир. Ина итимри яргъи чларар хуьда ва ипекдин кафтанар алулда. Дишегълийри лагъайтла, гъамлуз килигиз, чпин итимрин гуьгъуьнаваз физ, къавалатдин алатар ялдай. Ашукърихъ яб акалун патал Даш хуьруьз Шушадай гзаф девлетлу мусурманар ва эрмениярни атанвай. Килигиз атанвайбур хуьруьн килин майдандал клватл хъанвай. Майдандин юкъвал сад-садахъ галаз акъажунар ийиз гъазур къве къегъал ашукъ акъвазнавай. Абуру тлиш цава къуна сад-садаз нифретдив килигзавай. Гару абурун чларар юзурзавай. Ашукърикай сада гъарайна лагъана:

– Ви пекерикай фитедин ни къвезва, ви чин ваклан чиниз ухшар я, ви алакьунар лагъайтла, лап шукълуь чларчелайни шукълуьди я, са тлимил пул вугайтла, вуна жув беябурдин шиирни кхъида.

Муькуь ашукъди ван хкажна ва хъел кваз лагъана:

– Ви пекер къабачидин пекериз, ви ван хеси авунвайдан ванциз ухшар я. Эгер захъ алакьунар авачтла, вахъни шаирвал авач. Вун анжах зи ацлай суфрадал амукъай шейэр незвай кас я.

Ашукъри квердавай кызмиш жез, айгъамрадди сад-са-
дак хуькуьрзавай.

Эхирни майдандиз чларар рехи са кьузуь итим атана. Ада
акъажунар патал ашукъриз кьве темадин твар кьуна. Сад ла-
гъай тема “Араздин килел варз”, муькуьди “Агъа Мегъамед
шагъ кьиникьин” тир.

Ашукъри цавуз килигна чпин шиирар келиз гатунна.
Абуру чунгуьр ягъиз келзавай шиирра лугъузвай хи, Агъа
Мегъамед шагъ вичин итимвилин гуж артухарун патал гугурт
квай циз гъахъиз кланз Тифлисдиз фена кван. Инин гугурт квай
цин ваннайрикай вичиз хийир хъанач лугъуз Хеси агъади ше-
гъер кыляй-кылди чуклурна вири дишегълиярни итимар ва-
гъшивиледди яна кьенай. Кьулухъ элкьведайла кьисметди ам
Къарабагъдиз гъанай. Ина шагъ вичин алачухда хенжелдив яна
кьенай. Чехи шагъ дуньядикай кеф хкудиз тахъана кьена. Дяве-
дин вахтунда адаз кашни фенай, недай хъсан няметар тахъайла
ада тугъадив чулав фу тлуьнай. Ада шумудни са уьлквеяр чап-
хуннай, амма вич баябан чуьлдин кьекъвераг хъиз кесиб тир.
Хеси Агъа Мегъамед гъа ихътин кас тир. Ашукъри чпин шиирар
аруздин кьайдада келзавай.

Ашукърикай сада виридалайни иер дишегълияр авай
уьлкведа Хеси агъади абуруз гайи азабар, муькуьда а дишегъ-
лияр кудзавай сегъне теснифзавай. Тамашачияр рази тир.
Ашукърин пелелай гьекъ авахъзавай. Садлагъана мили ван авай
ашукъди жузуна:

– Араздин килел алай варз низ ухшар я?

Хъел квай ашукъди адан гаф атлана лагъана:

– Ви кланидаз.

Мили ван авай ашукъ хъуьрена:

– А вацран нурар экуь я.

– Ваъ, – лагъана хъел квай ашукъди. – А варз шегъид хъайи
игит женгчийрин кьалхандиз ухшар я.

Ихътин тешпигъралди сад лагъай чка кьаз кланзавай
ашукъри датлана сада сад галудзавай. Ахпа абурукай гъар сада
кылди вацран иервикай, дуьзенда са рушан яргъи кифер
хъиз элкьвез-элкьвез юзазвай гарукай, Араз вацлун ятара суьрет
аквазвай вацраз килигзавай кланибурукай манияр лагъана.

Тешпигъар кутьягъ хъайила, хъел квай ашукъ гъалиб хъа-
йиди малумарна. Ада айгъамдалди хъуьрена вичихъ галаз акъа-
жунар авур касдин чунгуьр кьахчуна. Гъалиб касди жемьтди

чуьнгуьрдин чанах пуларив ацIурдалди чин чIурна пата-къе-
рехдиз килигзавай.

– Гъалибвал къачуна лугъуз хвешизвани ваз? – жузуна за
адавай.

Ада нифретдив чилиз тфу гана лагъана:

– Агъа, идаз гъалибвал лугъуз женни? Гъинва алатай де-
виррин акъажунар? Виш йис инлай вилик ихътин акъажунрин
эхирда гъалиб атайдавай кIаник амукъайдан къил атIуз жедай.
А чIавара сенятдиз гзаф гъурметдай. Гила чакай рикI хъуьтуьл
ксар хъанва. Гила садазни са къушмадин патахъай иви экъичиз
кIанзавач.

– Гила вун и вилятдин виридалайни хъсан ашукъ я.

– Ваъ, – лагъана ада, вилериз гъам кужумнаваз. – Зун анжах
са сеняткар я. Асул ашукъ туш.

– Асул ашукъ вуч лагъай чIал я? – жузуна за.

Хъел квай ашукъди лагъана:

– Рамазан вацрахъ гъейранардай са йиф ава. Адаз къадир-
дин йиф лугъуда. Йифиз тIебиат са сят ахвариз фида. ВацIарай
ятар авахъдач, чинерарни шейтIанар хазинайрин къаравулда
акъваздач. Чеменлухда векъер гъик пара жезватIа, тарар гъикI
рахазватIа ван къведа. ВацIарай цин перияр акъатда ва а вацра
дуьньядиз атай ксарикай алимарни шаирар жеда. Къадирдин
йифиз ашукъди вири шаиррин къаюм тир Иляс пайгъамбар-
диз эверна кIанзава. А чIавуз пейгъамбар пайда жеда ва ада ви-
чин сукIрадай ашукъдиз яд гана лугъуда: “Къедилай вун асул
ашукъ я ва дуьньяда авай гъар са затI ваз зи вилералди аквада”.
Ихътин югъ несиб хъайи ашукъдин ванциз вири инсанри, гъай-
ванри, гарари ва гъуьлери икрамда. Вучиз лагъайтIа адан ван
пайгъамбардин къудратдивни къуватдив диганваз жеда.

Хъел квай ашукъ чин гъилерив къуна чилел ацукъна ва сад-
лагъана рикI хъуьткъуниз кIевиз шехъна:

– Ингъе Къадирдин йиф гъи йиф ятIа ва а йифен гъи
сятра ксана кIанзавата садазни чизмач. Гъавилий дуьньяда асул
ашукъни амач.

Дуьньяда текдиз амай хъел квай ашукъди кIвачел къарагъ-
на гъамлудиз, баябан чуьлдин жанавурди хъиз ,Къарабагъдин
къайи женнет туна фена.

Иса булах шуршуриз авахъзавай. Адан кьерехда авай тарари галатнавай пак ксари хьиз цавухъ кьил хкажнавай. Кьибле пата чубандин яйлахриз ухшар тир къап-къацу уьруьшрин и кьил, а кьил авачир. Шуша тепейрин кьулухъ амукьнавай. Рагъэкъечда пата лагъайтла, Къарабагъдин никлер Азербайжандин руг авай чуьллерин арада вилерикай квахъзавай. Зардуштан цаярин гзаф чими нефесди чуьлдин гарарин лувараллаз дуьзенлух шткизвай. Тама са гьвечли пеш къванни юзавачир. Дегъ девирри дишегъли гьуцари фадлай инагар туна фенвайтани, абурун иер гелер гьелени амай.

Чи цайлахан и пак чкайрихъ галаз агът-пайман хьурай лугъуз кукьурнавай шумудни са цайлаханрикай сад тир. Цайлахандин кьерехда ранглу халичаяр экъянавай. Са халичадал зун кеф чуьгвазвай гуржийрихъ галаз санал ацукьнавай. Муькуь халичадал чехир авай гетлеяр, жуьреба-жуьре майваяр, себзеват, ниси, ципицлар алай. Булахдин патав сазанда лугьудай гьарна къекъезвай ацукьар ацукьнавай. Абурув гвай алатрин тварар чеб къавалатдиз ухшар тир: дайре, чияури, тар, диплопито.

Абуру фарсарин къайдада са баяд келайдалай кьулухъ, лирикадин мани лугъуз гатунна. И мани экзотикадин таьсир артухарун патал гуржийри талабнавайди тир. Чи латин чалан муаллим инал алайтла, ада вилятдин адетдиз элкьвенвай и машгулатдиз “Дийонисиосдин алем” хьтин твар гудай. Эхирни и курортдин шад мугьманриз Шушадин патав гвай тама тешкилнавай йифен кьунагьлудиз теклифзавай Кипианийрин хизан атана акъатна.

Зи вилик Нинодин буба ацукьнавай. Ада кьунагьлудин шартарив къадайвал, тамадавал ийизвай. Ам рапрапзавай вилер, яру чин ва чулп-чулав яргьи спелар авай итим тир. Кипианиди гылевай сукра хкажна зи сагьлугьдай ички хьвана. За ички хьвазвачтани, адакай са хупл хьвана. Маса вахт тиртла за хьвадачир, амма межлисда тамадавал ийизвай Нинодин бубади талабайла хьун тавун мумкин тушир.

Аялри булахдай яд гъана. И цикай хъвайи инсандивай гъикъван кІандатІани нез-хъваз жедай ва ада нарагъатвал гъиссдачир. Вучиз лагъайтІа Иса булахдин ядни Къарабагъдин гзаф аламатрикай сад тир. Цайлахандин экв аватайла зи вилерикай Нинодин дидедин са къвалахъай акунар карагна. Адахъ векъи акунар авай. Вичин гъуьлуьн патав ацукънавай адан вилер хъуьрезвай. И вилер са мус ятІани суьгъуьрчи Медея Аргоно Ясонахъ галаз таниш хъайи Рион убада авай Мингреллияди яратмишай вилер тир.

Тамадади сукІра хкажна лагъана:

– Играми Дидианидин сагълугъдай хъван.

Аялди хъиз килигзавай са къуьзуьда адаз разивал къалурна. Гъа икІ, мярекатдин пуд лагъай пай гатІунна. Гъарада вичин сукІра са ялце бушарна. Ингъе сархуш хъайи са касни авачир. Суфрадихъ ацукъайла гуржийриз рикІяй кеф хкудиз хуш къведа. И Чавуз абурун акьул яд хъиз ми хъи амукъда.

Тама мярекат туькІуьрнавайди анжах чун тушир. Ина шумудни са цайлаханар кузвай. Вучиз лагъайтІа вири шушавияр гъар гъафтеда жуьреба-жуьре булахрал фида. Ихътин кеф хкуддай мярекатар югъ жедалди къиле фида. Мусурманрини хашпарайри пак тамун бутариз ухшар тарарин хъендик шадвалзавай. За жуван патав ацукънавай Нинодиз килигна. Ада агъсакъал Дидианидихъ галаз суьгъбетзавай. Имни адетрин са лишан тир: къуьзубуруз гъурмет, жегъилриз муьгъуьббат.

Дидианиди лагъана:

– Куьн вахт жагъурна зи Зугдидида авай мулкуниз атун герек я. Зи мулк Рион вацІун къерехда ава. Са береда ина Медеанидин лукІари хипен йисарив къизилдин руквар чуьхвенай. Али хан, вунни ша. Квез ана Мингрелиядин экв такунвай тамар ва къадим тарар аквада.

– Са гафни авачиз, играми Дидиани, къведа зун, амма тарариз килигун патал ваъ, Куьн акван патал.

– Куьн вучиз тарариз акси акъатзава? Зун паталди тарар акъалтІай уьмуьрдин лишан я.

Нино суьгъбетдик акахъна:

– Али хандиз аждагъандикай кичІедай аялдиз хъиз, тарарикай кичІеда.

– АкІ туш, ирамиди, – лагъана за, – квез тамар гъикъван кІандатІа, зазни чуьллер са гъакъван кІан я. Играми Дидиани, тарар авай чкади зак къалабудух кутада. И алем кичІевал, чи-

нерар ва шейтІанар авай чка я. Тамарин къенни мичІи я. Тарарин хъенерик ракиннин нурар квахъзава. Тамарин мичІивили зак къалабулук кутада, хилерин ванер хъайила зи рикІиз гъам кужумда. Заз сая затІар хуш къведа: гарар, хъипи къумар, къванер. Чуъл гзаф сая я. Тамар лагъайтІа, Гордийдин тІвалІ хъиз какахънава. Тамуз гъахъайла за рехъ квадарзава, играми Дидиани.

Дидианиди хияллу яз заз килигна лагъана:

– Квехъ чуълдин инсандин руьгъ ава. Аквадай гъаларай, инсанар паюн патал къве дуьз рехъ авай хътинди я: абур тамарин инсанар ва чуълдин инсанар хъиз къве чкадал пайна кІанзава. РакъэкъечІдай патан ички галачир сархушвал чуълдай къвезва. Чуъллера чими гарарини кудай къумари инсанар сархуш ийида. Ана яшайиш сая ва проблем авачирди я. Тамар лагъайтІа, агъзурралди суалрив ацІанва. Чуълдиз садавайни са затІ кІан жедач, вичини садаз са затІ гудач, за вуч ятІани вугуда лагъана гафни гудач. Ингъе руьгъди цІайни экв тама авай кІарасривай къачузва. Чуълдин инсандихъ жуван вилералди аквадай тек са чин ава. Адаз тек са гъакъикъат чида, а гъакъикъатдини адан рикІ ацІурда. Тамун инсандал лагъайтІа, агъзур чин ала. Таъсиб чІугвадайбур чуълдай, яратмишдаибур тамай къвезвайбур я. РагъэкъечІдай патанни рагъакІидай патан арада авай къилин тафаватвални им хъунухъ мумкин я.

ТІвар-ван авай сихилдин векил, яцІу итим тир Мелик Начараряна лагъана:

– Чаз эрменийризни гуржийриз гъа и себеддай тамар пара кІанда.

Экъисай вилер ва къалин валар хътин рацІамар авай а касди философвал авуниз ва ички хъуниз майилвал ийизвай. Начараряна зи сагълугъдай сукІра хкажна лагъана:

– Али хан, дагъларай лекьер, тамарай пеленгар акъатда, бес чуъллерай вуч акъатда?

– Асланар ва игитар! – лагъана жаваб гана за. Ниноди хвешила аялди хъиз капар ягъана.

Шишерал анарар хъиз яру хъанвай кабабар алай. СукІараяр датІана ацІуз, буш жезвай. Гуржийрин шадвилерин ванер вири тамуз чкІанвай. Дидианиди Начарарянахъ галаз са квекай ятІани веревирдер ийизвай. Ниноди кутугай фурсат гъилияй ахъай тавуна суал авай вилералди заз килигзавай. За разивилин лишан яз къил юзурна. Гзаф мичІи хъанвай. ЦІайлахандин патав ацукънавай хъанвай инсанар чинерриз ва къачагъриз ухшар

тир. Гъич са касдини чаз фикир гузвачир. Зун кІвачел къарагъна яваш-яваш булах галайнихъ фена. За агъуз хъана анай кагунаваз яд хъвана. Булахдин яд хъун рикІиз гзаф хуш тир. За са къадар вахтунда анал акъвазна гъетерин суьретриз килигна. Къулухъай камарин ванер къевзвай. КІвачин кІаник амукубай са гъвечІи къуру хиле чІакъракъарна... За гъил яргъи авуна. Ниноди гъасятда зи гъил къуна. Чун гъил-гъиле къуна тамун деринвилериз фена. ЦІайлахандивай чара хъана тамун деринвилериз гъахъун хъсан тушир. Нино са гъвечІи чеменлухда ацукъна. Ахпа зун вичихъ ялна. Гъамиша шадвилер ийидай Къарабагъдани гзаф векъи адетар авай. Мустафади къалабудух кваз заз ихтилатнай хъи, цІемуъжуъд йис инлай вилик Къарабагъда са хизанди вафалувал кІвачерик кутунай ва гъа йикъалай майвадин тарари чпин магъсул тІимиларнай.

Чна сада садаз килигзавай. Вацран экуьнал Нинодин чин ацІанваз акъвазвай. “Принцесса” лагъана зун ам галайнихъ элкъвена. Ниноди кирсебадаказ заз килигна. Ам принцесса хъана къанни къуд сят тир. Адан бубади Петербургда авай пачагъдиз вич князвилин тІварцІиз лайихлу тирди субут авун патал къанни къуд йисуз азиат чІугунай. Къе пакамахъ Нинодин бубадив Петербургдай ракъурнавай телеграмма агакънавай. Касдиз квахънавай диде жагъай аялдиз хъиз хвешизвай. Ада чаз виридаз йифен къунагълухдиз теклифнай.

– Принцесса, – лагъана за тикрарна. Ахпа жуван гъилерив Нинодин чин къуна. Ада са аксивални ийизвачир. Кахетиядин чехир пара хъанва лугъуз тирни, я тахъайтІа, таму ва вацран эквери бейгъушарнавайни? За адаз темен гана. Адан гъилер акъван хъуьтуъл тир хъи. Чун хъуьтуъл цин легъерал къатканвай. Ниноди зи чиниз килигзавай. Адан суфат векъи хъанвай. Вацран экв аватиз адан беденди хъипи гъакъекъдин къванци хъиз рапрапзавай. Заз адан рикІи гъикІ ягъазватІа ван къевзвай. Адан метІер зурзазвай, вилерал нагъв акъалтнавай. За жуван цІузаррик адан вилерай кІвахъзавай накъвар михъна ва ламу хъуьхъвер къурурна.

Нино кІвачел къарагъна. Ам куьтІ тавуна акъвазунин себеш рушан къил акъудиз тежер гъиссер тир. Зи Нинодин гила цІерид йис хъанвай. Ам пак Тамарадин лицейдиз физ тІимил вахтар тир. Садлагъана Ниноди лагъана:

– Али хан, заз вун кІанзавай хъинди я. Гъатта принцесса ятІани заз вун кІанзава.

– Белки ви принцессавал яргъал фидач жал, – жаваб гана за.

Нино зи гъавурда акъунач ва ада вич-вичивай квахънаваз лагъана:

– Ваз вуч лугъуз кІанзава? Пачагъди зи бубадин князвилини тІвар къахчудани?

– Гъуьлдуьз феи кумазни, вуна пачагъди гайи тІвар квадарда. Амма ханвилини тІварни гзаф иер я.

Нино гъилерив гардан къуна, къил къудухъна ван алаз хъуьрена:

– Хан, яни хандин ханум? Хандин ханумриз кутугай тІвар авач къван? Са гафуналди, вуна эвленмиш хъун теклиф авун патал къариба рекъериз гъил вегъизва. Эгер вуна и кар фикирда къазватІа...

– За гъа и кар фикирда къазва.

Ниноди зи чиниз туюмерна ва адан тупІар зи къилини чІарарин арада квахъна:

– Садлагъана за ваз разивал гайитІа, вуна жуван уьмуьрдин эхирдалди Шушадин патав гъай там хушвилелди рикел хвена тарарихъ галаз икърар кутІундани?

– Завай хъайитІа, кутІунда.

– Мехъерилай къудухъ чун ви Тегъранда авай имидин кІвализ фин, за ана авай шагъеншагъдин дишегълиер хуьзвай чкадиз килигин, яцІу папарихъ галаз чай хъвана суьгъбетар ийин.

– Ахпа?

– Ахпа завай чуьллера къекъевез жеда ана заз килигдай касни жеч.

– Ваъ, Нино вуна чуьллера къекъевена анриз килигирвал туш, вучиз лагайтІа ваз хуш къведач.

Ниноди гъилерив туьд къуна, нер зи пелев галукъарна лагъана:

– Али хан, белки зун ваз гъуьлдуьз фин? Бес вуна тамарилайни чуьллерилай гъейри чи вилик маса энгеларни акъатдайдакай фагъумзавачни?

– Гъихътин энгелар?

– Сад лагъайди, зун са мусурмандиз гъуьлдуьз фена лугъуз зи дидени буба гъам чІугуна рекъида. Ахпа ви бубади ваз ляннет авуна, вавай зав мусурманвал къабулиз тун тІалабда. За мусурманвал къабулайтІа, пачагъди хашпара дин маса гана лугъуз

зун Сибирдиз суьргуьндиз акьудда. Заз мажбурна лугьуз вунни суьргуьн ийида.

За хьуьрез-хьуьрез лагыана:

– Ахпа чун Кефер гьуьле са муркIадин дагьдал акьахна ацукьда. Чехи лацу северини атана чун кIус-кIусна неда. Ваь, Нино, вуна лугьузвай кьван пис жедач. Вуна мусурманвал кьабулна кIанзава, ви хайибурни гьам чIугваз рекьидач. Мехьерилай кьулухь чна Париждизни Берлиндиз сиягьат авуна кIанда хьи, анра кьекъведайла ваз Буи де Булондин там ва Берлиндин машгьур гьайванхана аквадайвал. Гила вуна вуч лугьузва?

– Ваз зун пара кIанзава, гьавиляй за ваь лугьузвач. Амма атIай жаваб гун патал гьеле вахт ава. КичIе жемир, зун катзавай чка авач. Мектеб акьалтIарай кумазни хайибурухь галаз рахада чун. Анжах за вавай тIалабзава, зун гваз катмир. Куьне и кар гьикI ийизватIа, заз хьсандиз чизва. Садлагьана куьне зун балкIандаллаз дагьлар галайнихь гваз катда. Ахпа Кипианийрин хизандихь галаз ивиар эькичдай кьисас гатIунда.

Нино садлагьана шад женжелвал квай рушаз элкьвенвай. Адан вири беден хьуьрезвай: чин, гьилер, кIвачер... Ада са тарцихь агалтна кьилляй-кьилди заз килигна. Зун адан вилик акьвазнавай. Тарцин хьендик Нино гьуьрчехьан акуна катнавай жейрандиз ухшар тир.

– Хьфин, – лагыана Ниноди.

Чун тамай акьатна чIехи цIайлахан галайнихь фена. Рекье Нинодин акьуддиз са вуч ятIани атана. Ада акьвазна, кьил хкажна Вацраз килигна. Ахпа жузуна:

– Бес чи аялри гьи диндиз кьуллугьда?

– Виридалайни хьсан, виридалайни михьи диндиз.

Ниноди ихтибар тийидайвал заз килигна, ахпа са кьадар хияларна. Ада гьамлудаказ лагыана:

– Ви свас хьун патал зун яшлу тушни? И мукьвара зи цIерид яш тамам жеда. Ви уьмуьрдин юлдашдин исятда цIикьвед яш хьунухь герек я.

За ам секиарна. Ваь, зун паталди ам яшлу тушир. Ам гзаф акьуллу ва акьалтIай амалдар руш тир. Са жегьил руш гзаф акьуллу ва амалдар хьун хьсан кар тирни? Заз акI жедай хьи, рагьэькечIдай патан инсанар фад агакьда, кьуьзуь хьана акьуллу жеда. ГьакI ятIани, за гагь-гагь чун вири сефигь дуьзенабур я лугьудай. МасакIа гьикI фикирдатIа заз чизвачир.

Тарари, Ниноди, цайлаханрин яргъай аквазвай цайри зун акадарнавай. Зун Кахетиядин чехирдикай хъвана ина-ана гъатнавай къураба хъиз, муьгъуббатдин ван алачир бахчада къекъвезвай.

Са гафни авачиз, зун Ниноди вич са чуьлдин инсандин къурбанд хъанвайди фикирзавачирдан чалахъ тир. Ам гзаф секиндиз аквазвай.

Чун Иса булахдал хтайла Нинодин вилин накъвар, хуьруьнар, женжелвилер амачир. Чун мус фена, мус хтанатла садани къатанвачир. Зун цайлахандин патав ацукъна. Садлагъана заз яд клан хъана. Иса булахдин цикай са стакан яд хъвана за. Стакан суфрадал эхцигдайла Мелик Начараряна дуствилелди, къайгъудардаказ заз килигна.

VII кьил

За къавал алай дивандал къаткана муьгъуббатдикай хиларзавай. Зи муьгъуббат масадбурун муьгъуббатдилай тафаватлу тир. Зун Нинодал булахдал, чарчаррин патав ваъ, мектебдиз фидайла Николаян куьчеда дуьшуьш хъанай. Гъавилай зи муьгъуббат чехи бубайрин, бубадин ва имийрин муьгъуббатдин къисайрилай гзаф тафаватлу тир. Рагъэкъечдай патан жегилрин муьгъуббатдин вакъияяр адет яз, булахдал, чарчардин патав кьиле фида. Рушар гъар нянихъ къуьнел гичин къуна булахдал фидай. Жегил гадаярни будахдин мукъув хъиз са чкадал элкъвей цар ягъана ацукъдай. Абуру чпин патавай алатна физвай рушариз вилин кланикайни килиг тийиз дявейрикай, чапхунчивилерикай ихтилатар ийидай. Гичинар булахдин цив ацурару рушар тади квачиз квализ хъфидай. Яд авай гичинар залан жедай. Гъавилай абур квач галкун тавурай лугъуз буьшмеяр къулухъна, марифатлудаказ чилиз килигиз-килигиз фидай.

Рушар гъар рагъдандихъ булахдал фидай. Гадаярни а береда хуьруьн майдандин са пипле ацукъдай. Рагъэкъечдай пата муьгъуббатдин дуьшуьшар ик гатундай.

Дуьшуьшдай рушарикай сада вилерин кланикай гадайриз килигдай. Гадайри фикир гадачир. Эгер а руш элкъвена къвед

лагъай гьилда булахдал фейитга, гадайрикай сада кьил хкажна цавуз килигдай. Бязи вахтара абурун килигунар туьш жедай. Булахдал кьве жегилдин килигунар са шумудра икI туьш хъайила, вирибур муьгъуббатдин дуьшуьш гатIуннавайдан гъавурда акъадай.

Ахпа крар гуьнгуьна гъатдай. Рушал вил ацукънавай жегьил гада манияр лугъуз кьекъведай. Гададин мукъва-кьилибуру рушахъ гузвай багъишрин месэлаяр гьалдай. Арифдарри мехъер ийиз гъазур хъанвай жегилри шумуд игит дуьньядиз гьидатга лугъуз фикирдай. Виликамаз гъар жуьредин гъазурвилер аквадай.

Бес зи булах гьина амукъна? Гьинва Нинодин кьилел алай буьшме? Къариба я. Буьшмедин кIаникай дишегъли аквадач, амма чир жеда. Абурун вердишар, фагъум-фикирар, мурадар чир жеда. Буьшмеди рушарин вилер, нер ва сив кIевирзава, рикIни руьгъ ваъ. РагъэкъечIдай патан дишегълийрин рикIер, шаршав алачир дишегълийрин рикIерилай тафаватлу я. Вучиз лагъайтга шаршав алачир дишегълийрин вилер, нер, пIузарар аквада. Амма и вилера гьихьтин ниятар аватга квез са чIавузни чир жедач. Гъатта ам квез мукъувай чизвай инсан ятIани.

Заз Нино кIанзавай, амма ада зи ийир-тийир квадарзавай, зун мягътеларзавай. Адаз куьчеда маса итимри вичиз килигайла хуш кьведай. Амма рагъэкъечIдай патан агакънавай рушарихъ и кардикай къалабулук акатдай. Ада заз темен гузвай. Зани адан кIвачериз туьмерзавай. Ингье зун лишанлуни тушир. Муьгъуббатдикай ктабар кIелайла Нино гзаф хияллу жедай, кьеняй гьасрет чIугвадай. “Вуна вучиз гьасрет чIугвазва” лагъана жузурла, ада кьил агъузна “заз жувазни чидач” лугъудай. Заз чиз, Нинодин и кьилих виликан йисара ам Урусатда хьунухъ галаз алакьалу тир. Адан бубади Нино гъамиша вичихъ галаз Петербургдиз тухудай. Урус дишегълияр гьихьтин гужлу гьевес авайбур ятIа виридаз чида. Абурун вилера кьизмишвал жеда, абуру чпин гуьльуз вафасузвал авуна маса итимрихъ галаз ашервал ийида. Гъавилай абуруз кьериз-цIаруз кьедалай артух аялар жеда. Аллагъди абуруз гъа икI жаза гузвай. Гъар гьикI ятIани, заз Нино пара кIанзавай. Адан вилер, ван, хъуьруьнар, рахунар, фагъум фикирар кIанзавай. Хияллу инсан ятIани, вири гуржи дишегълияр хьиз, адакайни хъсан уьмуьрдин юлдаш жеда. Иншаллагъ!

Дивандал муькуь къвалахъ элкъвена зун. Фикирри жув галудзава лугьуз, вилер акъална Нино хиялдиз гъун заз генани куш тир. Чи гележег мехъерилай, Нино зи кайвани хъайи йи-къалай цийи уьмуьр гатундайди шаксуз тир.

А югъ гзаф къалабулук квайди жеда. А юкьуз заз Нино аквадай ихтияр жедач. Мехъерин юкьуз свасни чам санал акуна кланзавайди туш лугьуда. Зи яракъар гвай дустари балкланралаз фена Нино къвалаяй акъудда. Адан къилел чин таквадайвал буьшме вегида. Ам тек са юкьуз рагъэкъечдай патан адетдиз муьтлуьгъ жеда.

Имамди суалар гуда, зи дустарини залдин са пипле акъвазна а суалрихъ яб акалда. Имам жавабрихъ гелкъвейла, зи дустари къин къуна зун зайиф кас туш лугьуда. Адетри икI талабзавай. Вучиз лагъайтла гъар са касдихъ душманар ава. И душманри мехъерин юкьуз хенжелар къекъерай акъудна, чин рагъаклидай патахъ элкъуьрна кушкушдалди лугьуда: “Анисани, банисани, мамаверли, каниани”. Им “ада ихътин кар ийич, ада ихътин кар ийич” лагъай чIал тир.

Ингъе, Аллагъдиз шукур хъуй захъ хъсан дустар авай. Иляс бегдиз ихътин суьгъуьрчийрикай хуьдай вири дуьаяр чидай.

Мехъерилай къулукъ чун гъасятда чара жеда. Нино вичин, зунни жуван дустарин къилив фида. Жегилвилихъай къакъьатай югъ чна гъар сада къилди къейд ийида.

Ахпа?

Са легъзеда вилер ахъаяй кумазни заз къвалаллай диван ва багъда авай тарар акуна. Ахпа вуч ахквадатла чирун патал за мад гилера вилер акъалзава. Са гафни авачиз, мехъерин югъ инсандин уьмуьрда гзаф кар алай ва хъсан югъ я. Мехъерин йифиз свас авай къвализ гъахъун асант кар тушир. Яргъи дегълизда гъар къвалин ракларихъ маска алай инсанар акъвазда. Абуру анжах пул вугайла ваз рехъ гуда. Дустари са клек, са кац ва я хиялдиз текъвер маса са шей гъана сусан къвале тада. Къвализ гъахъдайла адан муртлариз хъсандиз килигна кланзавай. Вучиз лагъайтла бязи вахтара чарпайдин кланик са кафтар дишегъли чуьнуьх жедай. Ам пул къачун тавунмаз сусан къвалаяй акъатдачир.

Гъа икI, зун къвале текдиз амукъзава. Раклар ахъа жезва ва Нино къенез гъахъзава. Гила мехъерин виридалайни эфзел пай гатунзава. Ниноди хуььрез-хуььрез теклифзавай къайдада заз килигзава. Ада цегърен хамуникай цванвай гзаф дар са карсет

алукнава. Карсетдиз виликай багъарив твал ганва. И твалар вири за жува ахайна кланзава. Нинодиз заз куьмеқдай ихтияр авачир. Багъариз ахайиз тежедайвал твал ганва. А твалар хенжелдив атун намуссузвал тир. Итимди вич асул сагьиб тирди къалурна кланзава. Вучиз лагъайтла пакагъан юкьуз сусан дустар аха хъанвачир твалариз килигиз къведай. Твалар вичин гилерив ахайнавайди субутиз тахай итимдин вайни гьал тир. Айгъамдалди хуьрез вири шегъерэгълияр и месэладикай рахадай.

Мехъерин юкьуз мярекат аваи квал цекверин муказ ухшар жедай. Дустари ва мукъва-къилибуру дегълизда, къавал, куьчеда акъвазна твалар аха хун гуьзлемишдай. Твалар геж аха хунухи абур сабурсуз ийидай. Абуру сусан квалин раklar га-тадай, качин ванер акъуддай. Твалар аха хайи кумазни дустари хвешиз-хвешиз цавуз гуьлле гуда. Зунни Нино чпиз кландай чавуз ахаюн патал абур куьчеда къаравулда акъвазда.

Эхъ, и мехъер надир мехъер жеда. Бубайрин адетрив къадайвал.

Зун дивандал къаткана ахариз фенвай. Вилер ахайяла заз чилел ацукъна яргъи хенжелдив кикер миьзавай зи къучи акуна. Ам гьик атанайтла, заз хабарни хъаначир.

За кагъулдаказ сив къакъунна адавай жузуна:

– Цийи вуч хабарар ава?

Къучиди вичин икрагъ ийидай ванцелди лагъана:

– Ахътин са хабарни авач, агъа. Къуншидал дишегълияр киклана, са ламни кичела еб атлана вацлуз катна, исятдани гъана ава...

Са къадар секиндиз акъвазна, хенжел къакъара кутурдалай къулухъ къучиди лагъана:

– Урус пачагъди Европадин бязи пачагъриз вичи абурун аксина дяведик къил кутазвайди малумарнава.

– Вуч? Гьихътин дяведик?

За чкадлай хкадарна вилер адал атумарна.

– Адетдин дяведик, – лагъана къучиди.

– Вуна вуч лугъузвайди я? Урус пачагъди нихъ галаз дяве ийирвал я?

– Европадин бязи пачагърихъ галаз. Абурун къадар акъван пара я хьи, тварар зи рикел аламач. Анжах Мустафади абурун виридан тварар къенва.

– Фад адаз эвера.

Зун и месэладихъ галаз марагълу жезвайди акур къучи къил юзурна къежел акъатна. Са герендилаи Квалин иесини галаз хтана.

Мустафадиз вич гзаф чирвилер авай кас хъиз къалуриз Кланзавай ва ам айгъамдалди хъуърезвай. Дугъриданни урус пачагъди дяведик къил кутазвайди малумарнавай. Им вири шегъердиз чизвай. Анжах ксанвай лугъуз заз хабар авачир. Гъар гъикІ ятІани, урус пачагъди арифдарвилелди ихътин кар авунвай.

– Урус пачагъди нихъ галаз дяве ийида лагъанва? – гъарайна за.

Мустафади жибиндай са кагъаз акъудна гзаф такабурлудаказ, амма четинвилелди кІелна:

– Урус пачагъди Германиядин кайзердиз, Австриядин императордиз, Бавариядин пачагъдиз, Пруссиядин пачагъдиз, Саксониядин пачагъдиз, Венгриядин пачагъдиз дяведик къил кутазвайди малумарнава.

– Агъа, за ваз эвелдай лагъанай хъи, тІварар ва чкаяр рикІел хуън мумкин туш, – лагъана къучиди.

Мустафади кагъаз жибинда туна рахун давамарна:

– Гъа и кардин акси яз чІехи Османлы гъукуматдин чІехи Султан вад лагъай Мегъмет Рашида, гъакІни Ирандин шагъеншагъ Султан Агъмедшагъа чеб и дяведик акахъдач лагъанва. И дяве гавуррин чпин арада къиле фида. Мегъамед Али мискІиндин имамди дяведа немсер гъалиб жада лугъузва...

Мустафадивай вичин гафар лагъана куътягъиз хъанач. Садлагъана шегъер вири патарихъай килисайрин зенгерин ванерив ацІана. Зун куъчедиз катна.

Чими августдин юкъуз шегъердин цавар секин тир. Яргъай аквазвай дагълар саймаз шагъидар хъиз акъвазнавай. Килисайрин зенгерин ванер и дагъларин къвалара акъаз элкъвезвай. Куъчяр инсанрив ацІанвай. Абуру къалабулукъ кваз мискІинарни килисаяр галайнихъ килигзавай. Гъава руквади къунвай. Инсанрик къалабулукъ квай. Килисайрин зенгерин ванер атІана. Са яцІу имам чи мукъув гвай мискІиндин минарадиз хкаж хъана. Ада къве гъил сивин къваларив къуна гъамлу ванцелди лагъана: “капІ ийиз ша, капІ ийиз ша”.

Зун цур галайнихъ катна. Къучиди зи балкІандиз пурар ягъана. БалкІандал акъахна за ам кичІ кваз заз килигзавай жемятдин юкъвай гъуз гъална. БалкІанди япар хкажнавай. Шегъер-

дивай къакъатайла зун гъулягъ хъиз элкъвенвай са дар жи-
гърдал акъатна. Зун Къарабагъдин чпин гъиле гъукуматдин
вини дерпжадин ихтиярар авай ксарин Квалерин виликай гар
хъиз алатна фена. Хуъруън сая аристократри мягтелвилелди
зас килигиз, гъил элягъиз гъарайзавай:

– Али хан, вун женг Чугваз физвани?

За агъада авай дередиз килигна. Ана багъдин юкъвал са
гъвечи Квал алай. Квализ килигиз къил акахънаваз за бал-
Кан чукурдай къайдаяр рикелай алуднавай. Гъавилай балКан
тик гъунедай гъуз гъална. Квал къвердавай Чехиз аквазвай.
Адан къулухъ галай дагълар, цав, шегъер, урус пачагъ ва вири
дуънья юхдиз акъатзавай. Зун кикалай элкъвена багъдиз гъахъна.
Квалай суствал кваз акъатай къуллугъчиди лагъана:

– Аристократрин хизан пуд сят инлай вилик хъфена. За
жувалай аслу тушиз хенжелдал гъил вегъена. Нуъкерди къулухъ
хъана хълагъна:

– Принцесса Ниноди жанаби Али хан Ширваншираз чар
къхъенва.

Ада пенжекдин къултухдай чар акъудна зав вугана. Зун
балКандилай эвичина гураррал ацукъна. Ахпа Нинодин атир-
лу чар ахъайна Келиз гатунна. Ниноди чар аялди хъиз Чехи
гъарфаралди къхъенвай: «Играми Али хан! Чун дяве къарагъдал-
ди Бакудиз хъфидайвал хъана. Ваз хабар гуз хъанач. Закай бей-
кеф жемир. Хъел къвемир. Зун шехъзава, зас вун канзава. Гатун
йикъар фад алатна. Тадиз зи гуъгъуънаваз хъша. За гъасретдив
ви рехъ хуъзва. Рекъе за анжах вакай фикирда. Бубади дяве фад
къутягъ жеда ва чна гъалибвал къачуда лугъузва. И какахъай бе-
реда зи гъалар хъсанзавач. За вавай Шушадин базардиз фена
анай са Чехи халича къачун Талабзава. Зас ам къачудай вахт
хъанач. Халичадал ранглу нехишралди хранвай балКандин
къил хъурай. Темен гузва за ваз. Бакуда гъаваяр чими хътинди
я. Ви Нино”.

За чар къатна. Гъакъикъатда гъар са шей вичин къайдада
авай. Тек зун къайдада авачир. За, Али хан Ширваншира арис-
тократриз хас тир къайдада шегъердин Чехидан къилив фена
дяве къарагъайдай ам тебрик авуна, ахпа мискИнда урус па-
чагъдин къушунди гъалибвал къачурай лугъуз дуъа Келун герек
тир. Ингъе и крар къилиз акъуд тавуна, зун къизмишвилелди
балКандаллаз дередиз атанвай.

Гурарал ацукъна са къадар вахтунда вилик килигна за. За жув сефигъ хъиз тухванвай. Са гафни авачиз, са уьлкведа дяве къарагаьай чъавуз инсан эвелни-эвел вичин къанидан къилив фена къанзава, атирлу чарар кхъена къанзава. Дяве чи уьлкведа ваь, Урусатда къиле физвай. Зазни Нинодиз адан са акъван талукъвал авачир. Гьакъ ятлани, зи къене са гужлу хъел авай. Заз тадиз вичин квализ хъфенвай къуьзуь Кипианидикайни пак Тамарадин лицейдикай хъел авай. Вучиз лагъайта абуру рушариз дяведин вахтунда чеб гьикъ тухвана къанзаватла чирнавачир. Идалай гъейри заз жуван чъехи дережа рикъелай алудна фад Нино акваз къан хъуниз килиг тавуна, ам хабарсуздаказ хъфиникай хъел атанвай. Чар са шумудра кел хъувуна за. Ахпа сад лагъана хенжел къекъерай акъудна гадарна. Рапрапзавай хенжел гув-в авуна тарцин танда акъана.

Нуькерди тарцив агатна адан тандай хенжел акъудна. Ада къил акъудзавай касди хъиз, хенжелдиз килигна ам зав вахкана ва къалабулукъ кваз лагъана:

– Халисан Кубачидин гьулдан я, Куь гьилни къуватлу я.

Зун балкъандал акъахна яваш-яваш квализ хъфена. Яргъай шегъердин къуббаяр аквазвай. Гила зи хъел элекънавай. Ам тарцин танда акъанвай.

Нино гъахълу тир. Ам вичин хайибуруз гъурмет ийидай руш я. Хажалат чъугвазвайвилай за балкъан къил хураваз гъалзавай. Куьчяр руквади къунвай. Рагъ яру хъана рагъакъидай пата акъизвай.

Сад лагъана гьиргьирдин ван атана заз. Са легъеда Нинони, дуьньяни рикъелай алатна. Зи вилик гъвечли къил, балеринадин къвачер хътин зериф къвачер авай, такабурдуз килигзавай яхун са балкъан акъвазнавай. Ракъинин нурад акъаз балкъандин яру хамуни рапрапзавай. Балкъандал куьрс хъанвай спелар авай нер патахъ са къуьзуь итим ацукънавай. Ам къуншидал алай княз Меликов тир. За жуван вилерихъ агъазвачир хъиз, балкъандиз килигзавай.

Шушадиз атай сифте йикъара жемьатди заз Сары бегдин машгъур яру-цъару араб жинсинин балкъанрикай гафарнай.

Им кегъер балкъан тир. Къарабагъда ихътин анжах цъикъвед балкъан авай. Абур султандин папар хуьзвайвал хуьзвай. А яру-цъару алапат гила зи къаншардал алай.

– Вун гьиниз физва, княз? – жузуна за.

– Дяведиз, чан хва.

– Им вуч иер балкџан я, княз!

– Гьейран хъанвай хьтинди я вун адал . Ихьтин кегьер балкџан акур ксар лап тимил авайди я.

Княз шерзум хъана:

– Балкџандин анжах рикџ пуд кило я. Хамунал яд иличайла кьзизилдин тупџалди хьыз рапраџда. Адаз гьеле рагь акунвайди туш. Кье цурай акьуддамаз адан вилериз рагь аватна. Балкџандин вилери кьваларин арадай цџийиз фонтан ягъана акьатзавай булахди хьыз рапрапар ийизвай. Сифте яз цџай акьудай касдин вилерини икџ рапрапар авунай жеди. И кегьер Сары бегдин балкџандин жинсиникай я. За ам икьван гагьда садазни кьалурнавайди туш. Ажах урус пачагьди дяве кьарагьарнава лагьайла и аламадин кегьердал княз Меликов акьахдай.

Ада такабурлуз заз сагьрай лагъана, яващдиз туринин ван акьудна балкџан гьална.

Уьлкведа дугьридани дяведи кьил кутунвай. Кџвалив агакьайла гьава мичџи хъанвай. Дяведи шегьерэгьлийрин руьгь хкажнавай. Чкадин сархуш аристократри куьчейра ва майданра балкџанар гьализ цавуз гуьлле гузвай.

– Ивиар экьичда, ивиар, – лугьуз гьарайзавай абуру. – Цин чкадал иви авахьда, эй Кьарабагь, ви тџвар вири дуьньядиз чир жеда, вун виринриз сейли жеда.

Кџвале зав са телеграмма вугана: « Тадиз кџвализ хьша. Ви буба. «

За кьучидиз:

– Шейэр кџватџа пака чун рекьиз акьатда, лагъана эмир гана.

Куьчедиз экьечџна шегьердин кьил акьат тийир гьаддиз килигна за. Зун са кве ятџани нарагьат ийизвай. Амма сеbeb жуваз чизвачир.

За кьл хкажна цававай гьетериз килигна ва хейлин хияларна.

— А ли хан, чи дустар вужар я? – лагыана жузуна кыучиди завай.

Чун Шушадин кыекъвез-кыекъвез феи гуьнедин рекъерай агъуз эвичизавай. Хуьруьн гада тир кыучиди заз дяведикайни сиясатдикай датлана суалар гузвай. Чи уьлкведа юкьван дережадин инсанри суьгьбет ийизвай пуд тема авай: дин, сиясат, алишвериш. И месэляяр дяведизни талукьбур тир. Дяведикай мус хъайитлани, гынал хъайитлани кланзамай кван рахаз жедай. Вучиз лагъайтла и темадин суьгьбетрихъ яб акалуникай садни галатдачир.

– Кыучи, – лагыана за. – Чи дустар Япониядин император, Гьиндистандин, Англиядин, Сербиядин, Белгиядин пачагъар ва Франция республикадин президент я.

Кыучиди суьгьбетдикай нарази яз пузар куьрсарна:

– Франция республикадин президент медени кас я. Ада дяведиз фена гыкI женг чугурай?

– Чидач, белки ада вичин чкадал са генерал ракьурда жал.

– Инсанди дяве вичи тухвана кланзавайди я, масадал ихтибарна кланзавайди туш. Тахъайтла, эхир хъсан жедач.

Кыучиди фйитунчидиз килигна, и крарай кыл акъудзавай касди хъиз рахун давамарна:

– Урус пачагъ аскан, яхун са кас я. Кайзер Гильом лагъайтла, члехи беден авай гужлу итим я. Ада гъа сад лагъай женгина урус пачагъ кукварда.

Зи дуьзена кыучидиз душман уьлквейрин пачагъри балкларал акъахна сад-садал гужум авурдалай кылухъ дяведик кыл кутадайди хъиз жезвай. Дяведик икI кыл кутазвайди туш лагыана ам члалахъарун манасуз тир. Ада фагьумзавайвал, кайзер Гильома урус пачагъ ягыана балкандилай вегъейдалай кылухъ майдандиз пачагъдин хва акъатна кланзавай. Шагъзада лагъайтла, гзаф жегьил ва азарлу тир. Амма Гильомаз асланар хътин сагълаам ругуд хва авай. Заз адан сугьулвал алудиз клан хъана:

– Гильомавай анжах эрчи гъилив женг члугваз жеда, адан чапла гъил члахъ я.

– Эгъ, адан са эгъемиятни авач. Чапла гъил адаз балкандин важарар къун патал лазим жеда. Женг члугван патал эрчи гъил герек я.

Зи къучи дерин хиялриз фена, ахпа ада садлагъана жузуна:

– Кайзер Франц Юзефан дугъриданни виш йис яни?

– Авайвал дугъуз жедач. Анжах гзаф къузуъ тирди шаксуз я.

– А яшда авай касди балкандал акъахна женг члугун ала-матдин кар я, – лагъана къучиди. – Аллагъди вичиз куьмекрай.

– Ада женг члугуниз игътияж авач.

– Вучиз?

– Вучиз лагъайтла Сербиядин пачагъдинни адан арада къанлувал ава. Гила абур къанлуяр я. Кайзер Франц Юзефа къисас къахчун патал ивиар экъична кланзава.

– Чи хуьруьнвийрикай сад тиртла, адавай вишни вад кал ва са клвал вугана къанлу секинариз жедай. Анжах кайзердивай къанлудилай гъил къачуз жедач. Эгер вирибурулай къанлудилай гъил къачуз алакънайтла, къисасчивал амукъдачир. Къисасчивал тахъайтла, улкве чиклида.

Зи къучи гъахлу тир европавийри вуч кландатлани дугъурай, къанлувили гъам гъукуматдин къурулушда, гъамни инсанрин уьмуьрда къилин чка къазвай. Са гафни авачиз, яшлу итимри мад гъилера ивиар экъичл тавурай дугъуз зарар хуькуьрнавай касдивай члехи пулар къачуна зарар члугур касдиз вугудай ва душмандилай гъил къачу лагъана тлалабдай. Ивиар экъичунин вилик пад къуна кланзавай. Тахъайтла, генани пис жедай. Инсаният миллетриз ваъ, хизанриз пай хъанвай. Хизанрин арада лагъайтла, Аллагъдин буйругъ ва итимрин диндал иманлувал сеbeb яз са секинвал авай. Кубутдаказ, гужалди писвал авуна и секинвал члурайтла хизанди са кас къурбанд гана кланзавай. И рекъелди секинвал чкадиз хквезвай. Анжах къанлудилай къисас къахчунни четин тир. Гзаф члавуз къисас къахчузвайдан гуьллеяр лишан яз къунвай касда акъадачир ва я акси яз, адан гуьллеяри генани пара инсанар рекъидай. Гъакл хъайила, къанлувални давамдай. Къисас къахчун вучиз герек ята вирибуруз чидай. Къучи зи гъавурда хъсандиз акъазвай ва гъавилай ада разивал къалурна къил юзурзавай. Вичин виш йис тир кайзер

Юзефа тахт гьалтзавай касдин кьисас кьахчун патал балкІандал акьахна дяведиз фин адалатлу кар тир.

– Али хан, эгер кайзердизни Сербиядин пачагьдиз кьандуяр хьиз дяве ийиз кІанзаватІа, маса пачагьар вучиз и кардик акахъзава? – жузуна кьучиди.

Им гзаф четин суал тир. Завай жувавайни и суалдиз жаваб гуз жечир.

– Заз килиг, – лагьана суьгьбетдик кьил кутуна за. – Чи пачагьдини Сербиядин пачагьди икрам ийизвай Аллагьдиз икрамзава. Гьавилай Сербияди чи пачагьдиз куьмек гузва. Заз чиз, кайзер Гильоманни чи душман тир пачагьрихьни императоррихь галаз мукьвавал ава. ГьакІ Англядин пачагь ва урус пачагьни мукьвавал авайбур я. Гьар са шей зунжур хьиз сад-садахь галаз алакьалу я.

Зи жавабди кьучи рази авунач. Вучиз лагьайтІа Япониядин императорди урус пачагьдин Аллагьдилай тафаватлу тир Аллагьдиз икрамзавай. ГьакІни кьучи Франциядин гьукуматдин маса гьукумдаррихь галаз мукьвавал авачирдан чІалахь тир. Геле абур санихь, зи кьучиди Францияда Аллагьни авайди туш лугьузвай. Французар аллагьсузар я кван ва гьавилай абурун уьлкведиз республика лугьузвайди я.

И месэлайрикай зунни хабарсуз тир. За кьучидиз тайин тушир жавабар гана адавай жузуна:

– Зи кьегьал кьучи дяведиз фирвал яни?

Кьучиди хияллу яз вичин яракьриз килигна лагьана:

– Эхь, са гафни авачиз, зун дяведиз фида. Ингье завай фин тавуртІани жеда. Вучиз лагьайтІа чун мусурманар аскервикай азад я. ГьакІ ятани, заз дяведиз физ кІанзава.

Зи дуьзена кьучиди кьалаблук кваз давамарна:

– Дяве хьсан шей я. Дяведи сиягьат, яргьал уьлквейриз фидай мумкинвал гуда. РагьакІидай пата гарарин ванер кьведа, душманри авадарзавай вилин накьвар аквада. Дяведиз фейитІа, заз са балкІанни са туьфенг гуда. Зун жуван яракьдин дуьстарихь галаз санал чна кьур хуьрерай такабурлудиз акьатна фида. Дяведай кьведамаз за жувахь галаз гзаф пуларни хкида. Кьагьриман я лугьуз вирибуру зи кьегьалвал кьейд ийида. Ингье терг хьайитІа, женгинин майданда кьегьалвилелди терг жеда. А чІавуз вирибуру зун итимхьиз терг хьана лугьуда ва зи бубадизни хьиз гуьрмет ийида. Нихь галаз кантІани хьурай, дяве хьсан

шей я. Итим вичин уьмуьрда садра хъайитІани дьведиз фена кІанзавайди я.

Зи кьучи акъваз тавуна рахазвай. Ада датІана душманрал ийизвй хирерикай, вичиз гъатай затІарикай ихтилатзавай. Клеви гьевесдик кваз адан вилери рапрапзавай, чІулаввал квай суфатди «Шагънаме» эсердин кысайрик квай хътин къагъриманар рикел хкизвай.

За адал пехилвал ийизвай. Вучиз лагъайтІа адаз вичи вучавуна кІанзаватІа хъсандиз чизвай. За лагъайтІа, тележегдиз са къарардал къвез тежез, хиялра туькІуьрнаваз килигзавай. За урусрин императордин гимназияда тІалабзавайдалай гзаф келнай. Урусрин хиялра тІуькІуьрунин гълари зазни таъсирнавай.

Чун ракъун рекъин станциядив агакъна. Станциядин дарамат Гуржистандай атанвай дишегълийрив, аялрив, къуьзуьбрув ва Закъаталадай къвезвай куьчерийрив ацІанвай. Абур гынай атана гынииз физвайди ятІа садазни чизвачир. Куьчерияр палчухдин кІунтІар хъиз чилел ацукъдай ва гынииз финилай аслу тушиз атай поезддин вагонриз акъахдай. Хипен хамуникай цванвай, къазуннавай кІурт алай са къуьзуь итим залдин ракІарихъ ацукъна рикІ хъуткъунииз кІевиз шехъзавай. Ам Ирандин сергъятдал алай Ленкоран шегъердай тир. Адаз вичин кІвал кана аялар къенвай хъиз жезвай. За адаз Иранди чахъ галаз дьве ийизвач лагъана. Ада умудсуздаказ заз килигна лагъана:

– Ваъ, агъа, Ирандин туруни муьрхъ къуна гзаф йисар я. Гила ада тур цІийи килелай хци авунва. Йифиз абуру чаз басрух гуда, шагъсевенри чи кІвалер чукІурда, вучиз лагъайтІа чун гавуррин империяда яшамиш жезва. Ирандин асланди чи уьлкъе харападиз элкьурда. Чи рушар лукІ, гадаяр Ирандин шагъпересрин гъиле къугъварган жеда.

Ахпа ада вичин манасуз шехъун давамарна. Зи кьучиди жемьтдиз хуртІар гуз вагондиз акъахун патал рехъ ахъайзавай. Эхирни чавай вагондиз акъахиз хъана. Кондуктордиз пул вугайдалай къудухъ ада чаз са купедин ракІар ахъайна. Чунни секиндиз ацукъна. Локомотив Нугъан девиррилай амай аждагъандиз ухшар тир. Адахъ чІулав, вагъши ақунар авай.

Зи кьучи винел “З. Ж. Д.”¹ гъарфар къенвай махпур бажгъандал ацукъна. Поездди яваш-яваш гьерекатна. Хъипи

¹ З. Ж. Д. – Закавказская железная дорога

къумари, элкъвей кӀунтӀари, гарарикайни ракъинин нурарикай пад-пад хъанвай къвалари рекӀв гузвай.

За вагондин дакӀар ахъайна къецихъ килигна. Ифенвай къумадин кӀунтӀаривай гзаф яргъара авай гъульуьн серин гар юзаввай. Баябан чуьлдин руг алай валар гъулягъар хъиз юза жезвай.

Чуьлда гъиниз ятӀа физвай са карван аквазвай. Карванда авай са ва къве мандав алай вишелей гзаф девейри кичӀ кваз поезддиз килигзаввай. Гъар деведин гарданда са куркур авай. Девейри куркуррин ванерив къадайвал камар вегъиз,къил юзурзаввай. Девейрикай садан кӀвач галкӀайтӀа ва я ада масакӀа камар вегъейтӀа, адан куркурдин ван атӀуда ва муькуь девейр гъасятда нарагъат жада.

Карванда куркурин ванер къайдадиз хтайла девейри секин хъана виликди гъерекат хъийида. Девейр чуьлдин символ я.

Девейрин карван яваш-яваш чавай яргъа жез,хиялрин алемда авайди хъиз юхдиз акъатзаввай. Поезд рагъакӀидай пад галайнихъ физвай.Зун девейр,абур тухузвай ксар авай баябан чуьлдиз талукъ кас я. За вучиз ятӀани поезд аквазардай игътият патал тир турмуцӀдал илиснач. Вучиз лагъайтӀа заз къулухъ элкъвез кӀанзавачир. Поезд рагъакӀидай пад галайнихъ фейитӀани,зун жуван руьгъни галаз рагъэкъечӀдай патаз талукъ я.

За купедин дакӀар ахъайна къил къецихъ акъудна.Карван лап яргъариз фенвай.Ана затӀни аквазвачир.Зи уьлкведа са душманни вачир.

Закавказьедин чуьллериз садани басрух гузвачир. Къучидиз дяведиз физ кӀанзавай .Ам маса къилихрин инсан тир. Ада урус пачагъдин патахъайни женг чӀугвадай, рагъэкъечӀдай пата авайбурун патахъайни.Ам дуьшуьшар квай вакъийрин есирда авай. Адаз азиявийриз хъиз, душмандин ивиар экъичун, абурун шехьунар акваз кӀанзавай. Зазни дяведиз физ кӀанзавай:зун ивиар экъичай дяведи гъайи гъуриятдин гъасретда авай.Зи къен дяведин майдандай хкаж жезвай гумар акунин мурадлив ацӀанвай. Дяве – виридалайни иер гаф я. А гафунитимвиликайни къудратлувиликай хабар гузва.

Ингъе зун ина амуькна чи уьлкведиз душманди гудай басрухриз гъазур хъана кӀанзавай. Къуй и дяведиз лавгъа ксар фирай. Душмандин хура акъвазун патал чи уьлкведа гъерек тир къван инсанар амуькна кӀанзава. Мадни зи къене са ифей гъисс авай.За гъисс ийизвай хъи, и дяведа вуж гъалиб атайтӀани, чун

патаал урус пачагъдин басрухрилайни хаталу тир девир алуць-
да. Вилериз таквар са къуватдиз девейр гьалзавайдан гилий еб
къахчуна карван зуруналди маса рекъериз гьализ кланзавай. И
рекъер лагъайтIа, рагъ экъечIдай патан рекъер тир. Заз а рекъе-
рай физ кланзавач. Гъавилай дяведиз тefена жуван ватанда
амукъиз кланзава. Анжах а вилериз таквадай къуват зи дуьнья-
диз акси экъечIайтIа, а чIавуз за жуван тур

къекъерай акъудда.

Ацукънавай чкадал за гъа ихътин фикирар ийизвай. Вичин
фикиррин эхирдиз акъатайла инсандиз регъят жеда. Жемьтди
зун Нинодин чIулав вилерал ашукъ яз дяведиз фенвайди туш
лугъун мумкин я. Къуй лугъурай. ИкI лугъудайбуур белки гъахъ-
лу я жеди. Ингъе абуруз чир хъурай хьи, а чIулав вилер зун
патаалди ватандин накъв я, душманриз ялна маса рекъиз тухуз
кланзавай ватандин веледдин гъарай я. Зун ина жуван ватан ви-
лериз таквадай душмандикай хуьн паталди амукъзава.

За къучидиз килигна. Ам хух ийиз ксанвай.

—◆◆◆— IX кьил —◆◆◆—

Баку шегъер августдин ракъини сустарнавай. Адан къа-
дим, биришар гъатнавай суфат дегиш хъанвачир. Гзаф
урусар шегъердай юхдиз акъатнавай. Абур чпин пачагъдин ва
ватандин патахъай женг чIугъаз дяведиз фенвай. Полициядин
къуллугъчийри кIвалера къекъез немсерни австриявийр жа-
гъурзавай. Нафт багъа хъанвай. Шегъердин къеледин къене
пата ва къеце пата яшамиш жезвай инсанрин кефияр къумбар
тир. Дяведикай хабарар анжах чайханайриз физвайбуруз ван
къезвай. Налугъуди, дяве гзаф яргъара, маса планетада кыле
физвай. Дяведа чапхуннавай шегъерринни хуьрерин тIварар
лап яргъарай ван къезвай ва япаривай са акъван къатIуз жез-
вачир. Вири газетрин сад лагъай чиниз жуьреба-жуьре гене-
ралрин шикилар акъудзавай. Шикилрай и генералар чпелай
рази, гъалибвал къачудай ксар хъиз аквазвай. Дяведин вахтун-
да заз жуван ватан туна санизни физ кланзавачир. Гъавилай зун
Москвадин Къецепатан ЧIаларин Институтдинни экечIнач.

Келдун катзавачир хьи. Дяведиз фенвач лугьуз садбуру заз нифрет ийизвай.

Ингье Чи кВалин къвалай куьгьне шегьердин ранглу кьуббайриз килигдайла зун гьавурда акъзвай хьи, урус пачагьдин эверунривай зун и хайи кьеледин цларивай чара ийиз жедач.

Зи рафтарвилер акваз бубади ийир-тийир квадарнавай. Ада кьалабулук кваз завай жузуна:

– Ваз, Али хан Ширваншираз, дугьриданни дяведиз физ кАнзавачни?

– Эхь, буба, физ кАнзавач.

– Чи бубайрикай гзафбур дяведин майданда терг хьанва.

Им чи хизанда адетдин кар я.

– Заз чизва, буба. Зани дяведин майданда чан гуда, анжах гила ваь.

– Русвагьвилелди яшамиш хьунилай, баркаллувилелди рекьин хьсан я.

– Зун русвагьвилелди яшамиш жезвач. И дяве заз марагьлу туш.

Бубади заз шаклуодаказ килигна. Ада вичи киче хва хвена чехи авунва лагана фикирзавайга? Бубади виш лагьай гьилда заз чи хизандин тарихдикай рахана: “Гьеле Надир шагьдин береда вад Ширваншира Гимиш Асландин уьлкве кьадай дяведа иштиракна. Абурукай кьуд Гьиндистандиз дяведиз фидайла терг хванай. Анжах сад Дегьлидай булдаказ душмандивай кьачур шейэр гваз хтанай. Ада мулкар кьачунай имаратар эцигиз тунай. Ам хаталу пачагьдин девирдани сагь амуькнай. Амма Шагьругь Гьуьсейн хандихь галаз женг чугвадайла зи улу-буба кьажаррин шагьзада Агьа Мегьамедан патаз элячйнай. Ахпа а касди вичин муьжуьд хцихь галаз санал Агьа Мегьамед Харасандиз ва Гуржистандиз гайи басрухра иштиракнай. Адан муьжуьд хцикай пуд сагь амуькнай. Абуру Агьа Мегьамед шагь хьайидалай кьулухьни адаз кьуллугь авун давамарнай. Ам яна кьейи йифиз пуд стхадин пунаяр шагьдин Шушада авай штабда амазмай. Агьа Мегьамедан варис Фетали ханди абуруз Ширванда, Мазандаранда, Гиланда ва Азербайжанда гайи майишатар, имаратар Ширванширрин сихилдай тир кьуд кьегьалдин ивийрин гьисабдай арадал атанай. И пуд стхади Шагьеншагьдин варис сердерар хьиз Ширванда гьукумдарвал ийизвай. Ахпа урусар атана. Ибрагьим хан Ширваншира а Чавуз Баку хуьзвай. Ам Ген-

жедин патав кьегьал хьиз шегьид хьунухь чи несилдиз т'вар-ван, машгурвал гъанай. Анжах Туъркменчайдин ислягьвилин икьрардилай кьулухъ Ширванширрин арада чаравал гъатна. Чи несилдикай тир ксар Мегьамед шагьдинни Несреддин шагьдин девирра туъркменрихъни афгъанрихъ галаз женг ч'лутуна терг хъанай. Урусрин патаз эляч'ай чи несилдин векидри урус пачагьдин Крымдин дяведа туъркверихъ галаз, урус-япон дяведа японрихъ галаз женгера иштиракнай ва кьегьалвилелди терг хъанай. Чи несилдиз машгурвал гъайи гзафни-гзаф орденар ва хурал эцигдай лишанар гъа ик' къазанмишнавайди я. Геринди-умдинни Гериндивюмдин арада авай тафаватвал тийижир чи рухвайрилай ихътин имтагъанар гуз алакьнай.

Бубади вичин рахун кьилиз акъудна лагъана:

– Уълкведа мадни дяве ава, амма вуна Али хан, урус пачагьдин маса халкъарин хийирдихъ тир фармандин кьулухъ чъунухъ хъана кич'евал ийизва. Чи несилдин тарихди эсернавач'ла, ваз вуч лагъайт'ани хийир авач. Вуна чи бубайрин кьагьриманвилерикай руг алай ктабрин чинрай ваъ, жуван рик'ляйни ивидин дамаррай к'елна к'анзавайди тир.

Зи буба рахун тавуна гьамлуз акъвазна. Захъ агъан тийизвайвиляй ада заз нифретзавай. Адан хва дугьриданни кич'еди тирни? Уълкведа дяве физва, амма адан хъиз женг ч'лутваз к'анзавач. Душмандин ивиар экъичиз, абур гьик' муьт'уьгъ жезват'ла, гик' шехъзават'ла акваз к'анзавач. Ваъ, адан хва ч'лур хъанва, рекъяй акъатнава!

Зун к'вачер к'ват'на халичадал ацукънавай. За хьуьтуьл ястухдик агалтна зарафатдалди лагъана:

– Вуна лагъанай хьи, завай пуд кар ийиз жеда. Сад лагъайди гатфар Къарабагъда акъудун хъана. Къвед лагъайди, завай жуван тур жуваз к'андай ч'лавуз кьекъерай акъудиз жеда. Заз чиз, и кар за геждал вегьдач. Завай хъайит'ла, ислягьвилин ийкьар гъеле алукъдач. Чи ватандин зи туриниз ахпа игътияж жеда.

Буба «хъурай ман» лагъана секин хъана ва ада мад дяведикай гаф куднач. Анжах гагъ-гагъ вилера суалар аваз заз килигдай. Нишга, белки адан хва гъеле ч'лур хъанвач?

Са герендилай за Цийи Пшир миск'индиз фена анин имамдихъ галаз суьгьбет авуна. Имам гьасятда зи гъавурда акъуна. Ам вичин иер либас алук'на чи к'вализ атана. Имамди чара к'вале зи бубадихъ галаз хейлин суьгьбет авуна. Суьгьбетдин вахтунда имамди бубадиз лагъанай хьи, Къуръандал бинелу хъайит'ла, и

дядедин мусурманрихъ галаз са алакъани авач. Ада икI тирди субутун патал бубадиз пайгъамбардин гафар мисал яз гъанай. И кардилаи кьудухъ чи кIвализ секинвал, баришугъвал, архайинвал атана.

Ингъе и секинвал анжах чи кIвале авай. Жегилар женг чIугваз гъевеслу хъанвай. Къерех хъана акъвазунни четин тир. Бязи вахтара зун дустарин кылиив фидай.Къе зун Сисианашвилидин варарай акъатна эрчи патахъ, Гъашиман куъче галайнихъ элкъвена. Ахпа пак Олгадин куъчедай гъуз Зейнал агъадин кIвализ фена.

Иляс бегди столдихъ ацукъна дядедиз талукъ ктабар кIелзавай. Адан патав кIвачер кIватIна чина руьгъдай вегъидай кичIе-вал авай, мектебда виридалайни ахмакъ шакурт тир. Мамед Гъейдар ацукънавай. Дядеди ам гзаф къарсурнавай.

КIелун гадарна амни Иляс бег хъиз офицервилин зарлу погонар алаз дядедиз финин мураддалди яшамиш жезвай. Гъавилай абуру кьведани офицервилин мектебдик экечIун патал гъазурвилер аквазвай.КIвализ гъахъайла заз Мамед Гъейдаран хъел кваз гъургъурзавай ван атана:

– Къушундинни флотдин везифа пачагъни Ватан къецепатан ва къенепатан душманрикай хуьн я.

За а фагъирдин гъилевай ктаб къахчуна адаз суалар гана:

– Играми Мамед Гъейдар вавай къецепатан душман вуж ятIа лугъуз женни?

Ада пел чIурна дериндай фикирна.Ахпа садлагъана гъайрайна:

– Немсерни австриявиар.

– Вун ягъалмиш жезва, азиз дуст, – лагъана за.Ахпа гъалиб хъайи касди хъиз ктабдай кIелна:

– Къецепатан душман дяде авун ниятдалди чи сергъятрилай элячIай ва я элячIиз кIанзавай гъар жуьредин военный частар я.

Ахпа зун Иляс бегдихъ элкъвена:

– Вавай тфенграйни тупарай цIай гун вуч ятIа лугъуз жедани?

Иляс бегди автоматди хъиз жаваб гана:

– ЦIай гун барутдин газдин куьмекдалди гуьлле луьледай акъатуниз лугъуда.

И жузун-къачузун са къадар вахтуналди давам хъана. Чун илимдин вири къайдайриз амал авун шартIуналди душман

терг авун четин сенят тирдан ва чи уълкведа и сенятдиз бегъем фикир тагана, винелай алатзавайдан гъавурда акъунвай.

Ахпа Мамед Гъейдарани Иляс бегди хвешиз-хвешиз гележегда чпи тухвана кІанзавай женгерикай лагъана. Дуъз са сятда ихътин хиялрихъ гелкъвей абур эхирдай гъар са аскерди вичин карта кІулал вегъизвай чантада хвена кІанзавайди я лагъай нетижадал атана. ИкІ лагъайдалай къудухъ абуру мергъаметлудаказ заз килигна.

Мамед Гъейдара офицервиликай гаф кудна:

– Зун офицер хъайила, вуна куъчеда заз рехъ гана, гъурмет авуна кІанзава. Вучиз лагъайтІа за жуван жуърэтлувилив ви кагъул тан хуървал я

– Вун офицер жедалди дяве килиз акъатда, немсерини Москва къада.

Зи гафари гележегдин къве къагъримандин кефи ханач.

Вучиз лагъайтІа заз хъиз, абурузни дяведа ни гъалибвал къачудатІа марагълу тушир. Чини дяведин майдандин арада дуъньядин рутудакай са пай къван рехъ авай. Немсеривай и къил, а къил авачир и чкаяр къаз жедачир. Абуру и чкаяр къуртІани, чаз фаркъ авачир. Вучиз лагъайтІа са хашпара гъукумдардин чкадал маса хашпара гъукумдарди чаз пачагъвал ийирвал тир. Иляс бег патал дяве са дуъшуъш тир. Мамед Гъейдараз лагъайтІа, мектеб лайхлудаказ акъалТарна, вичиз итимвилин сенят хкъдай макъам гъатнавай. Са гафни авачиз, абурукай къведакайни хъсан офицерар жедай. Зун и кардин чІалахъ тир. Вучиз лагъайтІа чи халкъдихъ кІанзамай къван къегъалвални жуърэтлувал ква. Амма идан файда вуч тир? Ингъе Иляс бег ва Мамед Гъейдар садра къванни и суалдихъ гелкъвезвачир. Зи хабардарвилер килиз акъатзавачир. Вучиз лагъайтІа абурун рикІера рагъкъечІдай патан инсанриз хас иви хъунин гъевесди къил хкажнавай. И гъевес туъхуърун мумкин тушир.

И себеддай абуру зи гафар кваз къазвач лугъуз, зун Зейнал агъадин кІвал туна фена. Мегъледай акъатна гъуълуън къерехда авай багъдиз атана. Къуркъушумдин ранг алай Каспи гъуълуън къел квай ятари къерехда авай гранитдин къванериз мез гузвай. Портуна са военный гими акъвазнавай. Гъуълуън къерехда ацукъна лепейрихъ галаз къегъалвилелди женг чІугвазвай, гъвечи елкенар авай гимийриз килигна за. Завай абурукай сада акъахна Иран шагъдин къацу уълкведин варар тир къадим Астара портуниз физ жедай. И уълкведи Ирандин классикрин

лугъуз тежедай къван иер рубаияр, Рустам Залан къагъриманвилер, Тегърандин имаратрин атирлу марвардин бахчаяр зи рикъл хкизвай. Иран тежер хътин, ажайиб хиялрин уьлкве тир.

Зун са шумудра багъдин и къилий а къилиз фена. Нинодин къвализ фена адахъ галаз гуьруьшмиш хъун заз гъелелиг къариба яз аквазвай. Вучиз лагъайтла ихътин члавуз за къайдайрив къадайвал рафтарвал тавун мумкин тир. Якъин къуьзуь Кипианиди дяве фикирда аваз зи гъерекатар са акъван кваз къачир. Гаф фагъум-фикир авурдалай къулухъ, зун дериндай нефес къачуна, къуд гъавадин дараматдин гурарай вниз хкаж хъана. Къвед лагъай гъавада винел, «Княз Кипиани» гафар кхъенвай раклар авай. За ракларин зенгинал илисна. Лацу пекер алай къуллугъчи руша рак ахъайна, агъуз ацукъдай хъиз икрам авуна. За бармак адав вугана. Гъакъикъатда рагъэкечдаи пата мутъманди бармак хтлунна кланзавач. Ингъе европавийрин мярекатра гъикл гъерекат авуна кланзаватла заз хъсандиз чизвай.

Княз Кипианидин хизанди мутъманар къабулзавай члехи къвале ацукъна чай хъвазвай. И къвале авай мебелдал яру ипекдин парча гъалднавай. Муртгара пальмадин тарар ва хъенчлин къапара цуьквер авай. Цлариз нехишар алай кагъазар янвай. Хизанди безеклу суклрайрай нек галай ингилис чай хъвазвай. Столдал сухарияр ва ингилисрин саягъда чранвай бисквит алай. За Нинодин дидедин гъилиз темен гана. Адан гъиликай сухарийрин, бисквитдин ва атирдин ни къвезвай. Князди Зи гъил къуна. Ниноди чайдин суклрадин къенез килигдай къасарна чинеба заз вичин пуд тлуб яргъи авуна.

Зун ацукъайдалай къулухъ зазни чай гъана.

– Алихан, вун дяведиз фидач лагъана къетли къарардал атанвани? – лагъана зарафатдалди жузуна князди.

– Эхъ, княз, завай хъайитла, гъелелиг вахт агакънавач.

Нинодин дидеди гъилевай суклра столдал эцигна лагъана:

– Куь чкадал хъанайтла, зун дяведа авайбуруз куьмек гузвай са комитетдик экечдаи. Гъич тахъайтла, икI ва я масакла са униформа алукдаи макъам гъатдаи куь гъиле.

– Им хъсан фикир я, зани гъа икI ийида, – лагъана князди

– Куьне дуьз лугъузва, княз. Ингъе заз лап тлимил азад вахт ава ва гъавилай ватандиз закай са акъван файда тахъун мумкин я.

Князди мягътелвилелди заз килигна жузуна:

– Бес вун азад вахтара квел машгъул я?

– Мулкар идара авунал, княз.

Им хъсан жаваб хъана. И жумла за са ингилис къелемэгълидин романдай келай хътин тир. Эгер са асулла лорддиз каркеспи аватла, им акI лагъай чIал я хьи, ам вичин мулкар идара авунал машгъул я. И жумлади заз княздин хизандин патай гъурмет гъана. Ихътин са шумуд жумла лагъайдалай къулухъ Кипианийрин хизанди эдеблувал къалурна Нинодиз захъ галаз операдиз килигиз фидай ихтияр гана. За мад гъилера Нинодин дидедин гъилиз темен гана, къил агъузна ва гъатта “г” гарф птербургвийри хъиз лугъуз рахана. За абуруз нянин сятдин муъжъдан зураниз атана Нино операдиз тухуда лагъана гаф гана.

Ниноди зун рикIинал къван рекъе туна. За къуллугъчи рупашай бармак къахчудайла ада къекъифна къил хура туна. Ниноди мягътел жедай верцивилелди, чIуру азербайжан чIалалди лагъана:

– Вун шегъерда амукъна лугъуз заз гзаф хвеши хъана, Али хан. Ваз дугъридани дяведиз физ кичIезвани? Итимриз дяведиз физ хуш къведа эхир. Дяведиз фена вал хирер хъайитла, заз а хирерни пара кIан жеда.

За Нинодин гъил къуна чукъвена ва секиндиз лагъана:

– Заз са куъникайни кичIезвач, вуна зи хирер кутIундай югъни къведа. А йикъалди вавай заз кичIеди лугъуз жеда.

Зи гафарин гъавурда такъур Ниноди вич– вичивай квахънаваз заз килигна. Адавай чара хъайидалай къулухъ зун кIвализ хтана. Жуван хъел аладарун патал са куъгне химиядин ктаб гудна гадарна. Хъел са къадар элекъайла за са сукIра Ирандин чай хъвана, операдиз зенгна ва ложа заказ гана.

Х КЪИЛ

– **Ф**ад вилер акъала, гъилерив япар яхъ ва хиялар ая. Тегъранда хъайи а йиф ви рикIел хквезвани?

Къванцикай эцигнавай, къунагълук ийидай чIехи салондиз гъахъдай ракIарал чIехи гъарфаралди Несреддин шагъдин тIвар къенвай. Салон юкъва авай къуд пишIен сегънедин къваларив ацукънавай, кIвачин къилел акъвазнавай, къатканвай лайихлу итимрив, женжел аялрив ва шад къарувал акатнавай жегъилри^В

ацІанвай. Абуру гъезрет Гъуьсейнан Кербеладин сед къалурзавай тамашадиз килигзавай. Салондин эквер зайиф тир. Сегънеда чуру алай са малайикди гъезрет Гъуьсейназ теселли гузвай. Залум халиф Езида гъезрет Гъуьсейнан къил атІун патал вичин атлюяр баябан чуьлдиз ракъурзава. Шехъдай ванер турарин зигрингри атІузва. Алиди, Фатмади ва инсаниятдин сад лагъай дишегъли Гъаввади сегънеда къекъвез– къекъвез рубаияр кІелзавай. Къизил синида аваз гъезрет Гъуьсейнан къил гъана халифдив вугузва. Тамашачияр зурзава ва шехъзава. Жергейрин арада къекъвезвай са имамди памбагдив шехъзавайбурун вилин накъвар са гъвечІи шуьше къапуниз кІватІзавай. Ам вилин накъварихъ лугъуз тежедай хътин къуват авайдан чІалахъ тир. Муъминдин чІалахъвал гужлу хъунивай тамашадин эсерлувални артух жезвай. Гъяркъуь, чІехи са къулунал баябан чуьлдин декорация туькІурнавай. Сандухди халифдин лали-гевгьердив безекар ганвай тахт, са шумуд гулуни женнетдин багъ, чуру алай са итимди гъезрет Пайгъамбардин руш къалурзавай.

– Гила вилер ахъая, гъилер япарилай къахчу ва элкъвена къерехриз килиг!

Сан-гъисаб авачир электрикдин лампайрин эквери вилерин нур тухузвай. Ложаяр гипсдикай раснавай ва къизилдин ранг ягъанвай дишегъли гъуцарин суретрив безетмишнавай. Абур яру махпурдив кІевирнавай. Салонда ацукънавай итимрин гачал къилери йифиз цава рекІв гузвай гъетери хъиз рапрапзавай. Бязи дишегълийрин къуьнер ва гъилер чуплах тирвиляй салонда авайбурук къалабулук акатзавай. Тамашачияр сегънедивай мичІи са дагъарди чара ийизвай. И чІулав дагъарда регъузвай макъамчийри къавалатдин алатар гуьнгуьна твазвай. Театрдин салонда кушкушрин, программадин чарарин, гар ягъазвай затІарин ванер какахънавай. Са шумуд декъикъадилай Бакудин операдин театрди “Евгений Онегин” тамаша къалурна кІанзавай.

Нино зи къвалахъ ацукънавай. Адан зериф чин зун галайнихъ элкъвенвай. Адан пІузарар лацу, вилер къуру тир. Са акъван рахадай инсан тушир. Эквер туьхуьнай кумазни за Нинодин къуьнерал гъил туна. Ниноди къил къвалахъ элкъуьрна, налугъуди, адан фикирда анжах Чайковскийдин къавалат авай. Такабурлу ақунар авай Евгений Онегин сегънеда къекъвезвай, Татьянадини вичин ария лутъузвай.

За гъамиша опера театрдилаи виниз къадай. Вучиз лагъай-тIа операда авай вакъиаяр драмадив гекъигайла гъам сая тир, гъамни виликамаз чир жедай. Драмада авай вакъиаяр эхирдалди чирун патал за гзаф вахт серф авуна кIанзавай. Салонда мичи я. За вилер мичIайла къуншийриз зи руьгъ къавалатдин океандин суьгъурду деринвилера акIанвайди хъиз жедай.

И гъилда вилер акъалнач. Нинодин зериф профилдин къудухъай за партердин сад лагъай жергейра ацукънавайбурук вил хуькуьрна. Пуд лагъай жергедин юкъва хипен вилер ва философдин пел авай са яцIу кас ацукънавай. Ам, Шушадин аристократ эрменийрикай яз гъисабзавай Мелик Начарарян тир.

– АтIангъе, Начарарян, – лагъана Нинодин япал кушкушна за.

– Я варвар, сегънедиз килиг, къерехдиз ваь, – лагъана жаваб гана Нинодини кушкушдалди.

ГъакI ятIани, ада вилерин кIаникай эрмени галайнихъ килигна.

Начараряна ацукънавай чкадлай элкъвена дуствилелди салам гана. Ял ягъидай вахтунда зун Нинодиз шоколад къачун патал буфетдиз фена. Буфетдин вилик зун Начарарянахъ галаз чин-чинал атана. Ахпа яцIу ва гачал Начарарян атана чи ложада ацукъна.

– Начарарян, ви шумуд яшар я? – лагъана за адавай жузуна.

Гъасятда жаваб гана ада:

– Къанни цIуд.

Начарарянан жаваб ван хъайи Ниноди мягътелвилелди лагъана:

– АкI хъайила, инлай къудухъ чаз Куьн шегъерда аквадач.

– Вучиз, принцесса? – жузуна Начараряна.

– Вучиз лагъайтIа Куь яшда авай итимриз аскервилез эвернава.

Начарарян ван алаз хъуьрена. Адан вилер тIеквенрай акъатиз тимил амай, вилик хкатнавай руфуну хкадарзавай:

– Гъайиф хьи, принцесса, завай дяведиз физ жедач. Духтурдиз зи беденда сагъ тежедай тIуркIундин азар жагъанва, гъавилляй зун кIвале амуькна кIанзава.

Азардиз къариба тIвар авай.

Ниноди мягътелвилелди вилер экъисна жузуна:

И азар хаталу яни?

– Им инсаңдин вичелай аслу я. Хъсан духтурди куъмекайла са азарни хаталу туш, – лагъана Начараряна.

Нино гъам мятел хъанвай, гъамни адахъ хъел акатнавай.

Мелик Начарарян Къарабагъдин виридалайни нуфузлу са хизандай тир. Адан сев хътин зурба ва сагълам буба генерал тир. Ам эвли тушир.

Перде хкаж хъайила Ниноди кьил зи къуънел туна. Чайковскийдин машгъур вальс ягъидайла Ниноди вилер зал алаз кушкучуна:

– Начарарянахъ галаз гекъигайла вун къагъриман я. Ваз тварунай кьил акъудиз тежер азарни авач.

Игит Ленски вичин тенор ванцелди мани лугъуз-лугъуз Евгений Онегинан тапанчидин луъледин вилик акъвазна, виликамаз программада авайвал, яна рекъидалди Ниноди кьил зи къуънелай къахчунач.

Начараряна чун операдин дараматдин вилик гуъзлемишзавай. Адахъ автомобиль авай. Чун автомобилда акъахна шегъердин дар куъчейрай тгуз гимназиядин ва лицейдин виликай алатна фена. Йифиз и къве чирвилерин карханадин акунри инсаңдиз хушдаказ таъсирдай. Чун шегъердин клубдин мармар гурарин вилик акъвазна. Нино иниз гъун гзаф хаталу тир, вучиз лагъайтла ада гъеле лицейда келзавай. Нинодин къвалал Ширваншир ва жанаби Начарарян алай ва гъавилйй принцесса Кипиани пак Тамарадин лицейдин къайдаяр чур хъуникай нарагъат хъана кланзавачир.

Чун гур эквер авай гегъенш балкондиз экъечина. Клубдин балконди йифен мичивал кужумнавай Губернатордин багъдиз килигзавай. За гъетер, нур гузвай гъуъл ва Наргин къураматдин маякар сейр авуна.

Сукраяр галукубай ванер атана. Нинодини Начараряна шампан хъвазвай. Дуъньяда са куънивайни, гъатта Нинодин вилеривайни зун жуван хайи шегъерда ички хъваз мажбуриз жедачир. Гъавилйй за гъамишанда хъиз мандариндин миже хъвазвай. Ругуд касдикай ибарат тир оркестрди ял ягъидай вахтунда Начараряна хияллу яз лагъана:

– Килиг садра, Къафкъаздин пуд чехи халкъдин векилар хъиз чун санал ацукънава: са гуржи руш, са мусурман ва са эрмени. Чун пудни са цавун кланик дидедиз хъанва, са чилел яшамыш жезва. Арада фаркъ аватлани, чун Марям, Гъезрет Иса ва Жабрайил хъиз сад я. Гъа са вахтунда чун гъам европави я, гъам-

ни азияви. РагъакИдай патайни къачузва чна, рагъэкъечИдай патайни. Ингъе абуруз къведазни чна мал-девет гузва.

Нино луйкъуына:

– Заз гъамиша акI жедай хьи, къафкъазвийрин кылин кылих дяве авун я. Ингъе гила зун дяве ийиз кIан тийир къве къафкъазвидин юкъва ацукънава.

Начараряна хушдаказ адаз килигна лагъана:

– Гъакъикъатда чаз къведазни дяве ийиз кIанзава, принцесса, амма сад-садахъ галаз ваъ. Чун урусрикай къвал квай са дагъди чара ийизва. Им Къафкъаздин дагълар я. Эгер и дяведа урусри гъалибвал къачуртIа, чи уълкве кыляй-кылди урусламиш жеда. Чун чи ибадатханайрикай, чIалакай ва милли адетрикай магъумарда. Чун Европадинни Азиядин арада муъгъ ваъ, гъатта къведан гибрид жеда. Ни урус пачагъдин патахъай женг чIугвазватIа, ада къафкъазвийрин аксина женг чIугвазва лагъай чIал я.

Ниноди пак Тамарадин лицейда тарсунин ктабрай чирай гафар тикрарна:

– Иранвийрини туърквери чи уълкве чапхунзава. Шагъди рагъэкъечИдай пад барбатIнава, султанди рагъакИдай пад. Гъикъван рушар лукI хъиз яргъа уълквейрин гаремриз тухванва. Урусар лагъайтIа, иниз чпиз кIан хъана атанвайди туш. Абуруз чна эвернавайди я. Гуржи пачагъ XII Георгий гуъгуъллудаказ урус пачагъдиз муътIуъгъ хъанвайди я. Мегер квез урус пачагъди лагъай гафар чизвачни: “Чна гуржи пачагълугъ и кыл, а кыл авачир чи империя чIехи авун патал хуъзвайди туш”.

Са гафни авачиз, чаз и гафар ван хъайиди тир. Пачагъ сад лагъай Александра виш йис инлай вилик акъудай манифест дуъз муъжуъд йисуз чна кIелай мектебда чи бейнида тваз алахънай. “Чна гуржи пачагълугъ и кыл, а кыл авачир чи империя чIехи авун патал хуъзвайди туш” гафар Тифлисдин чIехи куъчейрикай сада къудунал кхъена алкIурнавай.

Нино гъахъсуз тушир. А чIавара рагъэкъечИдай патан гаремар дяведа есирда къунвай Къафкъаздин дигегилийирив ацIанвай. Къафкъаздин шегъеррин куъчейра хашпарайрин мейитрин гыляй къекъез жезвачир. Завай Нинодиз жаваб гана лугъуз жедай хьи, “Зун мусурман я, куън лагъайтIа хашпара. Аллагъди куън чна гылик авун патал халкънавайди я”. Ингъе за куътI тавуна Начараряна гыхътин жаваб гудатIа гуъзетна. Ада лагъана:

– Килиг, принцесса, сиясатдай кьил акъудзавай касди бязи вахтара гьахъсузвал, гьатта адалатсузвал ийида кван жуъретлувални кьалурна кьанзава. Эхъ, зун рази я. Чи уьлкведиз урусрихъ галаз санал ислягьвал атана. Ингъе чавай кьафкъазвийривай гила и ислягьвал урусрин куьмек авачизни хуьз жеда. Урусри чун сад-садакай хуьн герек я лагъана иниз военный частар, чиновникар, губернатор ракъурнава. Гила, принцесса, лагъ кван, Куьне жув закай хвена кьанзавани? Зани жув Али хандикай хуьдани? И мукъвара чна Шушадин патав гвай Иса булахдин кьерехда халичайрал ацукьна дуствиледди суьгьбетар ийизвачирни? Гила Иран чахъ галаз душман туш хьи, Кьафкъаздин халкъариз киче хуьрай. Гила чи душман кеферда ацукьнава ва ада чун сад-садакай хвена кьанзавай аялар я лагъана вири чьа-лахъарзава.

Анжах чун фадлай аялвилай акъатнава.

– АкI хьайила, гьавилай Куьн дяведиз физвачни? – жузуна Ниноди.

Гзаф шампан хъванвай Начараряна лагъана:

– Ваъ, себеб тек им туш. Зун гьакIни кагул кас я, заз регьятдиз яшамиш хуьникай хуш кьведа. Эрмени килисадин эменни тулкIна лугъуз заз урусрикай хьел ава. Идалай гьейри, клубдин балконда ацукьун сенгерра кIунилай хъсан я. Чи хизанди машгъур хуьн патал гзаф зегьметар чIугурди я. Зун жув лагъайтIа, кефчи я.

– И месэладиз маса вилай килигна кьанзава, – лагъана за. – Зун кефчи туш, дяведикайни заз хуш кьезва. Заз анжах и дяведикай хуш кьезвач.

Начараряна ички хъваз-хъваз заз килигна лагъана:

– Куьн геле жаван я, зи дуст.

Чун кIвализ хъфиз гьазур жедайла Нино тахминан Начарарян гьахълу тирдан чIалахъ хъанвай. Чун Начарарян автотомбилда акъахна. Рекъе ада лагъана:

– И тай авачир шегьер Европадин варар я. Урусат гуьгъуьна амачиртIа, чи уьлкве фадлай Европадин уьлкве хъана кьанзавайди тир.

Зун географиядин тарсар гузвай йикъар рикIел хкана ван алаз хуьрена. Чи географиядин муаллимдизни Баку Европадиз талукъариз кьанзавай.

А юкбъуз чна няни хъсандиз алудна. Чара жедамаз за Нинодин вилеризни гъилериз темен гана. Начараряна гъуъл сейр ийизвай. Ахпа ада зун вичин автомобилда аваз Сисианашвилдин варар галайнихъ тухвана. Автомобилдивай анлай вилик физ жедачир. Вучиз лагъайтга къеледин цлан къудухъ пад Азия тир.

Чара жедамаз Начараряна завай жузуна:

– Вун Нинодихъ галаз эвленмиш жервал яни?

– Иншаллагъ, къисмет хъайитга, – жаваб гана за.

Начараряна лагъана:

– Зи дуст, адахъ галаз эвленмиш хъун патал вун гзаф четинвилерин вегъедай фена кџанзава. Эгер куъмек лазим хъайитга, зун ви къуллугъдал гъазур я. Чара-чара динриз талукъбур ятгани, куъне халкъарин арада мукъвавилин алакъяр мягкъемарзавай сад лагъай хизан туькџурна кџандай заз. За рикџай ихътин эвленмиш хъунин пад хуъзва. Чна гъил-гъиле гана, сад хъана, и кар къилиз акъудна кџанзава.

За рикџин сидкъидай адан гъил чукъвена. На лугъумир, лайихлу, вижданлу эрмениярни ава къван. И цџийивили зун рикџ чџехи инсанди хъиз фикириз мажбурзавай.

Зун галатнаваз кџвализ хтана. Къуллугъчиди чилел ацукъна ктаб кџелзавай. Адан гъилевай ктабдиз килигна за: чинар иердиз къенвай Къуръан тир. Къуллугъчиди кџвачел къарагъна заз салам гана.

За адан гъилевай пак ктаб къахчуна кџелиз гатџунна: “Эй муъминар, ички хъун, къумар къугъун ва жанлуџирин шикилар чџугун къадагъа тирди рикџелай ракъурмир, абур шейтџандин амалар я. Хушбахт жез кџанзаватга, и краривай яргъа хухъ. Шейтџандиз куън Аллагъдин рекъяй акъудиз, капџ авуникай къакъудиз кџанзава”.

Къуръџандин чинрай рикџиз хуш ни чикџизвай. Къелечџ, хъиши хътин чарари вишришзавай. Аллагъдин гафар гзаф теселли гудайбур тир. Къуръан къуллугъчидив вахкана, зун жуван кџвализ фена. Диван гъяркъуъ ва хуътуъл тио. За адет тирвал дериндай фагъум-фикир авун патал вилер акъална. Зи вилерикай шампан, Евгений Онегин, Начарарянан хипрен вилериз ухшар вилер, Нинодин къелечџ џуззарар ва чи шегъер къун патал дагъларихъай къвезвай душманар карагна.

Куъчедай са манидин ван атана. Ам ашукъал машукъ хъан-вай Гъашим тир. И гзаф яшлу кас нел ашукъ ятIа садазни чизвачир. Ада йифиз шегъердин мичIи куъчейра къекъез, инал-анал ацукъиз, югъ жедалди ишез манияр лугъудай.

Адан манийри инсандиз ахвар гъидай. Зун цахъ элкъуърна дерин ахвариз фена. Уьмуър гзаф иер тир.

XI кьил

Чумахъдихъ кьве кьил ава. Сад вичин кьил, муъкуъди лагъа кьил я. Чумахъдин юкъвалай къуна ам элкъуърлай, адан агъа кьил винида, вини кьил агъада жеда. Чумахъ вич лагъайтIа, дегиш жедач. Зи гъаларни икI тир. Зун са варз ва я са йис виликан кас тир.

Къуъз дувъньяда гъа са дявеяр фида, генералри я гъалибвал къачуда ва я абур магълуб жеда. Ингъе эвел заз кичIеда лугъузвайбуру гила куъчеда зун акурла хажалат чIугъаз вилер чиле атIумарзава. Дустарини мукъва-къилийри вуна дяведиз тefена акъуллу кар авуна лугъузвай, бубадини заз дамахдив килигъзавай. Ингъе чумахъдин са затIни дегиш хъанвачир.

Са юкъуз шегъердиз Чехи Османлы империядин султан жанаби Мегъмет Рашид гавуррин аксина дяве ийидай къарардал атанва, адан гъалиб къушунри мусурманар Урусатдин ва Англиядин пацукай азад авун патал рагъэкъечIдай ва рагъакIидай патахъ гъерекатзава лагъай ванер чкIана. Гъа икI, гуя жигъад малумарнава ва султандин имаратдин къавал къацу пайдах юзазва къван. И хабар зун къагъриман хъуниз себеб хъана. Дустари зи къезмай гъалар виликамаз фагъумиз алакьуниз икрамзавай. Вучиз лагъайтIа дяведиз тefинал зун гъахълу тир. Мусурманди са чIавузни Султандихъ галаз дяве авуна кIанзавач. Туърквер Бакудиз къведа ва а чIавуз чи халкъди абурухъ галаз санал Чехи са мусурман гъукумат арадал гъида.

За куьтIзавачир. Дустари тарифуниз килиг тавуна за кьил агъузна абурухъ яб акалзавай. Акъуллу касди терифдайлани, нифретдайлани вичи-вич гъиле къуна кIанзава. Зи дустари картайриз килигиз веревирдер ийизвай.

Абуру туьрквер шегьердиз гьинай гьахьдәтә лутьуз гьуьжетарзавай. За гьуьжетрал эхир эцигун патал лагьана:

– Туьрквер Бакудиз Эрменикент патай гьахьда.

И гафарилай кьулухь дустари гьейранвилелди килигна, мад гьилера зун тарифарна. Инсанрин кьилихар са йифен кьене дегеш хьана. Гьа йикьалай са мусурмандизни яракь кьуна дьаведиз физ кӀан хьанач.

Зейнал агьадини садлагьана дьаведиз фида лагьана ахпа гьевесдай аватай Иляс бег гзаф пулар гана Бакудин горнизонда хвенвай. Иляс бегди султанди дьаведик кьил кутада лагьайдалай са кьадар вилик офицервилин имтигьанар ганвай. Мамед Гьейдаракайни имтигьан гана офицер хьанвай. Лейтенантвилин тӀвар кьачур абуру гила казармада ацукьна пачагьдиз вафалу хьунин кьин кьун тавур зал пехилвал ийизвай. Абурувай кьулухь элкьез хьжедачир. Офицер хьун паталди абур садани мажбурначир. Абуру гуьгьуьллудаказ и кар авуна, урус пачагьдиз вафалу хьунин кьин кьунай. Кьин чӀурнайтә, абуруз сифте за далу кьалурдай.

А йикьара зун гзаф кисна акьвазнай. Бязи вахтара кӀваляй акьатна йигин камаралди мукьув гвай мискӀиндиз фидай зун. МискӀиндин кьвалал са цӀуру кӀвал алай. Ина зи куьгьне мектебдин юдаш Сейид Мустафа яшамиш жезвай. Ам пайгьамбардин вафалу лукӀ тир. Адахь бадамдиз ухшар гьвечӀи вилер ва чупур суфат авай. Адан буба гьвечӀи мискӀиндин имам тир. Чехи буба лагьайтә, пак Мешгьед шегьерда имам Рзадин мавзолейда тӀвар-ван авай алим хьиз машгур хьанай. Сейид Мустафа диндар тир. Ада йикьа пудра капӀзавай. Исадин душман шупӀун паталди ада кӀвачин кӀанел Аллагьсуз халиф Езидан тӀвар кхьенвай. Сейид Мустафади магьарам вацран цӀуд лагьай юкьуз жезвай ашурадин вахтунда иви экьичдалди хур гатадай. Ниноди адаз диндин рекье акьул квадарнавай инсандиз хьиз нифретдай. Амма заз михьи, ахьа рикӀ, гегьенш дуьньякьатӀунар авай инсан хьиз ам пара кӀандай. Ада хийир шийирдикай, гьахь гьахьсузвликай виридалайни хьсандиз чара ийидай.

Сейид Мустафади зун арифдарди хьиз, шаддиз кьабулна лагьана:

– Али хан, ваз ван хьанвани? Девлутлу Якьубан хци шегьердиз гьахьай сад лагьай туьрк офицердихь галаз санал хьун патал цӀикьвед ящик шампански кьачунва. Али хан, шампански,

вун гъавурда акъунани? Жигъаддин мусурман женгчияр патал шампански!

За къуьнер агужарна лагъана:

– Вун вучиз мяггтел хъанва, я Сейид? Инсанри акъул кварнава.

Сейида хъел кваз лагъана:

– Аллагъди вичиз хъел атай кас рекъяй акъудда.

Сейид къудгъунна чкадлай къарагъна. Адан пѹзарар зурзавай:

– Накъ муъжуьд кас султандин къушунда къуллугъ авун патал аскервилай катнава. Муъжуьд кас! Али хан, вун гъавурда акъазвани? Лагъ кван, и муъжуьд касдиз чпи вуч ийизватла чизвани?

– Абур къушран бейни авай ксар я, – лагъана игътиятдив жаваб гана за.

ГъакI ятани, заз Энвер пашадин къушун шегъердиз гъахътин югъ акваз кIанзавай.

– Садра килиг, Али хан, – лагъана Сейида. – Шиитри суьнни халифдин патахъай женг чѹгвазва. Мегер Езид пайгъамбарди вичин хтуддин иви экъичначирни? Мегер Муъавияди гъезрет Али яна къеначни? Бес пайгъамбардин варис вуж я? Халиф яни, я тахъайтIа, дамарра пайгъамбардин иви авай вилиз таквадай эбедиятдин Имам? Виш йисар я шиитри яс хуьз. Чини гавуррилай бетер тир и виликан фикирдилай элкъвейбурун арада ивиар экъичиз. Ина шиитар, ана суьнниар ва абурун арада са муьгъни авач.

Султан Селима яхцѹр агъзур шиит турунай акъудай йикъалай гзаф вахтар алатнавач. Бес гила? Шиитри пайгъамбардин варис терг авур халифдин патахъай женг чѹгвазва. Мегер и крар вири, муьминрин ивиар, имамрин сирлу къиникъар рикъелай алатнавани? Ина – шиитрин шегъерда инсанри суьнниар атун ва абуру чи дин терг авун вилив хуьзва. Туьркиядиз вуч кIанзава эхир?! Энвер Урмиядив агакънава. Иран са шумуд чкадал пай жада, дин арадай акъатда. Я Али, жуван цIай квай турни гваз ша! Ша, я Али, и виликан фикирдилай элкъвейбурун жаза це! Я Али, я Али!...

Сейид Мустафадин хъуьхъверилай вилин накъвар алахъзавай. Ада гъутув вичин хур гатазвай. За пагъ атIана адаз килигзавай. Заз вуч гъахъ, вуч нагъахъ ятIа чизмачир. Дуьз я, туьрквер

суьнни я. Амма гьакI ятIани, заз Энвер пашадин кьушун чи шегьрдиз гьахьай легъзе акваз кIанзавай.

– Им вуч лагьай чIал я? Чи шегьидри герек тушиз ивияр экъичнавайди яни?

– Сейид, – лагьана за, – туьркверни чи тайифадикай я. Чун са чIалал рахазва. Чи кьведан дамarrани турандин иви ава. Белки гьавилай Халифдин ацIун тавур варз алай пайдахдин кIаник регьят я жеди.

Сейид Мустафади вилер миxьна секиндивиз ва такабурлудаказ лагьана:

– Зи дамаррай Мегьамед пайгьамбардин иви авахьзава. Вуна турандин иви лугьузвани? Заз чиз, вуна мектебда чирнавайбур рикIелай алуднавай хьтинди я. Вач Алтайдин дагьлариз, гьадалайни яргьариз, Сибирдивиз килиг ана яшамиш жезвайбур вужар ятIа. Чи чIалал рахазвай, чи ивидикай тир туьрквер. Инге абурун рекьер какахьнава, гьавилай абур бутпересар яз амазма. Чпини кьванериз, накьвадивиз, бутариз икрам ийизва. Эгер са юкьуз ана яшамиш жезвай якутри ва я алтайвийри кьуватлу хьана чаз басрух гайитIа ва абуру гьалибвал кьачуртIа, чаз шиитриз иви сад я лугьуз хвеши хьана кIанзавани?

– АкI ятIа, чна вуч авуна кIанзава, Сейид? – жузуна за. – Ирандин туруни муьрхь кьунва. Туьркверин аксина женг чуьгуртIа, чна урус пачагьдивиз куьмек гайи гьисаб жеда. Мегер чна Мегьамед пайгьамбардин тIварцIихьай урус пачагьдин хач Халифдин ацIун тавур варз алай пайдахдикай хвена кIанзавани? Лагь кван, чна вуч авуна кIанзава, Сейид?

– Али хан, вуна жузазва хьи, чна вуч авуна кIанзава. Заз жувазни чизвач.

Сейид Мустафади вичин чандиз азаб гуз гзаф азиат чуьгвазвай. Гьавилай зун куьтI тавуна акьвазна. Сейидан кIвале авай лампа гьис ийиз кузвай. Лампадин зайиф эквери капI ийидай халичадин ранглу гиширар ишигьлаван ийизвай. И халича яргьал рекьиз физвай инсандивай кьатна бухча хьиз кьаз жедай. Сейид Мустсфани и дуьнядивиз сиягьат ийиз атанвайдаз ухшар тир. Масадбурун гунагьрикай рахун адаз гзаф асанта тир. Цуд ийс, кьад ийс алатда ва Мешгьедда Ирандин тарихда роль кьугьвазвай арифдаррикай сада Имам Рза мискIинда имамвал ийида. Адан вилер гиламаз яшлу хьанвай кьуьзекан вилериз ухшар тир. Эгер адавай Иран цIийи кьилелай чIехи ва кьудратлу уьлкведиз элкьуьриз хьанайтIа, диндин месэлайрал гьалтайла

ада мадни вичи лагъайдалай гъил къачудачир. Ада гунагъар авуна и дубъндын няметрикай кфет жкудунилай, терг хъун хъсан я лугъуз фикирзавай. Гъавилай кубтI тавуна секиндив акъвазнавай, адаз вучдатIа чизвачир. ИкI тирвилай гъакъикъатдин ва диндин ракIарихъ ялгъуз къаравулчи хъиз акъвазнавай Сейид Мустафа заз пара кIанзавай.

Суьгъбет дегешарун патал за лагъана:

– Сейид, чи къисметар Аллагъдин гъиле ава. Аллагъди чун дуьз рекъий акъуд тавурай. Анжах заз къе вахъ галаз и темадай ваъ, маса месэладикай ихтилатиз кIанзава.

Сейид Мустафади вичин хине алай гъилериз килигна. Ам вичин теспягъар чIугунал машгъул тир. Къил хкажна хуьрена. Адан чупур суфат са къадар гъяркъуь хъана:

– Зун ви дердинирикай хабардар я, Али хан. Ваз эвленмиш жез кIанзава.

Заз Сейид Мустафади хъ галаз жегъилрин сиясатдинни военный шиит тешкилат арадал гъуникай ихтилат ийиз кIанзавай. Амма Сейид гиламаз зун никягъ ийиз гъазур фекъи хъиз рахазвай.

– Заз эвленмиш жез кIанзавайди ваз гъинай чизва? Ваз зун эвленмиш хъуникай вуч ава къван?

– Вахъ ихътин ният авайди за ви вилерай кIелзава. Вун зи дуст тирвилай и месэладин са къадар зазни тагълукъвал ава. Ваз закай хуш къевзвачир Нинодихъ галаз эвленмиш жез кIанзава-ни? ГъакI яни?

– ГъакI я, Мустафа. Бес вуна вуч лугъузва?

– За ваз «эхъ» лугъузва, Али хан. Итимди эвленмиш хъана вичиз мут тIубъкIуьрна кIанзавайди я. Вични жуваз кIани рушахъ галаз эвленмиш хъун важиблу я. Дишегълидиз итимдикай хуш атун са акъван важиблу туш. Акъулла итим дишегълидин патай кIанивал къазанмишиз алахъна канзавайди туш. Дишегъли ник я, итим лежбер. Мегер никIиз лежбер кIан хъун чарасуз яни? Ваъ. Вучиз лагъайтIа лежбердиз вичин накъв, вичин ник кIан хъун бес я. Эвленмиш хъухъ. Ингъе дишегъли анжах ва анжах ник тирди садрани рикIелай алудмир.

– Вуна дишегълидиз руьгъни, акъулни авач лагъана фагъум-завани? – жузуна за адавай.

Сейид Мустафади захъ рикI кузвай касди хъиз килигна лагъана:

– Гъеле вуна суални гузвани, Али хан? Тебии я хьи, абрухъ и затIар авач. Абуруз и лагъай шейэр герекни туш. Дишегълиди рушвал хвена гъуьлуьз фейидалай къулухъ гзаф аялар хайитIа бес я. Шариатди лугъузва хьи, са итимдин шагъидвал пуд дишегълидин шагъидвилелай эфзел я. Им рикIелай алудмир, Али хан!

За къалаблукъ кваз диндар Сейид Мустафади хашпарадин рушахъ галаз эвленмиш жез кIанзава лугъуз заз лянет ийидайди гуьзлемишзавай. Ингъе адан жавабди зун секинарна. И жавабди ам рикI ахъа ва акъуллу инсан тирди мад гилера субутзавай. За явашдаказ адавай жузуна:

– АкI акъатзава хьи, вуна Нино хашпара хъуниз наразивал ийизвач. Белки ам мусурман хъунухъ герек я?

– Ихътин шартI герек яни? – жузуна Сейид Мустафади. – Акъул ва руьгъ авачир са махлукъдихъ дин ва иманни жедач. Дишегълидиз я женнетда, яни жегъеннемада чка авач. Дишегъли кьейидалай къулухъ терг хъана юхдиз акъатда. РикIел хуьх, ада хайи гада аялар мутлакъ шиит хъунухъ герек я.

За разивилелди къил юзурна. Сейид Мустафа кIвачел къарагъна ктабдин шкафдив агатна. Ада анай вичин маймундин гилериз ухшар тир гилерив руквади къунвай са ктаб акъудна. За ктабдин жиддиниз килигна. Адал фарс чIалал «Чейнаби таварих ол селжукъ» гафар кхъенвай. Яни «Селжухрин сихилдин тарих». Сейида ктаб ахъайна лагъана:

– Килиг, 207 лагъай чин.

Ахпа ван алаз кIелна:

– Гьижридин 637- йисуз султан Аледдин Кейкъубад Къабанийа имаратда рагъметдиз фена. Адан чкадал селжукърин тахтунин иеси Къияседдин Кейхосров хъана. Са къадар вахтундилай ам са гуржи принцессадихъ галаз эвленмиш хъана. Адаз гуржидин руш акъван пара кIандай хьи, пуларин къилел вичин шикилдихъ галаз санал гъадан шикилни ягъун патал эмир гана. Са юкъуз алимри ва диндарри султандин къилив атана адаз лагъана: «Султан шариатдиз акси экъечIун дуьзгуьн туш. И кардадди ада гунагъ ийизва»

И гафар ван хъайила къудратлу гьукумдар Къияседдинак хъел акатна ва ада ихътин жаваб гана: «Жанаби Аллагъди зун квез гьукумдарвиле тайинарнава. Куь буржи муьтIуьгъ хъун я.» Султандин гафар ван хъайи алимарни диндарар гзаф пашман яз чпин кIвалериз хъфена. Ингъе Аллагъди султан Къияседдин

Кейхосрован вилер ахъайна ва гъавилляй ада алимриз вичин кьилив эвер хъууна лагъана: «Заз пак къанунар чъуриз къанзавач, вучиз лагъайтла абуруз амал авун Аллагъди зи хиве тунва. Гъавилляй за эмир ийизва: фири яргъи тир, эрчи пацув тур къазвай аслан зун я. Зи кьилел рапрапзавай рагъни заз гзаф къанзавай дишегъли я. За лагъай гафар квез къанун я.» Гъа чъавалай инихъ асланни рагъ Ирандин символар я. Акъуллу ксари гъамиша лугъуда хъи, «Гуржи дишегълийрилай иер дишегълияр авач.»

Сейид Мустафади ктаб кевирна ва заз килигна хъурена:

– Аквазвани, са береда Кейхосрова авур кар гила вуна тикрарзава. Са къанундини и кар къадагъа ийизвач. Гуржи дишегълиярни Пайгъамбарди вичин диндар муъминриз гаф гайи кьиметлу паярикай сад я. Пайгъамбарди Къуръанда лугъузва: «Вач абур къачу.»

Сейид Мустафадин дертлу суфат садлагъана экуь хъана. Адан куьлуь вилера эквер къугъвана. Къад лагъай виш йисан са гъвечли къулайсузвал Къуръандин куьмекдалди арадай акъудна лугъуз Сейид Мустафади вич гзаф хушбахт яз гъиссзавай. Саки адан вири къаматди лугъузвай: къуй гавурриз асул агалкъунар гъина аватла чир хъурай!

Зун адан квалляй акъатна жуван квал галайнихъ хъфена. Мичли куьчейрай за къетлидаказ камар вегъизвай. Вучиз лагъайтла пак Къуръан, султан Къияседдин Кейхосров ва савадсуз Сейид Мустафа зи архяр тир.

—◆◆◆◆◆— XII кьил —◆◆◆◆◆—

Чуьл кьил акъудиз тежер, сирлу са дуьньядин варариз Чухшар я. Зи балкандин леэнрин къаникай хкатзавай рут ва куьлуь къванер вири патарихъ чикъизвай. Зун ацукънавай Терекдин къазакрин пурар гзаф хътлуь тир, налугъуди, адан къен раңдадикай хкатай тахтадин хъурьушприв ацурнавай. Терекдин казакар и пурарин кьилел къаткида, ксуда, квалчин кьилел акъвазда. Казакдин вири мал-девет и пурарикай куьрсарнавай гъебеда жада: са гуьмбе фу, са бутылка эрекъ ва кабардинрин хурерай чуьнуьхнавай къизилдин пулар. Зи гъебе лагъайтла, ичли тир. Чуьлдин гару ван кутунвайтани, за бал-

кІан гьалзавай. Гужлу гару кьарагьарнавай руквади вил ахьай-из тазвачир. Куьнерик квай хьуьтуьл кабардин япунжиди зун гарукай хуьзвай. Кьачагьрини игитри ихьтин пекер тарашчивал ийидайла ва кьекьведайла алукулун патал арадал гьанвайди тир. Япунжиди гьам ракъиникай, гьамни марфадикай хуьдай. И чІулав япунжи са легьзда алачухдиз элкьуьриз жедай. Ада гьакІни басрух гайила тарашай шейэр чьуьнуьхардай мумкинвал гузвай. Гваз катнавай рушар лагьайтІа, адан кьене кьефесда авай туьтуькьушар хьиз ван акьуд тийиз агаж хьана ацукьдай.

За балкІан «жанавурдин варар» галайнихь гьална. Бакудин мукьув гвай чьуьлдин юкьва авай и варар дегьзаманайрин пагьливанри расиз тунвайди я. И варар кьумадин океандин юкьни-юкьва гарари кубутарнавай кьве кьаядикай ибарат тир. Туьркверин буба яз гьисабзавай Рагьул жанавурди а чІавуз Османлу туьрквер и варарай алудна Анадолудин гуьне квай кьацу чкайриз тухванай.

Варз алай йифера чакьалрини чьуьлдин жанавурри кьаяйрин кьилел кІватІ хьана мейит акур кицІери хьиз кьув ягьадай. Абурухь мейитдин ни кьатуз жедай надир гьисс авай. Абурун виле варзни са мейит я. Са кІвале месе гьатай залан азарлу хьайи кумазни кицІери кьув ягьадай. Абуру мейитдин ни инсан гьеле кьин тавунмаз гьиссдай. И кицІер чьуьлдин жанавурдин жинсиникай я.

И кьил, а кьил таквар чьуьлда за балкІан гьалзавай. Зи кьвалал алаз бубадин балкІандини зарбдиз чукурзавай.

– Сефер хан! – лагьана за бубадиз эверна. Зи ван хьсандиз акьатзавачир. За кьериз-цІаруз бубадиз тІвар кьуна эвердай.

– Сефер хан, заз вахь галаз рахаз кІанзава.

Бубади балкІан гьализ-гьализ «рахух зи хва» лагьана. Атлуяр кьвал-кьвала аваз фидайла рахун генани асанта жеда.

Бубади закай ягьанатзавай жал? Ада мягьтелдаказ килигзавай:

– Зи хва, вуна вуч дугьузва?

– Заз эвленмиш жез кІанзава, Сефер хан.

Са кьадар вахтуналда адай ван акьатнач. Гарун ван лагьайтІа, атІузвачир. БалкІандин леэнрикай хкатзавай куьлуь кьванер руквадик акахиз кьуд патаз чикІизвай.

Эхирни бубади лагьана:

– За ваз гьуьлуьн кьерехда имарат эцигиз тада. Са хьсанчка чизва заз. Имаратдин гьаятда са цурни эцигун мумкин я.

Гатун варцара Мердакандани амукиз жеда вавай. Жуван сад лагъай хцел чи удубуба Ибрагъиман твар эцигна кванзава вуна. Кван хъайитла, ваз са автомобилни къачуда за. Ингъе автомобил гъалдай реквер чакъ авач. Жинс балкванар хуьн патал цур эцигайтла хъсан я.

Ахпа ам рахун тавуна кисна. «Жанавурдин варар» къулукъ галамай. Чна балкванар гъул галайнихъ, Байил посёлукъдиз гъалзавай. Бубадин ван яргъай рахазвайди хъиз къвезвай. Ада лугъузвай:

– За ваз лайих тир иер са руш жагъурна кванзава. Белки ваз жуваз жагъуриз кванзаватла? Эхир вахтара гзаф жегъилри рушар чпи жагъурзава.

– Заз Нино Кипианидихъ галаз эвленмиш жез кванзава.

Бубадин суфатда са дегисвални хъанач. Ада эрчи гъилив балквандин къенерар къунвай.

– Нино Кипианидихъ галаз? – жузуна бубади. – Нино Кипианидиз шуькълъ юкъ ава. Заз чиз, вири гуржи рушар юкъ шуькълъбур я. Гъакъ ятлани абуру сагълам аялар хада.

– Бес я, буба! – лагъана за хъел кваз.

Ингъе захъ вучиз хъел акатнавайтла жувазни чизвачир. Буба къерехдай заз килигиз хъуьрезвай:

– Вун гъеле пара жаван я, Али хан. Дишегълидин юкъ адаз къецепатан чалар чир хъунилай эфзел я.

Ахпа бубади кваз такъадаивал жузуна:

– Ваз мус эвленмиш жез кванзава?

– Зулуз, Ниноди мектеб акъалтларайла.

– Лап хъсан. Им акъ лагъай чал я хъи, аял виликай къвезмай майдиз дуьньядиз къведа. Май гзаф хушбахт варз я.

– Буба!

Зи рикъиз къил акъудиз тежер гъиссер кужумзавай. Заз бубади закай ягъанатзавай хъиз жезвай. Зун Нинодихъ галаз рушан шуькълъ юкъваз ва адаз къецепатан чалар чир хъуниз килигна эвленмиш жезвачир. Заз ам кванзва лугъуз эвленмиш жезвай. Буба хъуьрезвай. Ахпа ада балкван акъвазарна лагъана:

– Чуьлдин и къил, а къил авач. Гъи тепедин патав хъайитлани ацукъна фу нез жеда. Заз гишин хъанва. Гъа инал ял ягъин чна.

Чун балкванрилай эвичина. Бубади пурарикай куьрсарнавай гъебедай тланурдин фуни ниси акъудна. Фан са пай атлана зав вугана. Заз гишинзавачир. Чун къумадал къаткана. Бубади

фу нез-нез яргъариз килигзавай. Садлагъана адан суфат дегиш хъана. Ахпа кѳвачер кѳватІна ацукъна:

– Вуна дуъз ийизва, эвленмиш хъун герек я. Зун пудра эвленмиш хъана. Инге зи папар зулун тѳветІер хъиз кѳена и дуъньядилай фена. Гила зун эвли туш. Вун эвленмиш хъайитІа, зунни эвленмиш хъунухъ мумкин я. Ви Нино хашпарадин руш я. Адаз чи кѳвализ маса дин гъидай мумкинвал гумир. Гъяддин йикъара ам вавай килисадиз ракъуриз жеда, амма кѳвализ кешиш атана кѳанзавач. Дишегъли фад хадай къапуниз ухшар я. Ваз им чир хъана кѳанзава. Кѳвачел залан тирла адал гъил хкажмир, игътиятлу хъухъ. Гъамиша кѳвалин иеси вун тирди рикѳел хухъ. Ам ви хъендик яшамиш хъана кѳанзава. Гъар са мусурмандиз къуд паб къачудай ихтияр ава. Амма са папахъ галаз рекъе фена, гъам хвейитІа хъсан я. Эгер Нинодиз аял тахъайтІа, ам маса месѳла я. Жуван папаз вафасузвал ийимир. Адахъ галаз сабурлу хъухъ. Дишегълияр аялар хъиз я, амма аялрилай тафаватлу яз абур гзаф гъиллебаз ва векъи я. И месѳла ваз чир хъунухъ герек я. Жуваз кѳандай чѳавуз адаз гзаф савкъватар багъиша, ипек, къизил-гимиш, багъа къаш-маш къачу.

– Буба, заз ам кѳанзава.

Ада къил юзурна:

– Авайвал лагъайтІа, итимдиз паб кѳан хъун герек туш. Итимдиз ватан, дяве кѳан хъун герек я. Бязи итимриз иер халичаярни надир яракъар кѳан жеда. Анжах дишегъли пара кѳандай итимарни дуъшуъш жезва. Ваз Лейлидинни Мажнунан мецера гъатнавай ашкъидикай ва яхуд Гъафизан гъезелрикай хабар авани? Гъафиза вичин уъмуър тирвал анжах муъгъуъббатдикай ширарни гъезелар теснифнай. Амма бязи акъуллу ксарини лугъузва хъи, Гъафиз садрани дишегълидихъ галаз ксайди туш. Мажнун лагъайтІа, асул дили тир. И гафарихъ агъугъ, зи хва. Итимди дишегъли хвена кѳанзава, адаз къуллугъна кѳанзава, амма кѳан хъун дишегълидин буржи я. Аллагъдин буйругъ гъа ихътинди я.

Зун чуъкъни тавуна акъвазна. Бубадайни са гаф акъатнач. Белки ам гъахълу тир жеда. Итимдин уъмуърда муъгъуъббат виридалайни важиблу шей туш. Заз гъеле бубадиз вичин уъмуърда акур къван шейер акунвачир.

Бубади садлагъана хъуърена лагъана:

– Хъурай ман, зун пака княз Кипианидин къилив фена адахъ галаз и барадай ихтилатда. Дуънья дегиш хъанва, гила жегъилар чеб илчивилиз физва тахъуй?

– Кипианийрихъ галаз зун жув рахада, – лагыана тадиз жаваб гана за.

Балкџанрал акъахна Байил галайнихъ фена чун. Са къадар алатайла Бибигъейбатдин нафтџадин вышкаяр акуна чаз. Нафтџадин чџулав буругъри мичџи там рикџел хкизвай. Къуд патаз нафтџадин ни чкџанвай. Гъилер чџуп-чџулав хъанвай фялеяр нафтџадин фонтан ягъазвай буругърин патав акъвазнавай. Байилдин дустагъханадин патавай алатдайла чаз гуьллейрин ванер атана.

– Са низ ятџа гуьлле гузвани?

– Ваъ, – лагыана бубади. – И гъилера Байилдин дустагъханада садазни гуьлле гузвач. Гуьлледин ванер Байилдин гарнизондин казармадай къвезва. Ана аскерриз дяведа гъикџ гуьлле гудатџа чирзава. Ваз жуван дустар акваз кџанзавани?

За къил юзурна «эхъ» лагыана. Чна балкџанар казарма галайнихъ гъална. Иляс бегдини Мамед Гъейдара чпин табийвиллик квай аскерриз дяведин къайдаяр чирзавай. Абурун пелелай гъекъ авахъзавай. Мамед Гъейдаран суфатда атџугъайвал авай. Иляс бег лагъайтџа, маса касди идара ийизвай къугъваргандиз ухшар тир. Къведани чи патав атана салам гана.

– Аскервал авуникай хуш къвезвани квез? – жузуна за.

Иляс бегди жаваб ганач... Мамед Гъейдарани хъел кваз аскервал мектебдилай хъсан я лагыана. Геждаказ Иляс бегдин ван акъатна:

– Чи полкуниз цџийи команџан къвезва. Шушави княз Меликов.

– Меликов? – жузуна за. – А кегъер балкџан авай Меликов?

– Эхъ, гъам вич. Исятдамаз гарнизондин аскерри адан балкџандикай къисаяр рахазва.

Са къадар вахтуналди чун къутџ тавуна акъвазна. Казармадин вини пата руг къарагънавай. Иляс бегди аскерар галайнихъ килигзавай. Бубади адан къуьнел гъил туна лагыана:

– Якъин вуна азад я лугъуз Али хандал пехилвал ийизва. Пехилвал ийимир, вучиз лагъайтџа адахъни вичин азадвилелай гъил къачудай ният ава.

Иляс бег тажубдаказ яргъалди хъуьрена:

– Эхъ, амма адаз вичин азадвал Нинодиз гуз кџанзава.

Мамед Гъейдара суал гузвай саягъда килигна лагыана:

– Эвленмиш жедай вахт я.

Мамед Гейдар эвли тир. Адан папа шаршав гьалдзавай. Я аз, яни Иляс бегдиз кайванидин тIвар чидачир. Мамед Гейдара кьиледай кIвачелди аз килигна алава хьувуна:

– Гила ваз асул уьмуьр вуч ятIа чир жеда.

Мамед Гейдаран гафари аз са акьван эсер авунач. Мегер Мамед Гейдаразни адан шаршав гьалдзавай папаз асул уьмуьр вуч ятIа чизвай кьван?

Дустарихъ галаз гуьруьшмиш хьана чун казармадай экъечIна. Зун кIвализ хтана дивандал кьаткана. Азиявийрин кIвалер гьамиша серин жеда. Йифиз лагьайтIа, кIвалера булахдин цин серинвал гьиссадуна. Юкьуз и кIвалера кьайи гьамамдиз гьахьзавай хьиз жеда ваз.

Садлагьана телефонди зенг ягьана. Нинодин ван атана:

– Чимивилини математикади зун лап гьалсузарнава, Али хан. Атана аз куьмек це.

ЦIуд декьикьа алатайла Ниноди вичин зериф гьилер зал яргьи авунвай. Адан кьелем хьтин шуькIуь тупIар девитдай кьацIанвай. За и тупIариз темен гайидалай кьулухъ лагьана:

– Нино, зун бубадихъ галаз рахана. Ам рази я.

Нино зурзазвай саягда хьуьрезвай. Ада регьуьла вичин кIвализ вил вегьена. Адан хьуьхьвер кьекьифнавай. Руша зав агатна кушкушдалди лагьана:

– Али хан, аз кичIезва, гзаф кичIезва.

– Ваз имтигьандикай кичIезвани, Нино? – жузуна за.

Ада «ваъ» лагьана гьуьл галайнихъ килигна. Ахпа тупIар кифера кьекьуьрна лагьана:

– Али хан, са поезд сятда цIуд километр йигинвилелди «А» шегьердай «Б» шегьердиз физва...

Зи рикIиз рехъ хьана ва за хвешиз-хвешиз математикадин ктабдин чарар ахьайиз гатIунна.

Гуьл галай патай акьалтІай цифеди шегьер авайвал кьазвай. Куьчейра авай фонаррин экверни зайиф хьанвай хьиз тир. Зун хьел кваз гуьлуьн кьерехда кьекъезвай. Циф акьван кьати тир хьи, инсанрин чин кьатІуз жезмачир. Зи вилик акьатзавай инсанар кухуниз алатзавай. Зун рекьел вегьенвай тахтадин гьвардик кІвач галкІана, кьерехда ацукьнавай портунин гьамбалдин винел ярх хьана. Гьамбалдин яцІу пІузарар зурзазвай. Хвешхвеш жакьазвай ам дерин хиялриз фенвай. За адан кьуьнериз са гьуд вегьена жуван рехъ давамарна. Портунин патав гвай дараматрин дакІаррай кьезвай эквер зи вилериз аватзавай. Гьа и чІавуз за чилел алай ханвай шуьшейриз тІуш гана. Шуьшейрин ванерикай кичІе хьайи са касдин суфат аквазвай. И яцІу касдин вилик хкатнавай руфуни зак кьалабулукх кутуна. ГьикІ ятІани рекьай фидайла зун адан руфуник галукьна. Им хьуьтуьл ва пи алай руфун тир. Садлагьана таниш са ван атана заз: «Нянин хийирар, Али хан». Кьил хкажна килигайла заз Начарарян акуна. Ада хьуьрез-хьуьрез заз килигзавай. «Лянет шейтІандиз» лагьана алатна физ кІан хьана заз. Ингье ада зи гьиликай кьуна лагьана:

– Заз вун сугьул яз аквазва, зи дуст. КІантІа санал ял ягьан.

Ам умундаказ рахазвай. Садлагьана за жув гзаф галатнаваз гьиссна. Заз кьайи гьекъ акьатнавай, вилик фидай аман авачир. Гила заз са гьиниз ятІани финин эгьмият авачир. Начараряна зун гьиликай кьуна Барятинск куьчеда авай чІехи ресторандиз тухвана. Хьуьтуьл мебелар авай ресторандин цлариз яру ипек парча ягьанвай.

Хьуьтуьл креслодал ацукьайдалай кьулукх Начараряна дердиниз шерик касди хьиз лагьана:

– Им диливал яни, Али хан, Кьафкьаздин диливал. Белки им буьркуьдикай я жал. Я тахьайтІа, са маса сеbeb аватІа? Вун кьил баштанна катиз мажбурзавайди вучтин себебар я? За чай хьваз-хьваз Начараряназ Кипианийрихъ галаз гьикІ телефондай раханатІа, гуьрушмиш хьун патал гьикІ ижаза кьачунатІа, Нино кІвачин тупІараллаз кичІез-кичІез гьикІ кІвалай экъечІнатІа, за адан гьилиз гьикІ темен ганатІа ихтилатна. Ахпа

княз Кипианидин гыл кьуна адахъ галаз гуьруьшмиш хьуникай чи къадим несилдикай, княздиз урус ч'алал фасагъатдиз заз Нинодихъ галаз эвленмиш жез кланзавайди малумаруникай луйк'уьнна.

– Лап хъсан, бес ахпа гьикI хъана, – жузуна Начараряна. И агъвалат адаз гзаф марагълу хъанвай.

За княз Кипианидин гьерекатар рик'ел хкана, ада заз гуржи нугъат кваз урус ч'алал гьихътин жаваб ганат'а авайвал тикрарна: “Зи хва, играми Али хан. Завай жуван руш Нино паталди валай хъсан кас гьич хиялдизни гьиз жезвач. Ви кьилихдин инсандихъ галаз эвленмиш хьун гьар са дишегъли патал хушбахтвал я. Ингъе Нинодин яшар фикирда кьуна кланзава. Ам гъеле мектебдиз физва эхир. И аялдиз муьгъуббатдикай хабар авани мегер? Гьар гьикI ят'ани, чна индийвийрин аялмаз эвленмиш жедай адет тикрардач. Муькуь патахъай, куьн

чара-чара динрин векилар я. Гьак'ни куьн гзаф фаркьлу шарт'ара ч'ехи хъанва. За и гафар вун клан хъана лугъузвайди я. Заз чиз, ви бубадини гъа икI фикирзава. Вири тан са кьерехдик. Ваз чун гьихътин заманада яшамиш жезват'а, гьихътин дяве кьиле физват'а аквазвачни? Пака вуч жедат'а низ чида? Зазни жуван рушан хушбахтвал кланзава. Адаз вун кланзавайди заз чида. Заз адан хушбахтвилиз манийвал ийиз кландач. Амма ша чна дяве куьтгъ хьун гуьзлемишин. А ч'авуз куьн генани са шумуд яшар ч'ехи жеда. Эгер а бередани квез са-сад гилан хьиз пара клан хъайит'а, чун мад гьилера гуьруьшмиш хъжеда”.

– Бес гила вуна вуч ийида, Али хан? – жузуна Начараряна.

– За Нино Ирандиз гваз катда. Завай ихътин русвагъвилиз таб гуз жедач. Ширванширрин несилдай тир Али ханаз “ваъ” жаваб гун вуч лагъай ч'ал я? Ихътин гьерекат авуналди княз Кипианидиз вуч лугъуз кланзава? А касди зу намусдик хк'адай кар авунва. Ширванширрин сихил Кипианийрин сихилдилай гзаф къадимди я. Агъа Мегъамед шагъдин девирда Ширванширри вири Гуржистан дарбадагънай. А девирар тирт'а Кипианийри чпин рушар Ширванширрин гадайриз хвешиз-хвешиз гудай. Ахпа ада динрин фаркьлувилерикай лагъана. Идалди Кипианидиз вуч лугъуз кланзават'а зун гъавурда акьунач. Мегер Ислам дин хашпарайрин диндилай усал яни? Бес зи намус гьикI хуьрай? И четин гьалдай жуван намус квадар тавуна гьикI экъечин? Гила бубади айгъамдалди хъуьрена са хашпаради ви-

чин руш заз ганач дугьурвал я. Чун мусурманар сарар авахънавай жанавурар я. Виш йис инлай виликан девир хъанайтла...

Хъилляй зи ван кIар хъана. Зун кисна акъвазна. Авайвал лагъайтла, зун гзаф раханвай. Начарарягни хашпара тир. Адани за вичин намусдик хкIурна лагъанайтла, гъахълу тир. Ингъе касди са ахътин рафтарвал къалурнач.

– Зун ви гъавурда акъазва, Али хан, – лагъана Начараряна. – Княз Кипианиди ваз “ваъ” лагъанвач эхир. Са гафни авачиз дяве куътягъ хъун гуъзлемишун хъуъруън къведай кIвалах я. Кипианидиз вичин руш чIехи хъанвайдан чIалахъ жез кIанзавач. Руш гваз катуниз за са гафни дугъузвач. Им куъгъне, синагърай акъатнавай рехъ я. Ихътин адет чахъни ава. Ингъе гваз катун четин гъадикай хкечIдай эхиримжи рехъ туш. Са касди княз Кипианидин къилив фена адаз и некаягъдин медениятдинни сиясатдин рекъай эгъмиятлувал авайдакай лагъана кIанзава. И кардин гъавурда акъурдалай къулухъ ам рази жедайдан чIалахъ я зун.

– И кар ихтибар жедай вуж ава? – жузуна за.

Зи гафар ван хъайи кумазни Начараряна хуруз гъил яна лагъана:

– И кар зал ихтибар жеда. Архайин хъухъ, Али хан. Вуна и кар зал ихтибар ая.

За мягътелвилелди адаз килигна. Яраб къвед лагъай гъилда зи крарик акахъзавай и эрменидин ният вуч тиртIа? Белки туърквериз Къафкъаздиз къвез кIанзавайдакай хабар аваз адаз мусурманрихъ галаз хъсан алакъяр арадал гъиз кIанзавайтIа? Я тахъайтIа, ам Къафкъаздин халкъарин садвал паталди алахъзавай? Низ чида? Заз фаркъ авачир. Гъар гъикI ятIани ам зи те-рефдар тир.

За Начарарянав гъил вугана. Ада зи гъил къуна лагъана:

– Архайин хъухъ, за вун гъар са куъникай хабардар ийида. Амма Нино гваз катун патал тади къачумир. Эгер маса чара тахъайтIа, а чIавуз гваз ката.

Зун кIавачел къарагъна. Садлагъана заз акI хъана хъи, и чIехи руфун квай касдал ихтибар жеда. Ам къужахламишна ресторандай акъатна зун. Куъчедиз экъечIай кумазни са кас тадиз зи гуъгуъйна гъатна. Элкъвена къулухъ килигайла заз ам гъасятда чир хъана. Ам зи бубадин куъгъне дуст Сулейман Агъа тир. Зун ресторанда авайла амни гъана авай къван. Ада вичин залан гъил зи къуънел эцигна лагъана: “Айиб хъуй ваз, Али хан! Ширван-

ширрин сихилдай тир касди эрмени кѳужахламишдаиди яни?" Зун сив ахѳа хѳана амуќна. Сулейман агѳа йифен цифе-да юхдиз акѳатна. За жуван рехѳ давамна. Вуч хѳсан я хѳи, за Кипианийрин кѳвализ фенвайди бубадиз лаѓанвачир. Куьлегар акѳудна раќлар ахѳайиз кѳандамаз за кѳил юзурна жува-жуваз фикирна: "Мусурманри эрменийриз вучиз иќван нифрет ийизватѓа?"

И агѳвалатдилай кѳулухѳ за телефондин аппаратдин патав юѓ акѳудзавай. И чѳулав ранѓунин чѳехи, кубут аппаратди зун акѳ машѓуларнавай хѳи, заз кѳвалаяй кѳецихѳ экѳечѳиз кѳанза-мачир. Бубади вун вучиз Нинодин хайибурухѳ галаз рахазвач лаѓайла, за пѳузаррин кѳаникай ам гѳавурда такѳадай хѳтин га-фар лугѳузвай. Садлаѓана столдал алай телефондин инсандик кичѳ кутадай ванци зун кѳарсурна. За телефон кѳурла Ниноди дяведикай малумат гузвай: "Али, вун яни? Яб це. Начараряна зи дидедихѳ галаз чи улу-буба шаир Илиќо Чавчавадзедин ши-иррикай гафарзава". Са герендилай Ниноди лаѓана: "Али, ваз зи ван кѳвезвани? Начараряна шаир Шота Руставелидиз ва па-чаѓ Тамарадиз Ирандин медениятди гѳихѳтин таѳсир авунатѓа лугѳуза". Са вахтундилай руша ихѳтин хабар гана: "Али хан, Начараряна зи бубадихѳ галаз санал чай хѳвазва. Ада исятда лаѓана хѳи, и шегѳерда яшамиш жезвай жуьреба-жуьре мил-летрин садвили инсан гѳейранарзава".

Зур сятдилай кѳулухѳ телефондай мад Нинодин ван атана: "Начарарян лап акѳулдин гѳуьл я кѳван. Ада лугѳуза хѳи, Кѳ-аќѳазда инсанар исляѓвилелди яшамиш жезвай са чќа аватѓа, гѳамни Баќу я". За ван алаз хѳуьрена телефондин трубка эхциг-на.

Йикѳар гѳа иќѳ алатзавай. Начараряна Кипианийрилай гѳил кѳачузвачир. Гѳабурун кѳвале нез-хѳваз юѓ акѳудзавай. Ам гѳатта и хизандихѳ галаз санал кѳекѳвезвай. За телефондин куьмекдалди эрменидин амалдарвилиз фикир гузвай. Ниноди са юќѳуз зенѓна лаѓана: "Начараряна дуьньядин сифтеѓан пул вацран ухшарарна раснавайди я лугѳуза. Щукѳуд йикѳан вац-раз ухшар кѳизилдин пулар ва абуру инсандиз ийизвай таѳсир дегѳ чѳавара кѳаќѳазвийри ва иранвийри вацраз иќрам аву-нин нетижа я. Али хан, завай и лаѓлаѓѳриз яб гуз хѳжезмач. Губернатордин баѓдиз ша".

Чун губернатордин баѓда куьѓне кѳеледин цларин па-тав гуьруьшмиш хѳана. Ниноди заз тадиз куьрелди эхиримѳи

суьгбетрикай малумат гана. Дидеди рушаз лагъанвай хьи, са гъйнай ятІани атанвай мусурмандал ихтибар тавурай. Бубади зарафатдалди за Нино гаремдиз тухуда лагъана хабардарвал авунвай. Ниноди ван алаз хъуьрена вичин хайибуруз лаганай: “Гъеле гъинва?.. Али ханди зун гъаз катайтІа, куьне вучда?”

Ниноди хъел кваз лагъана:

– И дяве цІуд йисуз давам хъунухъ мумкин я. Хайибуру чаз гуьзлемиша лугъун эхиз жедай кар туш.

– Нино, ваз дугъриданни зун пара кІанзавани? – жузуна за. Адан цІузарар зурзуна:

– Чавай чараз яшамизишиз жеч. Зи хайибуру крар четинарзава. Амма зун жуван фикирдилай элячІдач. Заз дугъриданни вун пара кІанзава. Ингъе вуна зун гъаз катайтІа, ви вай-гъал я!

Нино цІуькьни тавуна акъвазна. Ахпа сугъулдиз кІвализ хъфена.

ЦІийи кьилелай телефондин уюнар гатІунна. Садра Ниноди телефондай лагъана:

– Али хан, Начараряна лугъузва хьи, имид хци Тифлисдай адал чар ракъурнава. И чарче урус пачагъди Къафкъаздин сердердиз акахъай некаяр патал разивал ганвайдакай кхъенва. Сердерди им рагъэкъечІдай пад рагъакІидай патан медениятдихъ галаз мукъва хъунин са метод я лугъузва. Им вуч лагъай чІал ятІа чизвани ваз, Али хан?

Заз са шейни чизвачир. Зун са куьнин гъавурдани акъазвачир. Зун кагъулдиз кІвале ацукъна, жезмай кьван тІимил рахазвай. Нинодихъ галаз са синифда кІелзавай зи халад руш Аишадиди зи кьилив атана лагъана хьи, Ниноди эхиримжи пуд йикъан са шумуд тарсунай пис кьиметар къачунва. Гъелбетда, Аишадиди зун тахсиркар я лугъузвай. За гележегдикай фагъум тавуна Нинодин къайгъу цІугуна кІанзавайдиди тир. Заз Аишадикай регъуь хъана. Ахпа чун адахъ галаз нард къугъвана. Нарддал ада заз кван гана хъфидайла, вичи Нинодиз тарсарай куьмек гуда лагъана.

Мад телефонди зенг яна: “Вун яни, Али хан, са шумуд сят я абур сиясатдикайни майишатдикай рахаз. Начараряна лугъузва хьи, мусурманривай Иранда имаратар эцигун патал такъатар харж жезва лугъуз вич абурал пехил я. Ништа, Урусатдин кьилел гъихътин крар къведатІа. Белки гъар са затІ барбатІ жеда? Иранда анжах мусурманриз чил вугузва. Ада Гиладдин

чилерин са пай Ширванширринди я лугъузва. Урусатдин къа-
лабулхрикай жув хуьнин виридалайни хъсан рехъ маса уьлкве-
да чилерин иеси хун я. И карди тележег патал заминвал гузва.
Начарарянан и гафари зи хайибуруз гзаф таъсирнава. Зи диде-
ди бязи мусурманар гзаф медени я лугъузва”.

И гафар лагъана къве югъ алатайдалай къулухъ Ниноди
мад заз телефон авуна. Хвешивилай гъам хъуьрезвай, гъамни
ишезвай ада заз ихътин хабар гана:

– Дидедини бубади чаз хийир-дуъа авуна. Аллагъдиз шу-
кур хъуй.

За гъасятда лагъана:

– Нино, къуй эвел ви бубади заз телефон авурай. Вучиз ла-
гъайтла зун атайла ада зи кефидик кълуна.

Гъакъни хъана. Князди заз телефон авуна. Ам гзаф умун
ванцелди рахазвай: “Зун жуван рушан рикле авайбур къелиз
алахъна. Ваз къарши зи рушан гъиссер гзаф пакбур я. Гъавилай
адаз манийвал авун гунагъ я. Чи къвализ ша, Али хан!”

Зун абурун къвализ фена. Нинодин дидеди заз темен гана
шехъна. Княз Кипианиди суварин саягъда вичин виридалайни
хъсан пекер алуқнавай. Ада некаягъдикай, гъуьл-пабвиликай
ихтилатна. Ингъе адан фикирар зи бубадин фикиррилай та-
фаватлу тир. Князди фагъумзавайвал, некаягъ садан-садахъ их-
тибарлувилел, жаваб авай муьгъуьббатдал, къайгъударвилел
бинелу хъана къанзавай. Гъуьлуьни папа сад-садал меслят гъун,
сада садаз куьмек гуз лазим я. Абуру чеб азад, барабар ихти-
ярар гвай инсанар тирди садрани рикъелай алудна къанзавач.

За абуруз Нинодив шаршав элкъуьриз тадач ва ам гаремда
хуьдач лагъана гаф гана. Нино къенез гъахъна ва за адан пелез те-
мен гана. Къил къуьнерин арада чуьнуьхариз алахъзавай Нино
куьмек тлалабзавай гъвечли рушаз ухшар тир.

Князди вичин фагъум-фикирдин давам яз хълагъна:

– Ингъе и кардикай садазни къетли хабар хъана къанзавач.
Эвел Ниноди мектеб къутягърай, ахпа чна вирибуруз хабар
гуда. Чан руш, хъсан къелиз алахъ. Эгер имтигъандай атлайтла,
вуна мад са йисуз гуьзлемишна къанда.

Ниноди вичин къелем хътин рцлмар хкажна лагъана:

– Архайин хъухъ, буба. За къве имтигъанни хъсандиз вахку-
да: гъам мектебда, гъамни хизанда. И имтигъанрай Али хана заз
куьмек гуда.

Абурун кІвалай акъатайла Начараряна куъчеда вичин машиңдин патав зи рехъ хуъзвай. Ада экъисай вилер заз атІумна килигзавай.

– Начарарян, – лагъана за. – Ваз вуч пишкеш ийин? Дагъустандин са хуър, я тахайтІа Ирандин орден? Белки ваз Энзелида мандариндин багълар кІанзава?

Ада зи къуънел гъил эцигна лагъана:

– Заз са затІни кІандач. Къисметдин чарх дуъз рекъиз акъудна лугъуз зун хушбахт я. Им заз бес я.

За разивиледди адаз килигна. Чун шегердай акъатна Бибигейбат галайнихъ фена. Чиркин, чІулав машинри нафт кужумнавай чилиз азабар гузвай. Начараряна гъикІ рикІяй заз куъмек гузвайтІа, уълкведин тІебии компанидини Нобелан акунар гъакІ дегишарзавай. Гъуълуън чІехи са пай накъварив ацІурна кьерев галкІурнавай. Кар алакъдай са касди гъа инал чайхана кардик кутунвай. Чна и чайханада Китайдин чай хъвана. Ичкиди хъиз таъсирдай и чай дуъньядин виридалайни хъсан чай тир. Адан атирдикай бейгъуш хъанвай Начараряна туъркверин Къарабагъдиз виликай къвезмай гъужумдикай, Анадолудин туъркверинни эрменийрин арада къиле физвай къаларикай ихтилатзавай.

– КичІе жемир, – лагъана за. – Эгер туърквер Бакудиз атайтІа, за вун жуван кІвале чуънуъхарда.

Начараряна секиңдиз жаваб гана:

– Заз са куъникайни кичІе туш.

Наргин къураматдин къилел гъетери рапрапзавай. Гъуълуън кьере къариба секинвал авай. “Гъуълни кьер женгера гъамишалугъ сад хъанвай гъуълни паб хъиз тир”. Ибур за лагъай гафар тирни, я тахайтІа Начараряна? Зи рикІел аламач. Начараряна зун чи кІвализ хкана. За бубадин къилив фена лагъана: “Къыз Кипианиди Ширванширрин хизанди вичиз авур гъурметдай разивал къалурзава. Нино гила зи лишанлу я. Пака абурун кІвализ фена амай месэляяр гъял ая”.

Зун галатнавайтІани гзаф хушбахт тир.

Йикъар гъафтейрик, гъафтеяр варцарик какахыз алат-завай. Алатай вахтара гъам дуьньяда, гъам уьлкведа, гъамни чи кIвале гзаф крар кыле фенвай. Йиферни яргъи хъанвай. Тарари авадарзавай хъипи пешери Губернатордин багъдин жигъирар кIевирнавай. Зулун къвалари гъава заланарнавай. Гъуьлуьн винел алай къелечI муркIар сирнавиз, къерехда авай рагара-чархара акъаз кIус-кIус жезвай. Эхирни са юкьуз куьчяр лап-лацу живеди кIевирна ва къуьд са вахтуналди давам хъана.

Баябан чуьлдай шегъердиз пар алай девеяр къвезвай. Хъипи чIарар къумадайни накъвадай къацIанвай девейри вилер яргъариз атIумнавай. Абуру гуьллеярни яракъар ацIурнавай сандухар ялзавай. Ибур вири чIехи са дяведа душмандивай къакъуднавай шейэр тир. Куьчеда къазуннавай рехи униформаяр алай туьрк есирарни авай. Абур гуьлуьн къер галайнихъ физвай. Анай есирар гъвечIи гимийра аваз Наргин къурамагъдиз тухузвай. И къурамагъда есирар иви галаз къен фидай азардикай, гъакIни каш чIугъаз рекъизвай. Катай ксар я Ирандин къел авай къумлухра, яни Каспидин лепейра рекъизвай. Дяве лап яргъара физвай. ГъакI ятIани гила ам лап мукъвал алай хъиз тир. Чна вирида ам мукъвал алайди хъиз гъиссзавай.

Кефер патай аскерар авай, рагъакIидай патай хирер алай-бур авай поездар къвезвай. Урус пачагъди хайи ими коман-данвлик къуллугъдилай алудна къушундиз вичи регъбервал гузвай.

Пачагъдин ими гила Къафкъаздин гъукумдар тир. Чи уьлкведал адан гъайбатлу, чанда кичI твадай хъен аватнавай. Чехи княз Николай Николаевичан гъилер Анадолудин меркездал къван яргъи хъанвай. Ада пачагъдикай вичиз авай хъел къушундив вагъши гъукумар кылиз акъудиз туналди алудзавай. Чехи княздин хъилев къадайвал, адан къушун жив алай дагъларилайни къумлухрилай элячIна Багъдагъдиз, Трабзондиз ва Истанбулдиз фенвай. Жемьтди адаз “Яргъи Николай” лакIаб ганвай. Адан вагъши кылихрикай, дяведал рикI алаз женгер тухуникай вирибур къалабулух кваз рахазвай. Дяведик са шумуд уьлкве экечIнавай. Фронт Афгъанистандилай Кефер гуьлелди

яргъи хъанвай. Чара-чара гьукумдаррин, гьукуматрин, сердеррин тIварари дяведа терг хъанвай къагъриманрин мейитрал алтIуш хъанвай тIветIери хъиз газетрин чинар ацIурнавай.

Мад гад атана. Ракъини шегъердал цIай къурурзавай. Куьчейра инсанрин кIвачин кIаник асфалт цIразвай. Рагъ-экъечIдай пата ва рагъакIидай пата гъалибвилин суварар къейд ийизвай.

За чайханайра, кафеяра, дустарин къилив ва кIвале жуван югъ акъудзавай. Эрмени Начарарянахъ галаз дуствал ийизва лугъуз садбуру захъ галаз алакъаяр атIанвай. Иляс бегдин полк гьелени шегъерда авай. Аскерри казармадин руг авай гъаятда дяведа женг чIугвадай къайдаяр чирзавай. Операдинни театрдин дараматрин, кинотеатррин ракIар дяведилай вилик авайди хъиз, мад тамашачийрин чиниз ахъа тир. Гзаф дегисвилер къиле фенвай, амма уьлкведа ва чи кIвале са шейни дегис хъанвачир.

Имтигъанрин пар ялиз къалабулух квай Нино зи къилив атайла адан вилера кичIевал авай. Зи халад руш Аишади муаллимри Ширванширан лишанлудиз журналда рази ийидай къиметар эцигзава лагъана хабар гана. Чун Нинодихъ галаз санал куьчеда къекъведайла адан мектебдин дустари мукуфдивди ва яргъал вахтуналди чи гуьгъуьна килигдай. Чун шегъердин клубдиз, театрдин, къуьл ийидай чкайриз физвай.

Къериз-цIаруз чун текдиз амукъдай. Дустари чун къени рикIив къеледин цлари хъиз элкъуьрна юкъва твадай. Иляс бег, Мамед Гъейдар, Начарарян, гъатта диндар Сейид Мустафани чахъ галаз авай. Чпин арада абурун суьгъбетрини къазвай. ЯцIу ва агъваллу Начараряна шампанскидикай хъвана Къафкъаздин халкъарин дуствиликай рахадайла Мамед Гъейдаран кефияр чIур хъана ва ада эхиз тахъана лагъана: “Жанаби Начарарян, заз чиз, ви къайгъударвиллиз игътияж авач. Вучиз лагъайтIа дяведилай къулухъ лап тIимил эрменияр чан алаз амукъда”.

Ниноди къудгъунна къарагъна лагъана:

– Сагъ-саламат амукъдай ксарикай сад Начарарян жада.

Начараряна суьгъбетдик акахъ тавуна шампански хъвазвай. Заз ван хъайивал, адаз вичин вири пулар Швециядин банкара таз кIанзавай. За Мамед Гъейдаравай Начарарянахъ галаз мегърибанвилелди рафтар авун тIалабна. Ада хъел кваз лагъана: “За эрменийриз вучиз нифрет ийизватIа гъич жувазни чизвач”.

И агьвалатдилай йикъар, гьафтеяр, варцар алатна. Эхирни имтигъандин югъ алукъна. Ниноди пак Тамарадин лицейда вичивай математикадин месэлайр гьал жезвайди, вичи классикрин эсерар Келнавайди, вичиз тарихдикай хабар авайди субутна ва ада мектеб кутьягна.

За ахъайуниз талукъ тир нянидилай къулукъ гзаф хвешизвай Нино чпин квализ хкайла къуьзуь Кипианиди лагъана:

– Гила къун лишанлу я. Гьазур хухъ, Али хан, чун Тифлидиз физва. Заз вун жуван хизандихъ галаз танишариз кланзава.

Гьа икI, чун Гуржистандин меркез тир Тифлидиз рекъе гьатна. Тифлис къалин тамуз ухшар тир. И тама гьар са тарцихъ вичин тIвар авай. Гьар са тар муькуьдан я ими, я имид хва, я халуд хва, я хала, я халад руш тир. И шегьерда рехъ жагъур тахьун, рекъেলাй алатун адетдин кар я. Куьгъне мегъуьн тарциз якIв ягъайди хьиз япариз тIварарин ванер къведа: Орбелиани, Чавчавадзе, Церетели, Амилахвари, Абалидзе!

Орбелианидин хизанди шегьердин къерехда авай Дидубе багъда къунагълукъ тешкилнавай. Зуьрнечийри гуржи зуьрнедал кахетиявийрин женгинин макъам тир “Мравалъвера” ва хевсуррин йигин “Лило” гъаваяр ягъана. Кутаисидай атанвай Абашидзедин имид хци Иверия дагъдин мани тир “Мгали Делия” лагъана. Маса имид хци “Давлурдал” къуьлна. Къунагълукъ йиф тирвал давам хъана. Рагъ яваш-яваш дагъларин къулукъхай хкаж жедайла макъамчийри гимн ягъана: “Къарагъ, эй пачагъ дишегъли Тамара, Гуржистан вахъ шехъзава”.

Зун чукъкъ тавуна Нинодин патав ацукънавай. Садлагъана чи вилик хенжелрини турари рапрагна. Экуьн яралай имид рухвайри авур хенжелдин къуьл марагъсуз са сетънедин тамашадиз ухшар тир.

За чахъ галаз санал ацукънавайбурун ихтилатриз яб гузвай. Абуру алатай виш йисарилай инихъ къиле феи вакъийрикай гафарзавай:

– Саакадзедин командадай тир Серетелийрин сихилдин са векидди Тифлис Чингиз хандикай хвена къван.

– Квез чир тахъана жеч, Чавчавадзеийрин сихил пачагъдин несилдай тир Багратионрилай къадимди я.

– Сад лагъай Орбелиани вуж тир ва ам гьинай атанай? Ам пуд агъзур йис инлай вилик Китайдай атайди я. А кас Китайдин императордин рухвайрикай сад тир. Орбелианийрин несилдай тир бязи инсанар исятдани агаж хъанвай вилер авайбур я.

Регъуз-регъуз къуд патаз вил вегьена за. Икъван гагъди чпин дунья дегишарай Ширванширар вужар ятIа лагъана фикирна жува-жуваз.

Ниноди заз теселли гузвай: “Вуна и ксариз фикир гумир, Али хан. Зи имияр къадим ва тIвар-ван авай несилдай я. Амма хъсандиз фагъум ая. Ви улу-бубайри Тифлис къурла бес абурун сихилар гъина авай?”

За са гафни лагъанач, амма зак дамах акатна. Ниноди мукъва-къилибурун арада гиламаз вич Ширванширан кайвани яз гъисабзавай. За разивилелди адаз килигна. Хвеши жечни бес! Кахетиядин яру чехирдиз гаф авачир. За къетIисузвилелди сукIра хкажна Орбелианийрин хизандин сагълугъдай тост лагъана. Са яшлу дишегълиди захъ элкъвена лагъана: “Им миxъи чехир я, вучиз лагъайтIа адахъ Худадин ял галукънава. Архайиндиз хъухъ, Али хан. ИкI тирди тIимил ксариз чизва. Муъкуь кефлувилер вири шейтIандин крар я”.

Чун шегъердиз хкведамаз югъ жезвай. Заз мутъманхандиз хъфиз кIанзавай. Ингъе Нинодин имид хци яни, я тахъайтIа имиди яни зун хвена лагъана:

– Алатай йифиз вун Орбелианийрин хизандин мутъман тир, къе зи мутъман я. Нагъар чна “Пургвинода” ийида. Нисинихъни дустарихъ галаз санал нез-хъвада чна.

Зун гуржийрин мутъманпересвилин есир хъанвай. Зи са гъафте гъа икI нез-хъваз мутъманвилера алатна. Гъар юкъуз Алазандин ва Кахетиядин чехирар, кабабар, целцин ниси ва мсб.

Имид рухвайри гуржи мутъманпересвилин къаравулда акъвазнавай аскерри хъиз сада сад эвез ийизвай. Дегиш жезвай-бур абур тир. Дегиш тежезвайбур лагъайтIа, зунни Нино. Зун Нинодин сабурлувилел мягътел хъанвай. Гъафтедин эхирда ам гъелени гатфарин чиг хъиз кIубан тир. Нинодин вилер хъуьрезвай, адан сив вичин имид рухвайрихъ, халайрихъ, эмейрихъ ва абурун рушарихъ галаз рахуникай галатзавачир. Руша йифиз-юкъуз къуълнавайди, чехир хъванвайди, ксана ял ягъун та-вунвайди анжах адан хирт ийизвай ванцелай чир жезвай.

Муъжуд лагъай йикъан экуьн къилияй Нинодин Сандро, Додико, Вамех ва Сосо лугъудай мукъва-къилибур зун ксанвай кIвализ атана. За кичIела къилел яргъан гъалдна. Ингъе абуру залумдаказ лагъана:

– Али хан, къе вун Шакелийрин мутъман я. Чна вун адан Годжорида авай мулкуниз тухуда.

За чин чѳурна:

– Къе зун садан мутъманни туш, – лагъана. – Къуй къе и язухдин чиниз женнетдин раклар ахъа хъурай ва малаик Микайила вичин цѳай алай турунив зун женнетда кутурай. Вучиз лагъайтѳа зун хъсан крарин рекъе терг хъанва.

Зи гафари абуруз эсиллагъ таъсир авунач. Абур сада садан чиниз килигна мергъяматсузвилелди ван алаз хъуърена. Ахпа куърелди лагъана: “Гутурт квай цин ванна”.

– “Гутурт квай цин ванна”, – лагъана тикрарна за. – Гутурт квай цин ванна вуч я? Ам анжах жегъеннемда жезвайди я. Зун лагъайтѳа, женнетдиз физва.

Абуру хъуърена лагъана: “Виридалайни хъсанди гутурт квай яд я”. Заз кѳвачел къарагъиз клан хъана. Ингъе зи кѳил къуркъушум хъиз залан тир. Гъилерни кѳвачер гацум хъана са затѳни гъисс ийизвачир. Гуъзгуъдиз килигайла заз анай нур кварнавай вилер ва рангар атѳанвай суфат акуна. За жува-жуваз гъургъурна: “Заз гъа икѳ хъсан я. Кахетиядин чехир икъван цѳай квайди тир къван? Бес ваз мусурманди чехир хъвана кланзава-чирди чизвачирни?”

Вамеха заз килигна лагъана:

– Чна Нинодиз хабар гуда. Къуд сятдилай къудухъ чун Годжоридиз фида. Акъван чѳавалди вунни жув-жувал хкъведа.

Вамех къецел экъечѳна. Заз адан телефондай рахазвай ван къевезвай: “Али хан садлагъана кефсуз хъанва. Гѳила чна ам гутурт квай цин гъамамдиз тухвана сагъарда. Куъне принцесса Нинодиз лагъ хъи, исятда вичин хизанни галаз Годжоридиз рекъе гъатрай. Са тѳимил вахтундилай чунни къведа. Али хандин тѳал хаталу туш. Гъакѳ вич са акъван хъсан гъисс ийизвач”.

Зун са гужалди кѳвачел къарагъна. Зи кѳил элкъевезвай. Гуржийрин мутъманпересвал Тегъранда зи имиди мутъманар къабул авунилай тафаватлу тир. Имидин кѳвале туънт чай хъвадай, шииррикайни илимрикай ихтилатдай. Ина лагъайтѳа, чехир хъвазва, къуълзава, манияр лугъузва, даѳлана лугъуз-хъуърезва. И къунагълухда авай мутъманар рекъе фидайбур ятѳани, векъи суфатар авайбур тир. Европадин варар им тирни? Ваъ, гъелбетда, ваъ. И уълкве Азиядин маса маканрилай тафаватлу тир. Са гафни авачиз, инаг варар я. Ингъе и варар гъиниз ахъа жезва? Белки къайгъусуз аялвилин лишанар квай хътин арифдарвилехъ ахъа жезватѳа и варар? Чѳидач. Заз тек са шей чизвай: зун

галатнава. Зун галтад жез-галтад жез гурарай агъуз эвичІна. Ахпа чун файтуңда акъахна.

“Гугурт квай цин гъамамриз!” – лагъана Сандроди файтунчидиз эмир гана. Файтунчиди балкІанрал кърмаж илигна. Чун шегърдин Майдан магъледай акъатна къубба алай са чІехи дараматдин вилик акъвазна. Инал чун скелетдиз ухшар, пекер къазуннавай са итимди гуъзлемишзавай. И итим акъван хиялду тир хъи, адаз вилер ахъа ятІани чун аквазвачир.

– Гамарджоба, Мекиссе, – лагъана Сандроди а касдиз салам гана. РақІарихъ акъвазнавай итимди вич-вичел хтана чаз кыл агъузна:

– Гамарджоба, гавади, салам княз.

Ахпа ада рақІар ахъайна чун дараматдин чІехи салондиз тухвана. Салон гзаф чІехи ва чими тир. Къванер эқІянавай чилел къецІил инсанар къатканвай. Чун пекер хугІунна дегълиздай къвед лагъай кІвализ гъахна. Ина квадратдиз ухшар фураp хътин чкаяр авай. А фураp бугъ акъатзавай гугурт квай чими цив ацІурнавай. Сандроди лап яргъай къвезвай хътин ванцелди лагъана:

– Дегъ чІавара са пачагъ гуърчез фенай. Ада вичив гвай гуърчен къуш тамун вечрел ахъайнай. Пачагъди гъикъван вилев хвенатІани, гуърчен къуш элкъвена хтанач. Къушрав гелкъвейла ам са гъвечІи тамуз атана акъатна. Инай гугурт квай яд акъатзавай. Пачагъди мукъуфдивди килигайла адаз вичин къушни тамун верч це бамиш хъанваз акуна. Ада гъа и чкадал Тифлис шегърдин бине кутуна. Тамун вечрен гъамам инаг я. ГъвечІи там гилан Майдан магъле алай чкадал хъанай.

Къубба алай дараматдин къен гугуртдин бугъдив ацІанвай. Чими гъамамда гугуртдин ни гъатнавай. Саки лахъу какадин ни тир. Мукъва-къилибурун беденри гъекъедикай рапрапзавай. За хурал, бедендал гъил алтадиз гатІунна. Зи беденди гугурт кужумзавай. И гугурт квай цин гъамамда за бязи сердерар рикІел хкана: Жалаладдин Харезм, къецІи Тимур, Чингиз хандин хва Жыгъатай. Экъичай ивийрикай сархуш хъайи и ксари гугурт квай циз гъахъна чпин ивийри заланарнавай беденар чуьхвена къезиларнай.

– Бес я, Али хан, экъечІ.

Сандродин ванци зун хиялривай къакъудна. Зун яваш яваш гугурт квай ций акъатна, ахпа мукъуь кІвализ гъахъна чилел къаткана.

– Мекиссе! – лагына Сандроди гьарайна.

Чун иниз гьайи Мекиссе атана акъатна. Чаз ам гьамамчи тирди чир хъана. Ам къецил тир, уьлгьучдив тванвай кьилел чалма алай. На лугьумир, кисечини гьам вич тир къван. Зун чин кланикна къаткана. Мекисседи халичадал къуьлзавай касди хьиз зи къуьнериз тлуш гузвай. Ахпа далу тлушунзавай адан тупар зи якла аклизвай. Касди зи гьилер акI алчударна акъажзавай хьи, заз жуван кIарабрин ван къвезвай. Мукьва-къилибуру зи къвалав акъвазна адаз меслятар гузвай:

– Мекиссе, мад гьилера адан къуьнериз тлуш це. Гьа икI хъсан я. Гила адан чапла къвал тлушуна.

И тлушуник заз гзаф регьят хъанвай. Зун лап-лацу запундин кафадин къене авай. Кисечидин зегьмет гьавая фенвачир. Зи таңдиз гуж хквезвай. “Мад бес я”, – лагына Мекисседи. Зун гужалди кIвачел къарагына. Къвалав гвай кIвализ фена, гугурт квай къайи цин гьавиздиз гьахьна. Садлагьана къайи циз гьахьайла зи ял къуна. Са герендилае жукIумар хьуьтуьл хъана. Зун лацу парча галчукна къулухъ элкьвена. Мукьва-къилибуруни Мекисседи умуд кваз заз килигзавай. За регьуьвал тавуна “Заз гишин хъанва” лагына ва кIвачер кIватIна ацукьна. Мукьва-къилибуру гьасятда санал “ам сагъ хъанва” лагына гьарайна ва фад хали, ниси, афнияр, хъчар, фу ва чехир гьун тIалабна.

Зун сагъ хъана. Чна гьамамдин гьахьдай салонда ацукьна фу незвай. Зи юргьунвални зайифвал алатнавай. Мурк хътин къайи, яп-яру ширин халиди зи гандикае къвезвай гугуртдин ни алуднавай. Мукьвабуру лацу “Напареули» чехир хупI ийиз хъвазвай.

“Аквазва ман ваз!” – лагына Додикоди. Мад ада са гафни хълагьнач. И “аквазва ман ваз” гафарин къене вири авай: уьлкведин гугурт квай цин ваннайри абурук кутазвай дамах, гуржийрин мутьманпересвиликае “зиян акьунвай” мутьманрин къайгьу чутIун ва Додикоди вичин мусурман мукьвадан зайифвал арадае акьудун патал хиве къунвай жавабдарвал.

Къвердавай суфрадихъ гзаф инсанар агатзавай. Чи къецил къуншияр яракьар хьиз гьиле чехирдин бутылкаяр къуна чахъ галаз нез-хъваз къвезвай. Князар, бурж гузвай ксар, асантдиз агьваллу хьунин рекьерихъ гелкъвезвайбур, арифдарар, шаирар ва дагьларай атанвай мулкарин иесияр... гуржийрин барабарвилин шад символ хьиз чи суфрадихъ ацукьна. Инаг гьа-

мамдиз ваъ, клубдиз, къагъвеханадиз, хъуъръунар гвай къецИл ксарин, къайгъусуз, хъуърезвай вилер авай инсанрин кВатІалдиз ухшар тир. Гъвечи вилер авай яцІу са итимди суьгбетдик къил кутуна:

– Османвияр къезва. Заз ван хъайивал са немец генералди ахтин са туп гъанвалда хъи, ада гуьлле гайитІа, Тифлисдин Сион ибадатханада акъада.

– Куьн ягъалмиш жезва, княз, – лагъана са маса касди. – И туп гъеле расна куьтягнавач. А туп гъазур хъайитІани адавай Тифлисдиз гуьлле гуз жедач. Немсерив гвай Тифлисдин картаяр чІурубур я. А картаяр дяведилай вилик урусри туькІуьрна абурув вуганвайди я.

Салондин муртІай дериндай агъ чІугур ван атана. Элкъвена килигайла рехи чуру алай, вичин нер лекърен кІуфуз ухшар тир са къуьзек акуна заз. Ада мад гъилера агъ чІугуна лагъана:

– Заваллу Гуржистан! Чун цІунни вацІун арада ама. Дяведа немсери гъалибвал къачуртІа, Тамарадин уьлкведин эхир жеда. Бес урусри гъалибвал къачуртІа гъикІ жеда? А чІавуз хъипи суфат авай урус пачагъ вичин мураддив агакъда. Амма чІехи княздин тупІари чи туьд генани кІевидиз чуькъуда. Исятда чи гзаф къегъал жегъилар дяведа терг жезва. Чан алаз амукъайбур я чІехи князди, яни са маса душманди бамишарда. Чун гзаф кІеве гъатнава. Чи женгчи руьгъ садлагъана квахъда. Тамарадин уьлкведин эхир я. Чун авай югъ аку: чи женг чІугвазвай ксар аскІанбур, чи магъсулар пис еридинбур, чехирар цурубур я.

Заландиз нефес къачур къуьзека рахун давамнач. Чунни секиндив акъвазнавай. Садлагъана туьтерик ифин квай кушкушдин ван атана:

– Абуру Багратиони яна къена. Пачагъдин стхадин руш гваз катна дугъуз урусри адалай къисас къахчуна. Пачагъди ам Иреван полкунин командирвиле тайинарна дяведиз ракъурна. Багратиона асланди хъиз женг чІугуна, амма а кас цІемуьжуьд гуьлледив яна къена.

Зи мукъва-къилибуру чехир хъвазвай. Зани кІвачер кІватІна ацукъна, чилиз килигиз Багратионакай фикирзавай. Багратионрин хизан хашпара алемдин виридалайни къадим княздин несилдай тир.

Чуру алай къуьзек гъахълу тир. Гуржистан дугъриданни цІунни вацІун арада амай. Суфрадихъ ацукънавайбурукай сада лагъана:

– Чи уълкве гзаф иер я. Тифлис шегьер, адан гутурт квай цин гьамамар, Кахетиядин чехирар! Гила куьне дуьзенлухдин юкьни-юкьвай авахъзавай Алазан вацІуз килиг. Гуржистан терг хайитІани, гуржи хьун ва гуржи яз амуькун чІехи гьунар я. Куьне ина ийизвай суьгьбетри умудсузвал гьизва. Ингье, лагь кван, Тамарадин уълкведа идалай хьсан ийкьар акурбур хьайиди яни? Ваъ. Гьамиша гьа икІ хьайиди я. ГьакІ ятІани чи вацІар мад авахъзава, багълар чІехи жезва, чи халкьди мад мани лугьуз кьуьлзава. Гьикьван умудсузвилер алуькьайтІани, чи Гуржистан иер я ва иер язни амуькьда.

Шумал буйдин Додико вичин гафар лагьана кІвачел кьарагьна. Махпур хьтин хьуьтуьл хам авай и гада маничийринни кьагьриманрин несилдай тир.

Салондин муртІа ацукьнавай рехи чуру алай кьуьзека шадвилелди хьуьрена лагьана:

– Шукур хьурай хьи, чахь ихьтин кьегьалар ава ва инлай кьудухьни жеда.

Вамеха зи япал кушкушна: “Али хан, вун кье Годжорида Шакелийрин мутьман тирди рикІелай алудмир”.

Чна вирида кьарагьн пекер алуькьна, ахпа кьецел экьечІна. Файтунчиди вичин кьирмаж кардик кутуна. Вамеха: “Шакелияр кьадим аристократрин несилдай я” лагьайла зун рикІяй ван алаз хьуьрена.

XV кьил

Чун Нинодихь галаз Головинский проспектда авай „Мефистофел“ кафеда ацукьнавай. Виликай пак Давид дагь ва адан синел алай кьадим монастырь аквазвай. Мукьва-кьилибуру чаз ял ягьун патал са ийкьан муьгьлет ганвай. Ниноди монастырдиз килигзавай. Заз ада вуч фикирзаватІа хьсандиз чизвай. Чна зиярат авур Давид дагьда са сур авай. И сура машгьур шаир ва урус пачагьдин министр Александр Грибоедов кьатканвай. Адан сурун гуьмбетдал кхьенвай: “Ви акьулни крар рикІелай тефирбур я, бес вучиз Нинодин муьгьуьббат валай пара яшамиш хьана?”

Нино? Эхъ, Нино. Ам Нино Чавчавадзе тир. Машгур шаир ва пачагъдин министр Грибоедов Нинодихъ галаз эвленмиш хъайила рушан цуругуд яшар тир. Нино Чавчавадзе зи патав ацукънавай Нинодин чехи хала тир. Тегъранда жемятди урус министрдин квал элкьюрна курла Нинодин церид йис хъанвай. Жемятди “Я Али! Я Али!” – дугъуз гъарайзавай. Министр Грибоедова са гъвечли хенжелни са тапанчи гвай. Жемят зур гана квализ гъахъайдалай кудухъ Зул-ли-Султан куъчедай атанвай са чатухъанди вичин гъилевай чехи гуързуънив шаир хуралай яна къенай. Министрдин мейит чуьлдиз гадарнай. Адан кыл кицери кукварнай. Шаир министрди ихътин гъад къунай. Ирандин шагъ тир Фетали шагъ Къажар и кьиргъиндилай рази тир. Тахт гъалтна кванзавай Аббас Мирзедени вич гзаф хушбахт яз гъисабзавай. И кьиргъин кутур куъзуь Мешеди Агъадиз шагъди гзаф пишкешар ганай. Зи чехи ими Ширванширазни шагъди Гиланда са мулк багъишна.

Ибур вири виш йис инлай вилик кыле фейи крар тир. Гила Ширванширрин несилдин велед тир зун Грибоедован папан мукъва-кыли тир Нинодихъ галаз санал Тифлисдин “Мэфистофел” кафеда ацукънавай. За кылив Нинодиз Давид дагъ къалурна лагъана:

– Вунани зи сурун гуьмбетдал ихътин иер гафар кхъиз тадани?

– Мумкин я, – лагъана Ниноди. – Анжах им ви рафтарвилерилай аслу я. Эгер вуна жув хъсандиз тухвайтла, кхъиз тада.

Ниноди вичин кофе эхирдалди хъвана лагъана:

– Къарагъ, фена шегъердиз килигин.

Зун къарагъна. Нинодиз и шегъер аялдиз вичин диде кандайвал пара кандай. Чун Головинский проспектдай куьгъне шегъердин дар куьчяр галайнихъ фена. Сион килисатив агакъайла Нино акъвазна. Чун килисадиз гъахъна. Килисатин къен мичли ва ламу тир. Ина ципицдин чередикай раснавай са хаш куьрсарнавай. Гуржистандиз нур гъайи пак Ниноди са ципицдин чере сад лагъай гъилда зиярат авур рагъакъидай патай гъанай. Ниноди минбардин вилик хаш члугуна кыл хкажна ва кылелай куьрсарнавай пак къаюмвал ийизвайдан шикилдиз килигна. Ахпа ада “пак Нино, зи гунагъдилай гъил къачу”, – лагъана кушкушна.

Килисадин дактардай къенез аватзавай ракъинин экуьнал заз адан вилер яшлудан вилер хъиз акуна.

– Ша инай акъатин, – лагъана за.

Нино муџтуџгъдаказ килисадай акъатна. Чун чуџкни та-
вуна куџчейра къекъвена. Эхирни за жузуна:

– Лагъ кван, пак Ниноди ви гъи гунагъдилай гъил къачуна
кІанзава.

– Вун кІан хъунин гунагъдилай, Али хан.

Адан ван сугъул яз ва галатнаваз акъатзавай. Тифлисдин
куџчейра Нинодихъ галаз санал къекъуџн хаталу тир. Чун май-
дандиз атанвай. Гуржияр кафеџра, гъакІни куџчедал аџукъна-
вай. Гъинай ятІани зуџрнедин ван къевезвай. Лап агъада каф алай
Куџр вацІ авахъзавай. Ниноди яргъариз килигзавай. Саки а яр-
гъара ада вичин алатна феџи вахтар жагъурзавай.

– Вуна квекаџ фикирзава? – жузуна за.

– Вакаџ ва алатна феџи крарикаџ, – жаваб гана ада.

Зун адан гъавурда акъуна. ГъакІ ятІани за рушувай жузуна:

– Вуна вуч лагъана?

Ниноди жаваб тагана суџгъбетдик кыл кутуна:

– Тифлиса къекъвена шегъердиз хъсандиз фикир це. И
шегерда ваз шаршав ала дишегъли аквадани? Ваџ. Ина гъич
Азиядин шегъеррин агъвал авани? Ваџ. И шегъер са маса
дуџнья я. Адан куџчейр фирягъ, инсанар рикІ ахъабур я. Али
хан, за Тифлиса жув са акъулла инсан хъиз гъисса. Вучиз ла-
гъайтІа ина Сейид Мустафа хътин сарсахар ва Мамед Гъейдар
хътин акъулдиз кџери инсанар авач. Ина уџмуџр гъалун регъят
ва хуш я.

– Ингъе и уџкве кІутадинни кІавузардин арада ава, – ла-
гъана за.

Ниноди къванцин муџкъуџн къерехда хкадариз-хкадариз
вичин суџгъбет давамарна:

– Аку, себелни гъа им я. Къеци Тимура иридра Тифлис
чукІурна, ахпа туџрквери, иранвийри, арабри ва монголри чи
уџкведиз басрух гана. Абуру Гуржистан харапІадиз элкъуџрна,
инсанар кџирмишна. ГъакІ ятІани абурувай и уџкве эхирдалди
муџтуџгъариз хъанач. Пак Ниноди рагъакІидай патай иниз яр-
гъи ципицІдин череџр гъанай. Гъавилаџ и уџквени рагъакІи-
дай патаз талукъ я. Чи уџкве Азиядик акатзаваџ, чунни азияви-
џр туш. Чун Европадин рагъакІидай пата авай са уџкве я. Вуна
икІ тирди къатІузвани?

Нинодин рацІамар хкаж хъанвай, ада камарни фад-фад ве-
гъизвай. Рушан пеле биришар гъатнавай: “Ваз чизвани ви Нино

къе вучиз ина аватла? Ша за вун гъавурда тван. Чалай Къецли Тимуран, Чингиз хандин, шагъ Тагъмасибан ва шагъ Исмаилан хура акъвазиз алакна дугъуз зун ина ава. Гъавиляй зун авазва. Вун гъилер ивидай къацланвай пачагърин несилдай ятлани гила иниз турар, вирибуруз тлуш гана фидай вагъши филер, дявкар ксар галачиз атанва. АкI акъатзава хьи, гележегда зи рушари шаршав гьаллда ва Ирандин тур цийи килелай хци хъайи кумазни зи рухвайри ва хтулри виш лагъай гъилера Тифлис чукIурда. Агъ, Али хан, чун къведни рагъакIидай патан векилар хъунухъ герек тир”.

За адан гъил къуна лагъана:

– Нино, за ваз вуч кIандатла ийин.

Ада хияллу яз жаваб гана:

– Эгъ, Али хан, зун пара ахмакъ руш я. Ваз гегъенш куьчяр, чIехи бульварар, къацу тамар гзаф кIан хъанайтIа хъсан тир. Вун Азиядин кIанвай цларикай къуна акъвазна кIандач заз. Вун уьмуьрдин гъавурда дериндай акъуртIа хъсан я. Вун цIуд йисалай муьмин я лагъана са амалдар касдиз элкъвеникай кичIе я заз. Са юкьуз вуна жуван Гиланда авай имаратда ацукъна дугъурвал я: “Нино, вун анжак са ник я”. Гила лагъ кван ваз зун вучиз кIанзаватIа.

Тифлисди Нинодин фикирар какадарнавай. Ам Куьрдин къерен ламу гъвади сархуш авунвай хъиз тир. За адан суал жавабсуз тунач:

– Вуна заз вун вучиз кIанзава дугъузвани, Нино? Зун ви вилерал, ви ванцел, ви атирдал, ви къекъуьнрал ашукъ я. Ваз мад вуч кIан я? Заз анжах вун кIанзава. Вун захъ агъугъ. Муьгъуьббат лагъай шей Гуржистанда гихътинди ятIа, Ирандани гъахътинди я. Куь чIехи Шота Руставелиди агъзур йис инлай вилик исятда чун акъвазнавай чкадал пачагъ Тамарадиз муьгъуьббатдин шиирар кIелна. Адан шиирар Ирандин рубаййриз ухшар я.

Ниноди хияллу яз лагъана:

– Чун акъвазнавай чкадал дугъузвани вуна? Белки чIехи муьгъуьббатдин шаир Саят Новани гъа инал акъвазнай жеди. Ингъе вичин шиирра гуржийрин муьгъуьббат теснифна дугъуз шагъди адан къил атIуз тунай.

Къе зи Нинодин кефийр ачух тушир. Вучиз лагъайтIа ам ватандивай чара жезвай. Виликан вахтарив гекъыгайла Ниноди гила вичиз ватан генани пара кIанзавайди гьиссзавай. Ада агъ чIугуна лагъана:

– Али хан, ваз зи вилер, нер, кифер кІанзава, амма вуна са шей рикІедай рақтурзава: зи руьгь. Гила лагь кван, ваз зи руьгьни кІан яни?

За галатнаваз “эхь, заз ви руьгьни кІанзава” лагьана. Къариба я: Сейид Мустафади “дишегьлийриз руьгь авайди туш” лагьайла зун адал хьуредай. Ингье гила Ниноди заз вичин руьгьни кІан хьухь лугьзвай. Дишегьлидин руьгь вуч я эхир? Итимдиз адан руьгьдин деринвилера авай затІар чириз кІанзавач лугьуз дишегьлидиз хвеши хьунухь герек я.

– Бес ваз зун вучиз кІанзава, Нино? – жузуна за.

Нино садлагьана куьчедал шехьиз гатІунна. Хьухьтверилай вилин накъвар кІвахъзавай. Ам, налугьуди, гьвечІи аял тир. Ада къалабулук кваз лагьана:

– Зи тахсирдилай гьил къачу, Али хан, заз вун кІанзава, гьа вун авайвал кІанзава. Ингье заз вун яшамиш жезвай алемдикай кичІе я. Али хан, зун дили я. Килиг садра, вахь галаз санал куьчедин юкъвал акъвазна за Чингиз ханди авур къван вагьшивилерин тахсиркар вун я лугьзва. Жуван Нинодин тахсирдилай гьил къачу, Али хан. Чингиз ханди гьужум авур вахтунда мурсурманри гуржийар къирмишна лугьуз ви кефидик хКІурун ахмакъвал я. Ингье вун гьавурда акьуна кІанда хьи, ви Ниноди вич вуна нифрет ийизвай Европадин лап са гьвечІи кІус тирди ина, Тифлисада генани хьсандиз гьисс ийизва. Заз вун кІанзава, вазни зун кІан я. Зи тамарални чеменлухрал рикІ ала, ви дагьларал, къваларал ва чуьллрал. Вун чуьллерин велед я. Гьавилай заз ви муьгьуббатдикай, ви алемдикай кичІе я.

Зун адан гафарин гьавурда акьан тийиз пагь атІана амай.

– Лагь кван, ахпа? – жузуна за.

Ниноди вилерин накъвар миxьна, къил къвалахь элкъурна хьурез-хьурез лагьана:

– Ахпа вуч жеда къан? Пуд вацралай къулукь чун эвленмиш жеда, мад ваз вуч кІанзава?

Нинодилай шехьунни, хьурьунни, кІан хьунни, нифрет авунни алакъзавай. Ада са геренда Чингиз ханди авур гьужумар рикІедай алудна залай гьил къачуна. Ахпа зи гьил къуна зун “Вери” муькъвелей алудна, базардин къекъвез-къекъвез физвай сал куьчейриз тухвана. Им Нинодин уьзуьр кІан хьун тир.

Тифлисада Азиядин са гьвечІи пІипІ тир базар авай. И базар Европадин къайдада эцигнавай. Эрмени ва фарс савдагари ина Ирандай гьанвай къиметлу шейэр маса гузвай. Ина винел

арифдаррин гафар кхъенвай цурун ва кишпирдин къапар гзаф авай. Вили вилер авай са куърд руша фалдиз килигзавай. Гьар чайханадин вилик Тифлисдин кар-кеспи авачир, кагул месэ-лайрикай рахаз гьакан суьгьбетар ийизвай ксар ацукьнавай. Япарихъ фад-фад жуьреба-жуьре члаларал рахазвай инсанрин ванер галукьзавай.

Нинодин гьамар и акахънавай базарда юхдиз акъатнавай. Иранви ашпазар, эрмени савдагарар, куърд фалчяр, осетин кешишар, азербайжанвиар, урусар, арабар, ингушар, индийвиар, са гафуналди, Азиядин вири халкъарин векилар Тифлисдин базардин дар рекьерал гуьруьшмиш жезвай. Савдагарар жерг яна санал акъвазнавай. Са асурриявиди са чувуддихъ галаз гьуьжетарзавай. Чаз анжах ихътин гафар ван хъана: “Зи улу-бубайри ви улу-бубаяр Бабилдиз лукI хъиз тухудайла...”

Кьерехдик акъвазнавайбур ван алаз хъурена. Нинони вичи чувудриз, асурриявийриз, акахънавай базардиз, Тифлисдин дар куьчейриз килигна вилин накъвар авадарна лугъуз хъуьрезвай.

Са герендилай чун Головинский проспектда авай “Мефистофел” кафедин вилик атана акъатна.

– Къенез гьахъдани? – жузуна за.

Авайвал лагъайтIа, вучдатIа заз жувазни чизвачир.

– Ваъ, – лагъана Ниноди. – Дуст хъухъунай пак Давид дагъда авай монастырдиз фин.

Маса куьчеди элячIна фуникулер галайнихъ фена чун. Са герендилай чи гьвечIи вагон яваш-яваш дагъдиз хкаж хъана. Ниноди заз дагъдин кьилел алай машгьур монастырдин тарихдикай рахаз гатIунна:

– Виликан вахтара и дагъда пак Давид яшамиш жезвай. Шегьерда лагъайтIа, са пачагъдин руш авай. Са князди темягъ ракурна ам рекъий акъудда ва адахъ галаз гунагъ крар ийида. Са юкъуз князди а руш гадарда. Руш кIвачел залан тир къван. И кардикай хабар кьур пачагъдик гзаф хъел акатда ва ада вичин руш рекъий акъудай кас вуж ятIа жузада. Руша кичIела княздин ваъ, пак Давидан тIвар къада. Пачагъди Давид вичин имаратдиз гьун патал гьилибанрин эмир гуда. Давид имаратдиз атайдалай кьулухъ пачагъди вичин рушазни эверда. Пачагъдин руша бубадиз лагъай гафар мад гьилера тикрар хъийида. А чIавуз пак Давида вичин гьилевай кIекIец рушан руфуник галукъарда.

Рушан руфуна авай аялди гьарайна тахсиркар вуж ятІа лугьуда. Идалай кьудухъ гьилер цавуз хкажна дуъа авуна ва руша аял ваъ къван хана. Гила а къванцин кІаникай пак Давидан булахдин яд акъатзава. Аял тежезвай дишегълияр чпиз аялар хьурай лугъуз и булахдин це эхъвезва. Али хан, гила пак Давид рагъметдиз фенва ва суьгьурлуй кекІецни юхдиз акъатнава.

Ниноди монастырдин тарихдикай рахана куьтягъайла чун дагъдин кукІув агакънавай.

– Нино, ваз булахдал физ кІанзавани? – жузуна за.

Ада къалабулукъ кваз жаваб гана:

– Ваъ, Али хан, за са йис къван гуьзлемишайтІа хъсан я.

Чна монастырдин патавай шегъер сейр авуна. Куьр вацІун кьерех вили хътин цифедавай. КІвалерин арадай хкаж хъанвай килисайрин кьуббаяр ялгъуз кьураматар хъиз аквазвай. Шегъердин рагъэкъечІдай ва рагъакІидай патара Тифлисвийри ял ягъизвай багълар авай. Яргъай чІуп-чІулав Метех кьелени аквазвай. Са береда инаг гуржи пачагърин макан тир. Гила ина урус пачагъдин сиясатдиз акси экъечІзавай ксар дустагъзавай. Ниноди кьил къвалахъ элкьурна. Инсанриз азабар гузвай и машгъур кьеле акуна адан урус пачагъдиз вафалувал зайиф хъанвай хътинди тир.

– Ви мукъва-къилибурукай Метех кьеледа хуьзвайбур авани? – жузуна за Нинодивай.

– Ваъ, амма ви мукъвабурукай ана авачиз туш. Ша фин чун, Али хан.

– Гьиниз фин, Нино?

– Грибодован сур зиярат ийиз.

Монастырдин цлариз мукъва тир, куьгъне хъана пис гьалда авай са сурун гуьмбетдив агатна чун. Адал ихътин гафар кхъенвай: “Ви акьул ва крар рикІелай тефирбур я. Бес вучиз Нинодин муьгъуббатди валай пара яшамишна?”

Ниноди агъуз хъана чилелай са херхем къван къачуна. Ада къван гуьмбетдик галукъарна гъилияй вегъена. Херхем къван чи кІвачерик аватна. Ниноди дериндай агъ чІугуна. Им куьгъне Тифлисин мавгъумат тир. Эгер са руша херхем къван ламу гуьмбетдив галукъарайла ам са Тимил вахтунда адав галкІана амукъайтІа, а руш гъа йисуз гуьлуьз фида. Нинодин къван лагъайтІа, гьасятда чилел аватнай. Нино сугъул яз акурла зун хьурена:

– Чун эвленмиш жез пуд варз амаз аку гыхьтин крар жезватIа. Чи Пайгъамбарди дуъз лагъанвайди я хьи, “къенвай къванерин чIалахъ жемир”.

Ниноди “вун гъахълу я” лагъана. Чун мад фуниклер галайнихъ фена.

– Дяве куътягъ хъайидалай къулухъ чна вуч ийирвал я? – жузуна Ниноди.

– Дяве куътягъ хъайила чун Бакудин кучейрани майданра къекъведа, дустарин кIвалериз илифда, Къарабагъдиз фида. Жуван аялар чIехи ийида. Идалай хъсан вуч ава?

– Заз Европадиз физ кIандай, – лагана Ниноди.

– Париждиз, Берлиндиз, ваз гъиниз кIан хъайитIа, гъанизни фида чун. Са къуъд тирвал къецепатан уълквейра къекъведа чун. Нино, ваз чи ватан кIанзамачни? Ваз кIан хъайитIа, чун Тифлиса яшамиш жеда.

– Пара къван сагърай, Али хан. Вуна датIана зи къайгъу чIугвазва. Чун Бакуда амукъда.

– Нино, заз чиз, дунъяда Бакудилаи хъсан шегъер авач.

– Ваз маса гзаф шегъерар акунва къван?

– Ваъ, акунвач. Анжах ваз кIан хъайитIа, санал дунъядин сиягъатдиз экъечIна гзаф шегъерар аквадай заз.

– А чIавуз чун гъиниз фейитIа гъана вун Бакудин куъгъне цларихъ, Сейид Мустафадин ихтилатрихъ, ватандихъ дарихмиш жедай. Гъар гъикI ятIани, и суъгъбетрилай гъил къачун чна. Вучиз лагъайтIа заз вун пара кIанзава.

– Вуна дуъз лугъузва, Нино. Заз жуван ватан, адан гъар са къван, къумадин гъар са тварни пара кIанда.

– Заз чизва, Али хан. Ина къариба са затI авач. Яд уълквейрин ксар патал чи шегъер гъакIан чими, рукади къунвай, нафтIадай къацIанвай са шегъер я.

– Яд уълквейрин ксариз чи шегъер чизвач лугъуз абуру икI фикирзава.

Ниноди зи къуънел гъил эцигна адан пIузарар зи хъуъкъвек галукъна:

– Чун лагъайтIа, яд уълквейрин ксар туш ва женни ийидач. Ваз зун гъамиша кIан жедани, Али хан?

– Къияматдалди, Нино.

Чун мадни Головинский проспектдай гъуз физвай. Ингъе и гъилда чун сад-садал аруш хъанвай. Чи чапла пата ракъун тIваларин жугъунда кутунвай чIехи парк авай. Паркдин кIе-

вирнавай варарихъ кьве аскер къаравудда акъвазнавай. Налугъуди, абур къванцин гуьмбетар тир. Варарикай урус пачагьлугъдин атрибутрикай тир къизилдин це кутунвай лекьрен суьрет куьрсарнавай. И парк Къафкъаздин сердер, члехи княз Николай Николаевичан имарат тир. Нино садлагъана акъвазна. “Иниз килиг”, – лагъана парк къалурна. Паркдин кьве патани нарат тарар авай. Ана къакъбан, яхун, чларар рехи хъанвай са кас къекъвезвай. Ада чин элкьуьрай кумазни, заз диливили килигунар авай вилерилай ам члехи княз тирди чир хъана. Ам яргъи чин, игиснавай плузарар авай кас тир. Нарат тарарин хъендик члехи княз ничхирдиз ухшар тир.

– Али хан, яраб ада вуч фикирзавагIа? – жузуна Ниноди.

– Якъин пачагъдин тажуникай фикирзава жеди, – лагъана за. – Ада пачагъ тахтунилай авудда лугъузва.

– Али хан, инай хъфин чун, заз кичлезва.

Чун ракъун тIваларин жугъунда кутунвай паркдивай яргъаз хъана.

– Али хан, – лагъана Ниноди, – вун пачагъдин ва члехи княздин гьакъиндай са акъван пис рахамир. Абуру чун туьркверикай хуьзва.

– Ви ватан кутIадинни кIавузардин арада ава.

– Зи ватан? Ви ватандин гьалар хъсан яни?

– Чи гьалар масакIа я. Чун менгенайра авач.

– Чун кIавузардин кьилел къатканва, члехи князни кутIа къуна акъвазнава. Гьавилай чна адаз нифрет ийизва. Квез Анвар паша кIанзава. Им акьулсузвал я. Адавай чи шегьердиз къвез жедач. Члехи князди гьалибвал къачуда.

– Аллагъ члехи я, а крарни Аллагъдиз хъсан чида, – лагъана игьтиятдив жаваб гана за Нинодиз.

XVI кьил

Трабзонни Эрзурум къунвай члехи княздин къушунар Къурдистандин дагъларилай элячIна Багъдад галайнихъ физвай. Адан къушунар Тегьрандиз, Тебриздиз ва гьатта гьакI Мешгьеддизни гьахънавай. Туьркиядинни Ирандин чилерин са паюна Николай Николаевичан руьгъ вегьидай кабус

къекъвезвай. Чехи князди гуржи князрин кІватІадал икІ лагъанай: “Пачагъдин эмирдиз муѳтуѳгъ яз Истанбулдин Ая Софийдин къубадал кызилдин бизанс хашди рапрап тавунмаз зун секин жедач”.

Пайдахрал вацран шикилар алай уълквейрин гьалар хъсанзавачир. Шегъерда Османлу империядин къудратлувиликай ва Анвар пашадин туриникай рахазвай къучиярни гьамбалар амай. Иран лагъай са уълкве амачир. Са къадар алатайла Туъркия лагъай уълквени амукъдач.

Буба кисна масадбурук акахъзавачир. Гзаф вахтунда ам кІвалени жезвачир. Ада бязи вахтара дяведин бюллетенар кІелиз картадиз килигзавай. Гъилий акъатай шегъеррин тІварар кушкущдалди къазвай. Ахпа сятралди са чкадал ацукъна теспягъар чІугвазвай.

За лагъайта, кызилдин, цуъкверин, ктабрин туьквенра къекъвез багъа пишкешар къачузвай. И крар килиз акъуддайла дяве, чехи княз, хатадик квай варз алай пайдах са шумуд сятда зи рикІелай алатзавай.

Са юкъуз бубади заз лагъана: “Нянихъ кІвале хъухъ, Али хан. Чи кІвализ бязи ксар къведа ва чна бязи месэлайрикай суьгъбетда”.

Адан кефияр чІуру тир. Кьил къвалахъ элкъуьрайла за адан гьалар къатІана ва айгъамдалди лагъана:

– Буба, за сиясатдихъ галаз машгъул жедач лагъана кьин къуначирни?

– Жуван халкъдин къисметдихъ гелкъуьн, адан къайгъу чІугун сиясатдихъ галаз машгъул хъун лагъай чІал туш. Али хан, ихътин чІавуз халкъдин къисметдикай фагъум-фикир ийин, адан къайгъу чІугун чи буржи я.

А нянихъ за Нино операдиз тухун патал гъазурвал акунвай. Бакудиз машгъур сеняткар Шаляпин атанвай. Нинони са шумуд югъ тир а тамашадиз килигун патал гъазур жез. Кар акъатна лугъуз за Иляс бегдиз телефон авуна: “Иляс бег, къе заз важиблу кІвалах ава. Вавай Нино операдиз тухуз женни? За билетар виликамаз къачунва”.

А кьилий наразидаказ са ван атана: “Буна вуч лугъузва, Али хан? Нянихъ зун машгъул тирди ваз чизвачни? Къе нянихъ за Мамед Гъейдарахъ галаз санал казармада нубат чІугвазва”.

Ахпа за Сейид Мустафадиз телефон авуна. Ада:

– Завай физ жедач, – лагъана, – кѣе нянихъ зун гъурметлу
имам Гъажи Макъсудахъ галаз гъуръшмиш хъана кІанзава. Ам
Ирандай атанвай кѣвед-пуд йикъан мугъман я.

Эхирдай за Начараряназ телефон авуна. Ам къалабулук
кваз рахазвай:

– Ваз вучиз операдиз физ кІанзавач, Али хан?

– Чаз мугъманар атанва, – лагъана за.

– Ви тІалабун къилиз акъудун ва Шаляпиназ килигун патал
фида зун операдиз.

Шукур хъурай! Кѣе авайдаз куъмек гузвай кас асул дуст
я. За Нинодиз зенг ягъана завай физ жезвач, вун Начараряна
операдиз тухуда лагъана.

Сятдин ирид хъайила мугъманар атана. Чпихъ са милли-
ард манатдин мал-девлет авай мугъманар чи яру халичайрив
безетмишнавай чІехи залда кІватІ хъана. Мугъманар гзаф ту-
шир. Заз абур чиз са шумуд йис тир.

Иляс бегдин буба Зейнал агъа виридлайни фад атанвай.
Адан юкъ кангур хъанвай. Вилера циф кѣекъезвай. Зейнал агъ-
ади дивандал ацукъна, кІекІец къвалав туна туъркверин нутІу-
фадикай са кІус къачуна нез гатІунна. Адалай къулукъ кѣе стха
– Али Аседулла ва Мирзе Аседулла атана. Абурун бубади, рагъ-
метлу Шемси бегди вичин рухвайриз цІикъвед миллион такъа-
тар тунай. Бубади и стхайриз акъуддикайни пай ганвай. Абу-
ру кІел-кхъин чирнавай. Гъавиляй абурулай бубадилай амай
миллионар къат-къат артухариз алакнай. Мирзе Аседулладиз
пул акъулла инсанар ва секинвал гзаф кІандай. Адан стха Али
Аседулла лагъайтІа, Зардуштан цІай хъиз тир. Ам ялав хъгинди
я лугъудай. ДатІана гъерекатда авай. Адаз женг чІугуникай ва
дуъшуъшрикай хуш къведай. Вирина инсанри ада чІугур женге-
рикай суъгъбет ийидай.

Адан патав ацукънавай атІугъай Буъняздадиз жуъре-
ба-жуъре дуъшуъшрикай хуш къведачир, амма кІанивиликай
хифет хкуддай. Чи арада вичихъ къуд паб авай тек са кас гъам
тир. Вичихъ икъван папар хъуникай хифет чІутгвазвайтІани ада-
вай къилих дегисариз жедачир. Адавай вахъ шумуд аял ава
лагъана жузурла гъамлудаказ жаваб гудай: “Чидач, цІувад яни,
я тахъайтІа цІемуъжуъд. Заз абурун къадар гынай чир хъурай
эхир”. Вичихъ авай миллионар хабар къурлани ада ихътин жа-
ваб гудай.

Залдин муькуь пипле ацукьнавай Юсифогьлуди Буьнязда-дедиз пехилвиледди килигзавай. Адахь са паб авай, амни иерди тушир. Мехьерин юкьуз папа адаз лагьанай: “Эгер вуна заз хиянат авуна маса дишегьлийриз килигайтла за эвел абурун япар, ахпа нерар ва хуруяр атлуда. Ваз вучтин гьад кьадатла заз лугьуз кланзавач”. Ам са дявекар хизандин руш тир. Фагьир Юсифогьлуди папкай кичлеа са дишегьлидизни килигдачир.

Сятдин муьжуьдан зураниз чи залдиз аскан ва яхун са итим атана. Адан шуькьуь тупларин кикерал хине алай. Ам кьенез гьахьай кумазни чна вирида кьвачел кьарагьна башсагь-лугьвал гана. Вучиз лагьайтла ам бедбахтвилик акатнавай. Са тимил вилик адан авай-авачир са хва Исмаил рагьметдиз фенвай. Итимди вичин хва риклера амуькьдайвал Николаян куьчеда гзаф багьалу са имарат эцигиз тунвай. Виликай имаратдал кьизилдин гьарфаралди “Исмаил” гаф кхьенвай. Ада и имарат инсанриз пулуналди куьмегдай исламдин кьваталдиз гун веси авунвай. И итимдин твар Агьа Муса Нагьи тир. Кьве виш миллион манатдин иеси я лугьуз чи дестедиз кьабулнавай. Агьа Муса гила мусурман тушир. Али Несреддин шагьди вичиз кьиникьин жаза гайи мургад Бабан гавур мезгьбдик экечлнавай. Бабаз вуч кланзавайтла чакай анжах са шумуд касдиз чизвай. Амма чаз виридаз чизвайвал, Несреддин шагьди и мезгьбдик эгечлнавайбурун кикерин кланик цла кана яру авунвай раб акьурриз тадай, абур дири-дири цайлаханриз веьена кудай, рекьидалди кьирмаждив гатаз тадай. Ихьтин залан жазайриз лайих мезгьбди инсанриз гзафни-гзаф шейтандин крар чирдай.

Сятдин муьжуьдаз чи квалин залда вири муьгманар кьватл хьанвай. Нафтладин шагьзадайри ацукьна чай хьвазвай, ширин затлар незвай ва датлана чпин вилик физвай крарикай, квалерикай, балкланрикай, багьларикай, кьумарханадин кьацу магьут алай столрал кьумар кьугьвайла магьлуб хьана квадарай пуларикай ихтилатзавай. Абуру адет тирвал сятдин кьуьд жедалди чпин ихтилатар тамамарна.

Сятдин кьуьдаз нуькерри суфра кьватина, раklar акьалайда-лай кьулухь бубади “Шемси Аседулладин хва Мирзе Эседулладиз чи халкьдин кьисметдихь галаз алакьалу бязи фикирар ава. Ша адахь яб акалин”, – лагьана межлис ачухарна.

Мирзе Аседуллади хияллу яз кьил хкажна лагьана:

– И дяведа члехи князди гьалибвал кьачуртла, картада са ислам уьлквени амуькьдач ва урус пачагьдин чаз басрух гузвай

гъил генани гужлу жеда. Са гафни авачиз, пачагъди инал ацукъ-навай чак ктаддач, вучиз лагъайтІа чав пулар гва. Ингъе ада чи мискІинар, мектебар садни тутуна кевирда ва чаз дидед чІалал рахун къадагъа ийида. Чи ватан яд уьлквейрин ксари идара ийида. Вучиз лагъайтІа Мегъамедан гъуммет хуьдай уьлкве амукъдач.

Эгер дяведа Анвар пашади гъалибвал къачуртІа, чи гъалар хъсан жеда. Ингъе и карда чавай адаз куьмек гуз жедани? Заз чиз, ваъ. Чахъ пул ава, амма пачагъдив чалайни гзаф пулар гва. Бес чна вуч авуна кІанзава? Эгер чна чи пуларин са пай ва чи халкъдин векилрикай полк туькІуьрна пачагъдив вугайтІа, мумкин я дяведилай къулухъ ада чахъ галаз милайимдаказ рафтар ийида. Куьне вуч фикирзава? Белки са маса рехъ ава?

Адан стха Алиди гаф къачуна лагъана:

– Вуна пачагъдин гъил генани гужлу жеда лугъузва. Ништа, белки дяведилай къулухъ пачагъдин гъил амукъдач жал. Ингъе пачагъ юхдиз акъатайтІани, чи уьлкведа урусар гзаф амукъда. Абурун къадар тІимил хъунни мумкин я, зи стха.

– Абур вири къирмишна куьтягъ жедач, Али.

Ахпа куьзуьвили гъалсузарнавай Зейнал агъади гаф къачуна зайиф ванцелди лагъана:

– Ктабда вуч кхъенватІа садазни чизвач. Чехи князди Истанбул къуртІани, ада гъалибвал къачуна лугъуз жедач. Вучиз лагъайтІа чи хушбахтвили куьлег Истанбулда ваъ, РагъакІидай пата ава. РагъакІидай патан фронтда туьрквери гъалибвал къачуда. Урусри Трабзон, туьрквери Варшава къунва. Куьн урусрикай рахазвани? Абуруз урусвал ама къван? Заз ван хъайивал, Распутин лугъудай са хуьруьнэгълиди пачагъдиз гъукум ийизва, адан рушариз туьмерарзава, папаз “мама” лугъузва. Пачагъ тахтунай гадариз кІанзавай князарни ава. Гъатта садбуруз бунт къарагъариз кІанзава. Дяведилай къулухъ чІехи дегишвилер кьиле фида. Са шейни куьгъне девирда авайвал амукъдач.

Яргъи спелар ва рапрапзавай вилер авай са касди гаф къачуна:

– Эхъ, и дяведилай къулухъ гъакъикъатда гъар са шей михъиз дегиш жеда.

И гафар лагъайди векилвал ийизвай хойви Фетали хан тир. Чаз ам датІана халкъдихъ гелкъвезвай, адан таъсиб чІугвазвай кас хъиз чизвай. Фетали ханди вичин суьгъбет давамарна:

– Гъар са шей дегити жеда ва гъавилляй чна масадан хи-йирдихъ хъун гуъзлемишна кІанзавач. И дъведа ни гъалибвал къачуртІани, адал женгера хирер пара жеда ва ам зайиф хъана амукъда. Чун лагъайтІа, зайиф жедач, чахъ хирер алайбурни авач. Чаз къекъверавал ийидай игътияж жедач, акси яз, гур ванцелди тІалабдай гуж жеда. Чи уълкве мусурман уълкве я. Чаз османлуйривай вуч кІанзаватІа, Романовривайни гъам кІанзава. Чаз марагълуди анжах аслу туширвал я. Дъведи и гужлу гъукуматар гъикъван зайифарайтІа, чун азадвилез гъакъван мукъва жеда. И азадвал чаз чи квахънавай къудратди, чи пулуни ва нафтІади гъида. Гъавилляй рикІел хухъ: чаз дуъньядин игътияж авач, дуъньядиз чи игътияж ава.

И гафар залда ацукънавай, са миллиард манатдин иесияр тир мугъманрин рикІяй хъана. Гила ни гъалибвал къачудатІа гуъзлемишна кІанзавай: урусри, я тахъайтІа туърквери. Дъведай акъатайбуруз чавай куъмек кІан жервал я. А макъам алукъдалди чна азарханаяр, аялрин бахчаяр, буъркъубур патал клиникаяр эцигна кардик кутуна кІанзава. Гъахъ паталди женг чІугъзвайбур далдаламиш жедай чкайрив таъминарна кІанзава. АкІ авуна кІанзава хъи, чаз къилин фикир авачирбур талгъудайвал.

Зун чІукъ тавуна са пипІе ацукънавай. Али Аседулла залдин а къилляй атана зи патав ацукъна. Ада завай “бес вуна вуч фикирзава, Али хан?” – лагъна жузуна. Али Аседдулади жаваб гуъзлемиш тавуна кушкучдалди зи япал лагъана: “Урусар вири чи уълкведай акъудайтІа хъсан тушни? Уълкве анжах урусрикай ваъ, гъакІни чи чІалал рахазвачир, чи диндик квачир, чалай тафаватлу яз вири яд уълквейрин ксарикай ми хъна кІанзава. Гъакъикъатда чаз виридаз икІ хана кІанзава, амма жуърэт авуна и гафар лугъзвайди тек зун я. Бес инлай къудухъ вуч жервал я? За Анвар пашадиз винизвал гудай. Амма чи уълкве Фетали хандивайни идара ийиз жеда. Къилин месэла чи уълкве яд уълквейрин ксарикай ми хъун я”.

Ада “ми хъун” гаф акъван хъуътуълдиз лугъзвай хъи, саки са низ ятІани вичин кІанивал малумарзавай.

Са герендилай багъаи Агъа Муса Нагъидин нубат агакъна. Ада лагъана:

– Зун са яшлу кас я. Вилералди акур ва жуваз ван хъайи шейэри зун пашманарзава. Урусри туърквер рекъизва, туърквери эрменийрихъ галаз дъве ийизва. Эрменийриз чун юхдиз акъудиз кІанзава. Чун уълкве урусрикай ми хъиз алахъзава. Им

хъсан яни, хъсан тушни завай лугъуз жедач. Чна Зейнал агъадин, Мирзе Аседулладин, Фетали хандин чи халкъдин къисметдиз талукъ гафарихъ яб акална. Абуру чи мектебрин, дидед чӀалан, азарханаирин ва чи азадвилин къайгъу чӀугвазвайди заз хъсандиз чизва. Им пис кар туш! Амма герек тушир шей-эр чирзаватӀа а мектеб низ герек я? Беден сагъарна руьгъ рикле-лай ракъурзавай азарханадикай вучзава? Чи руьгъдиз Аллагъ галайнихъ физ кӀанзава. Дуьз я, гъар са миллет вичихъ къилди вичиз махсуа Аллагъ авайдан чӀалахъ я. Амма за фикирзавайвал, улу-бубайрин гафаралди лагъайтӀа, чаз вич чирнавай Аллагъ сад я. Гъавилияй зун гъа са вахтунда гъам гъезрет Исадин, Мусадин, Конфуцидин, Буддадин ва гъамни Мегъамед пайгъамбардин чӀалахъ я. Чун вири са Аллагъди яратмишнава ва Бабан¹ рекъяй адан патав хъфида. Халкъдиз лагъана кӀанзава хьи, я чӀулавди авайди туш, яни лацуди. Вучиз лагъайтӀа чӀулавдак лацуди, лацудакни чӀулавди ква. Гъавилияй за квез меслят аквазва: дуьньяда са нихъ ятӀани зарар хкӀурдай кӀвалах тийин. Вучиз лагъайтӀа чун гъарма сад са руьгдин, гъар са руьгъни чи са кӀус я.

Чун сугъулдиз ацукънавай. На лугъумир, Бабан¹ гавур идея им тир къван. Зи патав са вуж ятӀани ван алаз шехъзавай. Элкъвена килигайла зи пагъ атӀана: Али Аседулладин вилерай сел хъиз накъвар кӀвахзавай. Ада шехъиз-шехъиз лагъана:

– Агъ, къун гъикъван гъахълу я. Квез яб гун чӀехи хушбахтвал я. Я чӀехи Аллагъ, вири инсанриз ихътин дерин чирвилер ганайтӀа, чаз са дертни жечир.

Ахпа ада вилин накъвар ми хъна дериндай агъ чӀугуна. Секин хъайи кумазни рахун давамна:

– Эй чна рикӀяй гъуьрмет ийизвай дуст! Шак алач, Аллагъдин гъил виридалайни къуватлу ва къудратлу я. Амма эй арифдарвилин гъуьл хътин зи дуст, са месӀлани ашкара я хьи, чна гъамиша Аллагъдивай куьмек гуьзлемишна кӀанзавач. Чун вири инсанар я, четинвилер арадай акъудун патал жува рекъер жагъурна кӀанзава.

Али Аседулладин акъуллу гафарикай виридаз хуш атана. Ам шехъунни дуьшуьшдин кар тушир. За Алидин стха Мирзедиз килигна. Мирзеди пагъ атӀана, дамахдалди вичин стхадиз килигзавай. Эхирни мугъманар кӀвачел къарагъна. Абуру

¹ XIX асирдин 40-йисара шиитвилин бинедаллаз диндин мезгъеб арадиз гъайи Баб фикирда къазва.

мегърибанвилелди сада садаз “саламатдиз амукъ, чинай хъвер кими тахъурай”, – лагъана чара хъана.

Гъар сад вичин квализ хъфена. Сятдин цусадан зур тир. Чи квалин мугъманар къабуддай зал ичли хъанвай ва и карди инсандиз заландиз таъсирзавай. Зун ялгъузвилин гиссери къуна. Гъавилай къуллугъчидиз: “Зун казармадиз физва, Иляс бегди къе нубат чутвазва”. – лагъана квалай экъечина. Ахпа Нинодибурун квалин патавай алатна казарма галайнихъ фена. Ина нубат чутвазвайбур авай квалин дактардай экв аватзавай. Иляс бегни Мамед Гъейдар нард къугъвазвай. Къенез гъахъайла, абуру ван акъуд тавуна къилив заз салам гана. Нард къугъвана куътягъайла Иляс бегди яхадин дугъмеяр кутуна жузуна:

– Мярекат гьикI алатна? Али Аседуллади мад вичи вири урусар чи уълкведай акъудда лагъана кьин къунани?

– Эхъ, тахминан гьакI лагъана. Бес квез дяведикай са хабар авани?

Иляс бегди дяведикай чан туьдуйниз атанвай касди хъиз лагъана:

– Вуна дяведикай лугъузвани? Немсери Польша къунва. Чехи княз я живеди къунвай рекъера ава, яни ада Багъдад чапхуннава. Туьркверини Египет къун мумкин я. Ништа, и дуьнья гзаф сугъулвал кутадайди хъанва.

Мамед Гъейдара къил хкажна лагъана:

– Са кIусни сугъулвал кутадайди туш. Чахъ балкIанарни ава, аскерарни. Гуьлле гузни чир хъанва чаз. Итимдиз маса вуч лазим я къван? Бязи вахтара заз дагъларилай элячIна, сенгерда жез, душман акваз кIанда. Душмандихъ гьекъедин ни къвезвай зурба беден хъана кIанзава.

– Бес вун вучиз гуьгуьллудаказ фронтдиз физвач? – жузуна за.

Ам чIукъ тавуна акъвазна. Са герендилай пеле биришар туна лагъана:

– Чна мискIинар эцигна кIанзава. Хам накъвариз яд гун рикIелай алудна кIанзавач. Чи накъвар цин гъасретда ава. Чара уълкведай чи уълкведиз атанвай ксари чаз ахмакъар лугъун хъсан туш. Завай хъайитIа, чIехи са цIайлахан туькIуьрна нафтIадин буругъар вири кана кIанзава. А чIавуз са иер мензера арадал къведай ва чун жуван кесиб вахтариз элкъвен хъийидай. А чIавуз чун садазни герек жедачир ва маса уълквейрай къвезвайбуруни чалай гьил къачудай. За нафтIадин буругърин чка-

дал вили рангунин иер мискѠин эцигиз тадай. ГѡакѠни кѡе нафт акѡатзавай чкайра техилар цадай.

Мамед Гѡейдар вичин рикѡевай гафар лагѡана хияллудиз кисна. Иляс бегди ван алаз хѡуѡрена жузуна:

– Бес ахпа? Ахпа чна кѡел-кѡхин кѡадагѡа авуна, електрик-дин лампа негѡ авуна, шемер кана, уѡлкведин виридалайни ахмакѡ са кас пачагѡвиле хѡяна кѡанзава. Яни?

Мамед Гѡейдара и айгѡам кваз такѡуна лагѡана:

– Виликан вахтара фагѡумсуз инсанар гиландалай генани гзаф авай. Ингѡе а фагѡумсуз ксари нафтѠадин буругѡар хкаж-завачир, цин кѡаналар эгѡуѡнна никѡериз яд гузвай ва гѡавилияй чара уѡлквейрай атайбуру чун ваѡ, чна абур тарашзавай. Виликан вахтара хушбахт инсанарни тѡимил авачир.

Жуваз и гафарикай акѡван хуш атана хѡи, заз а рикѡе затѠ авачир касдиз кѡужаѡда кѡуна темен гуз кѡан хѡана. Гѡа и чѡавуз са ни ятѠани кѡевиз ракѠар гатана. За фад кѡудгѡунна кѡарагѡна ракѠар ахѡайна. Сейид Мустафа кѡалабулук кваз кѡенез гѡахѡна. Адан рехи фес рукади кѡунвай. Ада рангар атѠанваз ухѡ-чѡуф ийиз лагѡана:

– Начараряна зур сят инлай вилик Нино гваз катна. Исѡтда абур Мердакандиз физ рекѡе ава.

XVII кѡыл

Мамед Гѡейдар гѡасѡтда кѡудгѡунна кѡарагѡна. Адан вилер лап гѡвечѠи хѡанвай. Ам “за исѡтда балкѠанриз пулар ягѡада” лагѡана кѡеѡел экѡечѠна. Зи суфат кузвай. Ивиди цѡвелез ягѡазвай, кѡили пахѡрахѡзавай. Налугѡуди, вилериз таквадай са ни ятѠани чумахѡдив зи кѡыл гатазвай. Иляс бегдин ван лап яргѡай кѡвезвай хѡтин тир: “Жув гѡилиз кѡачу, Али хан, сабурлу хѡухѡ. Абур кѡада чна”.

Иляс бег зи вилик акѡвазнавай. Адан кѡелечѠ суфат хѡипи хѡанвай. Зи юкѡва Кѡафкѡаздин хенжел куѡрснавай са чѡуѡл кутѠунна, зав са тапанчи вугана. Ахпа кѡетѠидиз лагѡана:

– За мад лугѡузѡа, сабурлу хѡухѡ, Али хан. Жуван хѡел Мердакандин рекѡе винел акѡуд.

Вучдатлани тийижиз за тапанчи жибинда кутуна. Сейид Мустафадин бачлук чин захъ элкъвена. Заз адан яцлугузарар гьикл юзаватла акуна ва атлугу-атлугу лугузвай жумлаяр ван хъана: “Зун Гъажи Макъсудахъ галаз гуьрушмиш хъун патал квалляй экъечлнавай. Ам амукъзавай квал операдин дараматдин патав гва. Сятдин цлусадаз Макъсудан квалляй экъечлна зун операдин дараматдин патавай алатзавай. Тамаша кылиз акъатнавай. Садлагъана заз Нино Начарарянахъ галаз санал машинда акъахиз акуна. Ингъе машин чкадилай юзанач. Абур машинда сад-садахъ галаз рахазвай. Заз Начарарянан суфатдикай гьич хуш атанач. Мичли чкада вилик агатна абурун гафарихъ яб акална за. Ниноди “ваъ” лугузвай, “заз ам кланзава”. Начараряна “заз вун адалайни пара кланзава” лугузвай. – И уьлкведин къван къванцел амукъдач! За вун Азиядивай къакъудна гваз катда”. Ниноди “зун кваллиз хутах” лагъана. Начараряна матор кардик кутуна. Зун машиндин гуьгъуьнаваз зверна. Машин Кипианийрин кваллив агакьна. Рекъе абур уч раханатла заз ван хъанач. Нино шехъзавай. Начараряна садлагъана Нино къужахда къуна адаз темен гана. “Вун и вагъши инсанрин гъиле гъатна кланзавайди туш”, – лагъана Начараряна. Ахпа кушкучдалди са вуч ятла хълагъна. Заз анжах эхиримжи гафар ван хъана: “Инай чун чи Мердаканда авай кваллиз фида. Чна Москвада некагъ ийиз тада ва ахпа Швецариядиз рекъе гъатда”. Ниноди адаз хуртлар гана. Начараряна машин кардик кутуна ва абур фена. Машиндин къулухъай куьрс хъанвай зун анлай хкадарна катна...

Адавай эхирдалди вичин гафар лугуз хъанач. Белки завай эхирдалди адаз яб гуз хъаначтла. Мамед Гъейдара раклар ахъайна, “балкланар гъазур я” лагъана гъарайна. Чун тадиз майдандиз фена. Ана заз квалчив чил гатаз гьиргьирзавай балкланар акуна. Мамед Гъейдара са балкландин кьенерар зав вугана, “яхъ, им види я” лагъана. Балкландиз килигайла зун пагъ атлана амукъна. Им полкунин командан Меликован вири Къарабагъдиз сейли хъанвай кегъер тир. Мамед Гъейдара чин члурна лагъана:

– Фад акъах, команданди хабар къуртла хъсан туш. И балкландал икъван чвалалди маса кас акъахнавайди туш. Ада цлайлапанди хъиз чамарзавайди я. Ваз кегъердин гъайиф татурай. Вавай абуров анжах и балкландаллаз агакьиз жеда.

Зун фад балкландал акъахна. Ахпа и аламатдин гъайван къирмаждив яна. Балкланди са легъеда зун казармадин гъаятдай акъудна. Катзавайбур вилив хуьн патал за балклан гуьльуьн

къерех тирвал гьалзавай. Зи къен нифретдивни хъилерив ацлан-
вай. Зи рикелай гьар са шей алатнавай. За балкандин фад-фад
къирмаждив ягъазвай. Балкандин леэнрикай цай хкатзавай.
Шегьердин квалер къвер-къвердавай къулухъ амукъзавай. Хъел
кваз балкандин къенерар ялна за. Ам тик акъвазна, ахпа гар
хъиз вилик фена. Эхирни заз вацран экв аватнавай никер ва
Мердакандиз физвай дар рехъ акуна. Гъава серин тир. Йифен и
серин гъавади зи нервияр са къадар секинарзавай.

Рекъин эрчи ва чапла патара хъуьтлуьн ва гатун халийрин
бустанар экъя хъанвай. Вацран экв аватиз хъуьтлуьн халийри
къизилдин гьалкъайри хъиз рапрапзавай. Гатун халияр лагъай-
та, къизилдин клусариз ухшар тир. Балканди акъван хъсан ча-
марзавай хъи, инсандин руьгъни инжиклу жезвачир. Зун акъван
агъуз хъана ацукънавай хъи, адан фири зи чина акъазвай. Садла-
гъана зи вилерикай гьар са шей карагна...

Заз саки абуру рахазвай гьар са гаф ван къевезвай. Зун гила
гьар са куьнин гъавурда лап хъсандиз акъазвай. За гила Начара-
рянахъ гьихътин план аватта къатлана. Анвар пашади Анадолу-
да женг чуьтгазвай. Урус пачагъдин тахт мягъкем тушир. Чехи
княздин къушунда эрмени батальон авай. Фронт зайиф хъайи
кумазни Османлудин къушунар Эрменистандиз, Къарабагъдиз
ва Бакудиз къведай. Начараряназ и крарин эхир гьикI жедатта
хъсандиз чизвай. Гъавиляй ада вичин вири къизилар Швеца-
риядиз рахкурнавай. Къафкъаздин халкъарин стхавилин гелни
амачир. А йифиз операда авай ложа зи вилерикай карагна. На-
чараряна ва Ниноди ложада ацукъна сугъбет ийизва:

– Принцесса, рагъэкъечидай патанни рагъакIидай патан
арада са муьгъни авайди туш. Гъатта муьгъуьббатдин муьгъни.

Ниноди чуькъ тавуна Начарарянан гафариз яб гузвай.

– Османлудин турунин хатадик квай чун гьил-гъиле гана
сад хъана кланзава. Чун Европадин Азияда авай илчияр я.
Принцесса, заз вун кланзава. Чун сад садаз лайих я. Стокголь-
мда яшамиш хъун чаз гзаф регъят жада. Стокгольм Европа я,
РагъакIидай пад я.

И гафари зи япара акI ванзавай хъи, саки зунни абурухъ
галаз санал ложада ацукънавай.

– Османлудин къушун атайтIа, и уьлкведин къван къванцел
аламукъдач.

Начараряна вичин гаф тамамарна хълагъна:

– Ви къисмет гьихътинди жедат!а вуна жува тайинарна кІанзава, Нино. Дяве куътягъ хъайидалай къулухъ чун Лондондиз куъч жеда. Чун имаратда къабул ийирвал я. Европадаилай вичин къисмет тайинарун алакьна кІанзава. Али хандиз зани гуърмет ийизва, ингъе ам баянлухрин эбеди лукІ тир са вагъши я.

Япара и гафар аваз за балкІан къирмаждив ягъана. Зай са вагъши ван акъатна. Чуълдин жанавурриз сев акурла абуру икІ къув ягъада. Зани жанавурри хъиз датІана гъамлу къув ягъазвай. Гъарайдалди зи туъртер тІарзавай. За вацран экъвер аватнавай и Мердакандин рекъе вучиз цІугъзавай? За жуван хъел хвена кІанзава. Гар къирмаж хъиз зи чина акъазвай. Зи вилерай накъвар кІвахъзавай. Ваъ, ваъ, зун шехъзавач. Вилерин накъвар кІвахъунин себег анжах векъи гар я. Садлагъана РагъэкъечІдай патанни РагъакІидай патан арада муьгъ, гъакІни муьгъуббатдин муьгъ авачирдан гъавурда акъунатІани зун шехъзавачир.

Агъ, а амалдар, хъуьрезвай гуржи вилер! Эхъ, зун чуълдин велед я, туъркверин рехи жанавурдикай туъретмиш хъанвайди я. Аку садра Начараряна гъикъван устадвилелди план туькІурнаватІа: “Москпада некаягъ ийиз туна, ахпа Стокгьолмдиз фин”. Вуна фагъум ая Стокгьолмда са мугъманхана. Михъи, чими ва лап-лацу мес-къуьж. Лондондани са вилла? Хъилий за къил лап балкІандин гарданда акъадайвал агъуззава. Садлагъана жувазни хабар авачиз балкІандин гардан кІасун хъана завай. Зи сиве къел квай ивидин дад гъатна. Вилла? Начараряна вичин Мердаканда авай майвадин багълара са виллани эцигнава. Ина Бакудин вири девлетлуйрин виллаярни ава. Начарарянан гуьлуьн къерехда авай вилла Ромадин къайдада дестекар кваз, лацу мрамардикай эцигнава. Заз адан вилла акурди тир. Ана яру кІарасдикай раснавай са чарпай авай. Чарпайдал Стокгьолмдин мугъманханада авай хътин лацу агъ экІянавай.

Заз чизва, ада йиф тирвал Нинодиз философвал ийирвал тушир. Ада анжах вичин кар аквада...

Начарарянан чарпай зи вилерикай карагзавай. Заз а чарпайдал ацукънавай иер гуржи рушан вилерни аквазвай. И гъилера за балкІандин гардан лап кІевиз кІасна. И иер балкІан жезмай къван гадииз физвай. Фад, гади къачу! Жува жув квадармир, Али хан, абур санал къадалди жуван хъел хуьх.

Мердакандиз физвай рехъ вучиз икъван дар тир? Зун садлагъана ван алаз хъуьрена. Вуч хъсан я хъи, чун Азияда, цивили-

зациядивай яргъа тир Азияда яшамиш жезва. И дар рекъерай автомобиль фад фидани, я тахъайтІа Къарабагъдин кегъер балкІанар? РагъакІидай пата акъуднавай автомобилар патал чахъ фирягъ ва регъят рекъер авач.

Рекъин къерехда экІя хъанвай бустанрай халийри саки заз килигзавай. Налугъуди, абурухъ чпин суфатар авай ва абуру лугъузвай: “И рекъер къецепатан автомобилар патал ваъ, Къарабагъдин балкІанрал чамарзавайбур патал туханвайди я”.

Яраб и балкІандивай эхирдал къван йигинвилиз таб гуз жедатІа? Зун чІалахъ тушир. Садлагъана княз Меликован суфат зи вилерикай карагна. Ада Шушада рагъ алай са юкъуз вичин турунив ваниз туна лагъанай: “Зун анжах урус пачагъди дяведик къил кутурла и аламатдин балкІандал акъахда”. Эгъ, къуъзуъ къарабагъвиди вуч кІандатІани лугъурай” лагъана балкІан къведра къирмаждив ягъана за. Эхир хъи, заз яргъай машиндин ван атана. Адан фарайри лекъвер-синер хъанвай рекъиз экв ягъазвай. Азиядин вижесуз рекъерай Европадин автомобиль пад ягъаз-пад ягъаз физвай. Са герендилай заз рудунихъ ацукънавай Начарарянни акуна. Нино лагъайтІа, агаж хъана са пипІе ацукънавай. Абуруз балкІанрин леэнрин ванер къезвачир жал? Начараряна Мердакандиз гъалзавай Европадин машинда вич архайиндиз гъисс ийизвай жеди.

За тапанчидал гъил вегъена. “Ша гила жуван алакъунар къалурна кван, Белгияддин эменни” лагъана тапанчи кІвачай акъудна за. Гайи гуълледи са легъзеда мичІи чуълдиз экв чуқІурна. Автомоболдин къулухъ патан чапла покръшкади гъава ахъайна патахъ хъана. БалкІан гъална машиндив агакъна зун. Къилиз иви ягъанваз тапанчи гадарна за. Заз жува вуч ийизватІа чизвачир. Вилер экъис хъанвай къве суфатди заз килигзавай. Начараряна тапанчидал гъил яргъи авуна. Европадин автомобилда ада вич архайиндиз гъисс ийизвачир къван. Адан чІехи ва яцІу тупІал бриллиантдин тупІал алай. Фад, викІегъ хъухъ, Али хан! Гила вавай жуван вири хъилер винел акъудиз жеда!

За хенжел къекъерай акъудна. Зи зурзазвай гъиливай гуълле гуз жечир. Хенжелди гъавада гув-вдин ван авуна. За хенжел икІ гадариз гъикІ чирнай? Иранда, я тахъайтІа Шушада? Гъина кІандатІани хъурай! И алакъун заз чи бубайрилай амай эменни тир. Гъиндистанда къван фена Дегълидив мет ягъаз тур сифте Ширванширрилай амай эменни тир. Садлагъана къариба са гъарайдин ван акъатна. Начарарянан билегдай иви авахъзавай.

Мердакандин рекъе душмандин иви акун чIехи хушбахтвал я. Адан гIилевай тапанчи чилел аватна. Ахпа чIехи беден авай и кас автомобилдай акъатна чиледай галчур хъана. Ам рекъелаи элячIна валарин арада юхдиз акъатна. За хенжел къекъера туна.

Автомобилдин хъуьтуьл ацукъагандал ацукънавай Нино пагъ атIана амай. Адан чина жанлувиликай са лишанни авачир. Налугъуди, ам къванцикай туькIуьрнавай гуьмбет тир. Яргъай леэнрин ванер къвезвай. За фад валар галайнихъ хкадарна. Ца- цар алай валари чухвазвай зи гIилерай иви кIвахъзавай. Къуру хилерини зи як атIузвай. Къуру пешери кIвачерик амуькьиз ван кутазвай.

Са къадар яргъай катзавай вагъши гъайвандин – Начарарянан ван къвезвай. Им аку, Стокгьолмда отел! Килигда чна, аквадатIа ваз а отел. Килигин кван ви яцIу, кубут пIузарар Нинодин хъуьхъверик гьикI галуькьдатIа. Начарарян алабар жез, къарагъиз вичин яцIу гIилерив валар кIариз алахъзавай. Ам валарай акъатай кумазни бустандай тIуз гъуьлуьн къерехдиз катна. А алчах акур кумазни зи рикIел тапанчи хтана. Гьинва зи тапанчи? Агъа, рикIел хтана. За ам автомобилдин патав гадарнай. Зун валарай акъатна адан гуьгъуьна зверна. Цацари чуханвай зи гIилер ивидай хъанвай. Ингъе зун бустандив агакъна. Бустанда акур сад лагъай халиди яцIу ва сарсах инсан зи рикIел хкизвай. Заз адалай хкадариз кIан хъана, амма хали зи кIвачерик амуькьна пад хъана. Эхирни зун звериз-звериз бустандай экъечIна. Аниз зайиф вацран экв аватзавай.

Эй, Начарарян! Чир хуьхъ, вавай кьизилар Швецариядиз тухуз жедач!

Садлагъана за Начарарянан къуьн къуна. Ам чин элкъуьрна кIанчI хьиз зи вилик акъвазна. Адан вилерай вич русвагъ хъанвайди чир жезвай. Гила заз ам вуж кас ятIа хъсандиз чизва. Адан сад лагъай гъуд зи ченеда акъуна. Къвед лагъай гъуту хур тIарна. За гъарайна лагъана:

– Начарарян, вуна бокс къугъваз Европада чирнава. Зи кьил элкъвена, са легъзеда ял къунатIани зун азияви я. Заз юкъвалай агъуз боксдив ягдадай сенят чирнавач. Анжах зун са чуьлдин жанавур хьиз, хъилай пехъи хьун мумкин я.

За гаф сивемаз Начарарянал хкадарна. Адан тан кIевиз къуна. Налугъуди, за са яцIу тарцин кIанчI къужагда къунвай. За кIвачерив адан хкатнавай руфун чуькъвена. Гъилив яцIу гардан къуна. Начараряна Европада чирнавай дяведин вири къайдаяр

рикѠелай алудна заз гъутар вегъиз гатѠунна. Зун агъуз хъайи кумазни чун санал чилел ярх хъана. Садлагъана зун адан кланик акатна. Ада туьд къуна зун бамишарзавай. Начарарянан хирер хъанвай суфатдин са пад кватнавай хъиз тир. Садлагъана за адан лацу ва яцѠу туьд сарарив къуна класиз гатѠунна. Эхъ, Начараряна, чна азиявийри икѠ дъе ийизвайди я! Юкъвалай агъуз ягъазвайди туш! Рехи жанавурди хъиз душмандин туьд къазвайди я. Заз адан дамаррин ван къвезвай.

Начараряназ гъил яргъи авуна зи юкъва авай хенжел къекъерай акъудиз кланзавай. Дъе къизгъин хъанвай береда хенжел зи рикѠелай эсиллагъ алатнавай. Хенжелдин тияди заз акваз-акваз рапрагна. За пакун тѠвалара тѠал гъиссна. Зи иви гъикъван чими тир. Хенжелдин кѠуф зи пакун тѠваларин къилелай авахъна. За адан туьд ахъайна вагъшидин гъилевай хенжел къахчуна. Гила ам зи кланик акатнавай. Чинни варз галайнихъ элкъвенвай. За хенжел хкажна. Ада къил къерехдиз авуна шуькѠу ванцелди гъарайна. КичѠевилай адан суфат чѠагана, сив лап чѠехиз ахъа хъанвай.

Бес за вучиз ам ягъазвач? За вуч гуьзлемишзава? Къудухъай са ван атана: “Ягъана йикъ ам, Али хан, ягъ!” Им Мамед Гъейдаран ван тир:

– Хенжел адан рикѠиз сухна агъуз яла.

Заз къиникъинин нукъта гъикѠ эцигдатѠа хъсандиз чизва. Ингъе жуван душмандин гъарайдин ванер миллетдин япарихъ галукъна кланзава. Ахпа за хенжел хкажна. Гила зи гъилерин жукѠумарни дакѠванвай. За хенжел душмандин дуьз рикѠин къилиз сухна. Чин цавалнавай ада са къадар чалухна чан гана. Зун яваш-яваш кѠвачел къарагъна. Зи пекер ивидай къацѠанвай. Им нин иви тир? Зи, я тахъайтѠа гъадан? Гила идан са фаркъни авачир. Мамед Гъейдара сас сарал илисна лагъана: “Али хан, за ваз уьмуьрлух гъуьрмет ийида”.

Зи пакун тѠвалар тѠарзавай. Мамед Гъейдара зи гъиликай куна. Чун валарай акъатна Мердакандиз физвай рекъел акъвазнавай чѠехи са къватидин патав хтана. Анал къуд балклан ва къве атлу акъвазнавай. Иляс бег гъил вугана захъ галаз гуьруьшмиш хъана. Сейид Мустафади вичин къилел алай къацу чалма са къадар виниз хкажна. Ада Нино балкландал акъадарна кѠевиз къунвай. Нино чѠукъ тавуна акъвазнавай. Сейид Мустафади умун ванцелди жузуна:

– Вуна дишегълидиз вуч ийирвал я? Ам хенжелдив вуна рекъидани, я тахъатІа за?

Мамед Гъейдара зав хенжел вугана лагъана:

– Ягъана йикъ ам, Али хан.

За Иляс бегдиз килигна. Адан чинин рангар атІанвай. Ада: “Чна мейит гъулуъз вегъида” лагъана. Зун Нинодив агатзава. КичІела адан вилер чІехи хъанвай...

Ял ягъидай вахтунда Нино чантани къуна шехъиз-шехъиз куъчедилай элячІна чи мектебдиз къведай. Садра имтигъандин чІавуз партадин кІаник чунух хъана за адаз кушкушдалди лагъанай: “800 лагъай йисуз Аахенда ЧІехи Карлан къилел таж эцигнай”.

Ниноди вучиз ван акъудзавачир? Адаз мектебда ял ягъидай вахтунда шехъиз- шехъиз завай куъмек кІан хъайивал, гила вучиз куъмек кІанзавачир? ЧІехи Карлан къилел таж эцигай тарихар чир хъанач лутъуз ам тахсиркар тушир. За ам ацукънавай балкІандин гардан къуна Нинодиз килигна. Адани зун галайнихъ вил вегъена. Сейид Мустафадин балкІандал ацукънавай, вацран экуьнал зав гвай рапрапзавай хенжелдиз килигзавай Нино гъикъван иер тир. Дуьньядин виридалайни иер иви гуржи иви я. Гуржи пІузарарни иер я. Ингъе абуруз вичин къизилар Швецариядиз тухуз кІанзавай Начараряна темен ганва!

За хъел кваз лагъана:

– Иляс бег, зал хирер ала. Вуна принцесса Нино вичин кІвализ хутах. Гъава мекъи я. Нинодин къуьнерик са шей вегъ. Ван къевезвани ваз, Иляс бег, эгер Нино саламат яз кІвализ агакъ тавуртІа, за вун рекъида. Ваз ван хъанани? Иляс бег, им зи къетІи гаф я. Мамед Гъейдар, Сейид Мустафа, зун гъалсуз я, за жув хъсан гъисс ийизвач, зун чи кІвализ хутах. Иви квадарнавайвилай зун зайиф хъанва.

Зун Къарабагъдин балкІандин фиридикай галкІана. Ахпа Мамед Гъейдаран куъмеқдалди балкІандал акъахна. Иляс бегди Нинодив агатна ам вичин балкІандин пурарал ацукъарна. Ниноди наразивал къалурдай са гьерекатни ийизвачир. Иляс бегди вичин пенжек хтунна Нинодин къуьнерал вегъена. Рушан чинин рангар гъелени хъипи тир. Иляс бег зун галайнихъ килигна рекъе гъатна. Ада Нино кІвалив агакъардайдан чІалахъ я зун. Иляс бегни Нино чавай яргъа хъана.

Мамед Гъейдара балкІандал акъахна лагъана:

– Али хан, вун къагъриман я. Вуна асланди хъиз женг чІугуна жуван буржи къилиз акъудна.

Сейид Мустафади къил хураваз вичин фикир ачухарна:

– Али хан, адан уьмуьр ви гъиле ава. Вавай ам рекъизни жеда, адан тахсирдилай гъил къахчузни. Шариатди къве кардизни рехъ гузва.

Сейид Мустафадин чина фикирлу яз са къариба хъвер авай. Мамед Гъейдара балкІандин къенерар зав вугана. Чна балкІанар Бакудин назлудаказ рапрапзавай эквер галайнихъ гъална.

XVIII къил

Уьцѐнвай къаядин къерехда авай къванцин айвандай ажайиб мензера аквазвай: гарари гатазвай къуру, хъипи къвалар. Чѐхи, кубут къванер сад садан къилел туна цал арадиз гъанвай. Сад-садав агуднавай къуд пишѐен сая дехмеяр тик къаядив агалтнавай. Са дехмедин къав муькуь дехмедин гъаят тир. Къаядин кІаняй ван алаз вацІ авахъзавай. Ахъа гъавада къвалари рапрапзавай. И къваларин арадай гъуз физвай жигъир вилерикай квахъзавай. Инаг аул я – Дагъустандин са хуьр. Дехмедин къен мичІи я. Чилел рухвар экянава. Дехмедин къав къве яцІу дестекди хуьзва. Цавун арщда лувар авайвал ахъайна лув гузвай лекъ къванцикай раснавайдаз ухшар тир.

Зун гъвечІи къав-гъаятдал къатканвай. Сиве авай къалияндин хъипи муштукІ пІузаррив кІевиз къунвай за. Адан гум къенез чІугвазвай. Къил мурк хъиз къайи тир. Зайиф гару къалияндин гум къуд патаз чукІурзавай. Са нин ятІа къайгъудар гъили зи туьтуьндик бейгъушардай затІар акадарнавай. Заз жуван кІвачерик тик къвал галай хъиз жезвай. Къвалан кІане авай цифедикай жуьреба-жуьре суфатар хкатзавай. Жуваз чизвай ксар зи вилик пайда жезва. Абуру Бакуда авай зи кІвалин цлакай куьрсарнавай халичадал алай Залан хва Руьстеман суьрет зи рикІел хкизвай. Са шумуд югъ вилик зун винел яцІу яргъан вегъена а кІвале ксанай. Зи пакун тІвалар тІазвай. Муькуь кІвалаяй камар вегъезвай ванер къвезвай. Вуж ятІани астадаказ рахазвай. За яб акална! Ванер яваш-яваш хкаж жезвай. Им зи

буба тир: “Заз уьзуьр кІанзава, жанаби полициядин начальник, зи хва гїина аватІа гїич заз жувазни чизвач. Завай хьайитІа, ам Ирандиз, вичин имидин кьилив фенвай хьтинди я. Гьайиф, мад вуч ийин, жанаби полициядин начальник”.

Начальник ван алаз ва гзаф хьел кваз рахазвай:

– Куь хци инсан яна кьенва. Ам душтагь авун патал эмирни гьазур я. Чна ам Ирандай хкана душтагда твада.

Бубадин ван атана:

– Зун гьахь-адалатдин терефдар я. Са шакни алачиз, суддин вилик акьвазайтІа зи хва гьахьлу акьудда. Вучиз лагьайтІа кьанун чІурнавай тахсиркардин гьерекатдиз жаваб яз ам яна рекьин кьанундиз кІур гун туш. Идалай гьейри... Заз цїийи пуларин вишришдин ванер кьезвай. Белки заз гьакІ жезвайтІа? Са кьадар вахтуналди секинвал хьана ва ахпа мад начальникдин ван атана:

– Агь, за и дили жегьилриз вуч лугьун. Са кар хьайи кумазни гьасятда юкьва авай хенжелдал гьил вегьеда. Зун гьукуматдин векил я. Са гафни авачиз, зун куь гьавурдани акьазва. Куь туьнт кьилихрин хва шегьерда акьваз тавурай. Ам душтагь авун патал гьукум за Ирандиз ракьурна кІанзава.

Ванер атІана, мад секинвал алуькна. Халичадал алай зериф гьарфар лабиринтдиз ухшар тир. За а гьарфарин цІарариз килигна. ЦІарари иер “Нун” гьарф арадиз гьанвай... Зи кьил элкьезвай. Жуваз тийижир инсанри агьуз хьана зи чиниз килигзавай ва кушкушдалди вуч ятІани лугьузвай. Зун меселай кьарагьна жуван чарпайдал ацукьна. Зи вилик Иляс бегни Мамед Гьейдар акьвазнавай.

Женгинин пекер алуькнавай абур хьуьрезвай:

– Чун ваз сагьрай лугьуз атанвайди я.

– Вучиз? – жузуна за.

Иляс бегди вичин патрумдаш ялна:

– За Нино кІвализ хутахна. Рекье ада са гафни лагьанач. Ахпа за жуван балкІан казармадиз гьална. Са шумуд сятдилай кьулухь вирибуруз гьар са куьникай хабар авай. Полкунин командан Меликова вичин кабинетдин раklar клевирна сархуш жедалди ички хьвана. Адаз вичин кегьер балкІан ахкваз кІанзамачир. Нянихь балкІан яна рекьин патал эмир гана. Ахпа вич гьугьуьллудаказ фронтдиз физ гьазур тирди малумарна. Бубади гзаф пулар вугана чун трибуналдикай хвена. Адавай маса са

затѠни ийиз хъанач. Чунни фронтдиз ракъурнава. Вични лап вилик жергедиз.

– Зи тахсирдилай гѠил къачу, им зи кар хъана, – лагъана за.

Абуру къведани гъсятда наразивал къалурна:

– Ваъ, ваъ, вун асул къагъриман я. Вуна итимди хъиз гъерекат авуна. Чна валди дамахзава.

– Квез Нино акунани? – жузуна за.

Абуру къведани кефи чѠуру яз лагъана:

– Ваъ, чаз Нино акунач.

Къайи жаваб хъана. Чна гарданар къуна.

– Чакай нарагъат жемир. Фронтда чна чаз са чка жагъурда, – лагъана абуру.

Хъуърена, сада садаз теменар гана. Ахпа ракъар къулухъай агал хъана. За къил ястухдал туна, вилер яру халичадин нехишприз атѠмарна. Язух я зи дустарин! Им зи гунагъ я. Зун вилер ахъайна хиялриз фенвай. Зи вилерикай вири затѠар юхдиз акъатзавай. Заз циферин арадай Нинодин гагъ хъуърезвай, гагъ фагъумлу суфат аквазвай. Зи тандик яд касдин гѠилер галукъзавай. Са ни ятѠани фарс чѠалал лагъана: “Адаз хвешхвеш гун лазим я. Виждандин азаб арадай акъудиз куъмек гуда”. Сада зав хъипи муштукѠ вугана ва гъсятда зи япарив са ван галукъна:

– Гъуърметлу хан, зак зурзун акатзава, им вучтин кар тир чи къилел атайди. Заз жуван руш куъ хцин къилив фена къанзава. Абур тадиз эвленмиш хъун герек я.

– Гъуърметлу княз, исятда Али хан эвленмиш хъун мумкин туш. Эхиримжи вакъиадилай къулухъ Али хан къанлу я. Гила Начарарянанни чи хизандин арада къанлувал ава. За жуван хва Ирандиз ракъурнава. Адан уъмуърдин гъар са легъзе хаталу я. Зи хва Али хан куъ рушан гъуъл хъун мумкин туш.

– Сефер хан, за вавай пара къван тавакъу ийизва, чна чи аялар хвена къанзава. Абур инай Гъиндистандиз, я тахъайтѠа Испаниядиз фин герек я. Зи рушан тѠвар къацѠурнава. Адан намус анжах некъгъдивай хилас ийиз жеда.

– Гъуърметлу княз, им Али хандин тахсир туш. Куъ рушаз къан хъайитѠа, адавай са урус ва я эрмени езне жагъуриз жеда. Зун и кардин чѠалахъ я.

– Амма за пара къван тавакъу ийизва. Эгер за йифиз зи руш къекъвез экъечѠнавайди тир лагъайтѠа, садни чѠалахъ жеч. Ахътин чѠуру гъавада нивай къекъвез экъечѠиз жедай къван. Куъ хци и кар ийидайла тади къачуна. Адаз акси акъуднавай тах-

сиркарвилин кърар дуъз кърар туш. Куъ хци вичин гьалат
дуъзар хъвуна кланзава.

– А барадай чна фикирзава, княз. Ингъе вуч кландатлани
лагъ, Али хан гила къанлу я. Гъавилай ам эвленмиш хъун мум-
кин туш.

– Сефер хан, зунни буба тирди рикелай ракъурмир.

Ванер атана. Мадни секинвал адукъна. Эхирни зи хирерал
кутуннавай жуна ахъайна. Жуван тандал алай къегьалвилин хи-
рев гьил галукъарна за. Ахпа квачел къарагъна. Къве риклин яз
квалин къене къекъез эгечина зун. Нуькерри къалабулук кваз
заз килигзавай. Квалин раklar ахъа хана. Буба къенез гъахъна.
Зи рикл хуткъунна. Нуькерар къецел экъечина.

Бубади са къадар вахтунда куьтнач. Квалин къене къекъ-
ез гатунна. Ахпа акъвазна лагъана:

– Чи квализ гъар юкъуз полиция къезва. Идалай гъейри
Начарарянан хизанни вирина вахъ гелкъезва. Абурукай вад
кас гьатта Ирандиз фенва. За квал хуьн патал адан къваларив
къад яракълу кас хвенва. Рикел алаз са месэладикайни лугъун:
балкандикай менфят къачуна лугъуз Меликован хизанди вун
къанлу тирди малумарнава. Ви дустарни фронтдиз ракъурнава.

За жаваб тагана къил хура туна. Бубади зав агатна гьил зи
къуьнел эцигна ва мегърибандиз лагъана:

– За вадди дамахзава, Али хан. Зун ви чкадал хъанайта,
зани гьакл ийидай.

– Буба, вун рази яни? – жузуна за.

– Лап пара рази я, – лагъана бубади зун къужахламишна ва
зи вилерин къенез килигна жузуна:

– Вуна руш вучиз къенач?

– Чидач, буба. Зун галатнавай.

– Амма къенайта, пара хъсан жедай. Мад гила геж я. За
вун ик авунач лугъуз тахсирлу яз гьисабзавач. Чи вири хизанди
вадди гзафни-гзаф дамахзава.

– Бес и крарин эхир гьикл жеда, буба?

Буба фикирлу яз мад квалин къене къекъвена. Ахпа ада
къалабулук кваз агъ чугуна лагъана:

– Вун ина амукъна виже къведач. Ирандизни вавай физ же-
дач. Полиция ва къве хизан вун жагъуриз алахъзава. Виридалай-
ни хъсанди Дагъустандиз фин я. Ана са хуьруьз вач, садавайни
вун жагъуриз тахъурай. Вучиз лагъайта, я эрменийривай, яни
полициядин квалахдарривай рикина аниз физ жедач.

– Бес зун ана гыкъван чІавалди амукъда, буба? – жузуна за.

– Ана вун яргъалди амукъна кІанзава, Али хан. Полицияди и кар рикІедай алуддадди, душман хизанар чахъ галаз туькІуьдалди амукъна кІанзава. Ара-бир вал кыл чІугваз къведа зун.

Гъа икІ, гъа йифиз рекъе гъатна зун. Эвел Магъачкъаладиз, анайни дагълар галайнихъ фена. Чун аскІан балкІанрал акъахна дагъдин рекъерай къакъанриз хкаж жезвай. Фена кІанзавай чка тик къваларин килел алай са хуър тир.

Гида зун ина Дагъустандин мутъманпересвилин ихтибарлу къаюмвилик квай. Жемятди заз къанлудиз хъиз килигзавай. Зериф гылери зи туьтуьндик вуч ятІани акадарзавай. За гзаф пІапІрус чІугвазвай. Хияллу яз киснавай. Заз къаюмвал ийизвай кас зи бубадин дуст Къази Мулла тир. Ада датІана зи къайгъу чІугвазвай. Къази Муллади ара тагуз ихтилатар ийидай ва адан гафари зи къалабулукъ квай хиялар чукІурдай. Садра ада ихътин ихтилат авуна:

– Икъван хияллу жемир, Али хан! Заз яб це. Ваз Андалалдин агъвалат ван хъайиди яни? Ругуд виш йис инлай вилик Андалал иер са хуър тир. Чехи рикІ авай, акъуллу, жуъретлу са хан ина гъкумдар тир. Ингъе халкъдиз адан захавиликай хуш къезвачир. Гъавилай жемятди са юкъуз гъкумдардин килив фена адаз лагъана: «Чун ви захавиликай куьтягъ хъанва, чи уьлкведай экъечІ». И гафар ван хъайи гъкумдар ар алатна шехъна, ахпа вичин мукъва-къилийриз сагърай лагъана яргъариз, анайни Ирандиз фена. Ина шагъди ам вичин меслятчивиле къабулна. Ада дяведалди гзаф шегъерарни уьлквеяр къачуна. Ингъе адаз Андалалдин жемятдикай авай хъел элекъзавачир. Гъавилай датІана лугъудай: «Андалал дерада гзаф къизилдин хазинаяр ава, анаг къуна кІанзава».

Шагъ чІехи къушундин киле аваз Дагъустандиз атана. А чІавуз Андалалдин жемятди лагъана: «Куьн къадардиз чалай пара ятІани дагъларин кІане ава. Чун дагъдин килел ала. Чалайни килел жанаби Аллагъ ала. А тай авачир Халикъ виридалайни гужлу я». Гъа икІ, Андалалдин агъалийри ягъунрик кыл кутуна. Дяведа игимриз дишегълийри ва аялрини куьмек гузвай. Вилик жергеда гъкумдардин хуьре амай рухвайри иранвийрихъ галаз женг чІугвазвай. Ягъунра иранвийр магълуб хъана. Сифте шагъ катна, адан гуьгъуьналлаз куьгъне гъкумдар.

И агъвалатдилай цІуд йис алатна. Къуьзуь хъанвай гъкумдар ватандин гъасретда аваз Тегъранда авай вичин имарат

туна балкІандаллаз хайи хуъруъз хтана. Ингъе жемятдиз душманар Андаладдиз гъайи хаин гъасятда чир хъана. Вирибуру адаз тфу гуз, раклар клевна. Гьукумдар хуър тирвал гикъван къекъвенатІани, адаз чин гудай кас хъанач. Эхирни ада къазидин къилив фена лагъана: «Зун са вахтунда авур гунагърин жаза чІугун патал жуван ватандиз хтанва. Шариатдив къадайвал заз жаза гун патал къарар акъуд».

Къазиди адан гъилер-квачер кутІуниз туна лагъана: «Чи бубайрин къанунрив къадайвал, и кас чан аламаз кучукна кІанзава». Ахпа къазиди жемятдин фикирар чирна. Вирибуру гъада лагъайвал хъурай лагъана. Къази адалатду кас тир. Гъавилай гьукумдардивай жузуна: «Жув гъахълуз акъудун патал вавай вуч лугъуз жеда?» Гьукумдарди адаз ихътин жаваб гана: «Завай са гафни лугъуз жедач, зун гунагъкар я. Бубайрин къанунриз икІ гьурмет авун хъсан кар я. Ингъе чи бубайрин гъа са вахтунда маса къанунни авай. А къанундив къадайвал, вичин бубадин аксина женг чІугур хва къена кІанзавайди я. Гъавилай за бубади хъиз жуван рухвайрин гъахъ-дуван авун тІалабзава. Куъне зи сурал абурун къил атІана кІанзава».

Къазиди «къуй гъа икІ хъурай» лагъана гьукум гана. Ахпа къази жемятдихъ галаз санал шехъна. Вучиз лагъайтІа гьукумдардин рухвайриз халкъдин патай гьурмет авай ва вирибуруз абур пара кІандай.

Ингъе къанун къанун я. Адаз амал авуна кІанзава. Хаин гьукумдар чан аламаз кучукна. Бубадин сурал уьлкведин вирида-лайни жуърэгду женгчияр тир адан рухвайрин къилер атІана.

– Им рикІ къарсурдай агъвалат я, – лагъана за. Ахпа адавай жузуна:

– Вуна рахай агъвалатдин игит ругуд виш йис инлай вилик къенва. Вични хаин хъанва. Рахун патал ваз идалай хъсан агъвалат жагъаначни?

Къази Муллади нер чІугуна, заландиз нефес къачуна лагъана:

– Ваз Шейх Шамил вуж кас ятІа чидани? Заз адакай гзаф шейэр чида. ЯхІурни цІуд йис инлай вилик Шейх Шамил инин гьукумдар тир. Адан девирда халкъ гзаф хушбахт тир. Я ички хъвазвайди авачир, я пІапІрус чІугвазвайди. ЧьунуьхгумбатІ кьур кумазни адан гъил цІумунилай атІудай. А чІавуз ахътин чьунуьх гумбатІни авачир. И хушбахт йикъар урусар къведалди давам хъана. Урусри басрух гайи чІавуз чи пайгъамбар

эфенди Шейх Шамилаз Аллагъдин патай гъзаватдик къил кутур лагъай эмир атана.

Дагъларин вири халкъар риклин сидкъидай Шейх Шамилан терефдарар хъана. Абурук чечен халкъни квай. Ингье урусар гужлу тирвилай чеченриз кичерар гуз гатунна. Урусри абурун хуърериз цай ягъзвай, никлер тергзвай. И вагъшивилер эхиз тахъай чеченрин арифдарар Даргодиз, Шейх Шамилан къилив атана. Амма ана абуруз Шамилаз чеб гъи ниятдалди атанватла лугъудай жуърэ хъанач. Гъавилай абур и къагъримандин диде Хануман къилив фена адахъ галаз гуърушмиш хъана. Ханум рикл ахъа, умун дишегъли тир. Чеченри чпин къилел атай мусибатрикай рахайла ада шехъна лагъана: «За Шейхдиз лугъуда, ада куън мажбурнамадикай азад авуна кванзава». Ханум гзаф нууз авай дишегъли тир. Шейхни вирибуруз вичин дидедиз гуърмет ийидай кас хъиз чидай. Садра Шейх Шамила лагъанай: «Дидедиз дерт гузвай веледиз лянет хурай».

Ханума Шейх Шамилаз урусри чеченрин къилел гъанвай мусибатрикай рахайла а къагъриманди лагъанай:

– Къуръанди хианат авун къадагъа ийизва. Ингье Къуръанди веледди вичин дидедиз акси акъатун ва адан гаф кваз такъунни къадагъа авунва. И четинвилай гъикл акъатдатла чирун патал зи арифдарвални акъул тимил я. Аллагъди заз дуъз рехъ къалурдайвал, за ибадат авуна сив хвена кванзава. Шейхди пуд юкбузни пуд йифиз сив хвена. Ахпа халкъдин вилик акъатна лагъана:

– Аллагъди заз илгъам гана ва хианатдихъ авсиятда вахъ галаз ихтилат авур сад лагъай кас вишра къирмаждалди ягъ лагъана. Захъ галаз хианатдихъ авсиятда ихтилат авур сад лагъай инсан зи диде Ханум я. За адаз ихътин жаза гузва.

Идалай къудухъ Ханум майдандиз гъана. Аскерри адан шаршав алудна, гатун патал дишегъли мисклиндин гурарал ярхарна. Вичин дидеда сад лагъай къирмаж акъур кумазни Шамила метлер чилиз яна, рикл хъуткъуниз шехъна Аллагъдиз минетна: «Жанаби Аллагъдин къанунриз акси акъатна виже къведач. Садавайни, гъатта завайни и къанунар дегишариз жедач. Ингье Къуръанда са кардиз ижаза гузва. Веледривай чпин хайибурун жаза чугваз жеда. Гъавилай дидедин жазадин амай пай зи хивез вегъ».

Ахпа Шейх Шамила чухва хтунна, халкъдиз акваз-акваз мисклиндин гурарал къаткана вичин аскерриз эмир гана:

– Зун шейх хьуниз килигмир. Эгер куьне кьирмаждад явашдиз ягъаз акуртла, за куь кьилер атлуда.

Гъа икI, шейх кьудкьанни цIекIуьд гьилда кьирмаждад акьудна. Кьирмаждад ягъун куьтягъайла шейхдин тан ивидин кьене авай. Адан хам кукIвар хъанвай. Вични гуларал ярх хъана аламай. Вилералди и мензера акур халкьдин чанда кичI гъатнавай. А йикъалай инихъ са касдивайни «хиянат» келима мецел гъиз хъанач. ЯхцIурни цIуд йис инлай вилик чи дагълар икI ида-ра ийизвай ва чи халкьни гзаф хушбахт тир.

Зун кисна акъвазнавай. Цава лув гузвай лекъни квахъна. Гъава рагъдандихъ элкъвезвай. ГъвечIи мискIиндин минарадал фекъи алай. Къази Муллади капIдай халичаяр гъана чилел экIяна. Чна чин кьибледихъ элкъуьрна нянин капI авуна. КупIунин дуьаяр женгинин манийриз ухшар тир.

– Гила вавай хъфиз жеда, Къази Мулла, – лагъана за. – Вун дугъриданни зи дуст я. Заз ксуз кIанзава.

Къази Муллади шаклудиз заз килигна. Ахпа дериндай нефес къачуна зи тенбекдик бейгъушардай затI акадарна. Заз ада кIвалай экъечIдайла вичин кьуншидиз лагъай гафар ван хъана: «Къанлу гзаф начагъ я!» Къуншиди адаз ихътин жаваб гана: «Дагъустанда са касни яргъалди начагъ жезвайди туш».

XIX кьил

Чина къалабулукъ квайвилинни юргъунвилин лишанар Чавай дишегълиярни аялар хуьруьн юкьвай тIуз физвай. Абурув накъв ва фид ацIурнавай шешелар гвай. И инсанри чпин кьиметлу пар хазина авай сандухар хъиз кIевиз кьуна, хъел кваз ялзавай. Вучиз лагъайтIа абуру и накъв гимиш пуларни халичаяр гана яргъал дерейрай гъизвай. Абуруз багъа кьиметдай къачунвай и накъвади къаяйрал агъалияр хуьн патал техил цана агакъарна кIанзавай. Итимри ана юьва еб кутIунна кIвалахзавай. Абуру къаяйрал экIянавай накъвадал салагъавилелди цан цазвай. НикIер гарарикайни накъв уьцIена авахъуникай хуьн паталди итимри накъвадин кирпичрикай пару эцигзавай. Дагъустандин кубут, къецIил къаяйрал никIер икI арадиз къвезвай. И никIерин гьаркъуьвал пуд кам, яргъивал кьуд кам тир. Итимри

экуьн яралай никІера кІвалахдай. Абуру дуьа авурдалай кьудухъ кІвалахдив эгечІдай. Гар кьарагъайла дишегълийри никІер аделерив кІевирдай. Абуру чшин кьабарлу гьилерив кьуьлуьн килерал кап алтаддай. Кьериз кьуьл акьатнавай чкаяр гьвечІи мукалдив гуьдай. Ахпа кьуьл регьвена кьелечІ яргъи фар чрадай. И кьаяйрал алай никІериз разивал кьалурун патал абуру сифте фан кьене гимишдин пул твадай.

Зун са гьвечІи никІин кьерехдай тІуз физвай. Кьаяйрал кІвач галкІана татабар жез физвай хипер алай. Зи вилик вичин кьве чархунин араба гвай са хуьруьнви акьатна. Арабадин чархарин ван бицІи аялдин цІугъзавай ванциз ухшар тир. Лап яргъайни и ван кьведай.

– Стха, – лагъана за. – Бакуда авай жуван дустариз чар кьхена ви арабадин чархариз ягъадай ягъар ракъурун тІалабда за.

Хуьруьнви хуьрена:

– Эгъ, я стха, зун са сая кас я. Зун са никай ятІани вучиз чуьнуьх хъана кІанзава? Зи араба кьвезвайди яргъалай вирибуруз ван хьурай лугъуз за чархариз ягъ ягъазвайди туш. Ихътин кар анжах абрекри ийида.

– Абрекри?

– Эхъ, абрекри.

– Инра абрекар гзаф авани?

– Бес къадар авазва. Абуру бандитар ва къандуяр я. Абурукай садбур халкъдиз хийир гуз алахъзава. Садбуру лагъайтІа, тарашчивилер ийизва. Абуру инсандик гзаф кичІ кутадай кьин къада.

– Ам вучтин кьин я?

Хуьруьнви арабадай эвичІна. Ада вичин никІин парудив агалтна гьебедай са ккІал кьел квай хипен ниси акьудна. Нисидин са пай атІана зав вугана. Целцин нисидик чулава хипрен ийсни квай. Ада гайи ниси зани тІуьна. Касди суьгъбет давамарна:

– АкІ ятІа ваз абрекрикай хабар авач ман. Абрекри кьуланфериз мискІиндиз атана ихътин кьин къада: «Жува гьурмет ийизвай и пак чкадал за кьин къазва. Кьедилай зун суьргуьн авунвай кас хьиз яшамиш жеда. Инсанрин ивиар экъичда. Са касдизни регъим ийидач. За инсанриз хуш кьведай вуч аватІа, вири чуьнуьхда. Мамунихъ галай аялар хенжелдив куьткъуьнда. Виридалайни фагъир кьекъверагдин кІвализни цІай яна куда. Инсанар хуьрезвай вири чкайриз са гъам-хажалат гьида. Эгер

и кьин кьилиз акъуд тавуртIа, жуван бубайрин сурар акун заз кьисмет тахъурай ва кицIери ам мурдаррай».

Чин ракъиихъ элкъурнавай, вилер къацу, метлебар деринбур тир хуъруьнвиди вичин гафар къетIидиз лугъузвай.

– Эхъ, – лагъана ада, – абрекрин кьин ихътинди я.

– Бес и кьин къазвай ксар вужар я? – жузуна за.

– Гзаф гъахъсузвилер акунвай, виликди катна къачагъ хъанвай ксар, – лагъана ада.

Зун кIвализ хъфена. Хуъруьн къуд пипIен дехмеяр кубдиз ухшар тир. Алугардай ракъинин нурари гъава лап чими авунвай. Белки зунни и вагъши дагълариз суъргуьн авунвай абрек тиртIа? Зани Дагъустандин абрекри хъиз къуланфериз мискIиндиз фена кьин къуна кIанзавани? Хуъруьнвиди абрекрин кьинерикай лагъай гафари гълени зи япара ванзавай. Ахпа заз дехмедин вилик пурар ягъанвай балкIанрал алай пуд кас акуна. Са балкIандин кьенерар гимишдикай тир. Дехмедин къавал юкъвавай чIулуникай къизилдин хенжел куърсарнавай цIуругуд яшарин са яцIу гада ацукънавай. Ам заз гьил элягъна хуърена. И жегьил са вахтунда чахъ галаз са мектебда кIелай Арслан агъа тир. Адан бубадихъ гзаф нафтIадин къяр авай. Арслан агъа са акъван сагълам туш лугъуз вичиз чара авун патал фад-фад Кисловоскдиз фидай. Залай гзаф гъвечIи я лугъуз заз ам хъсандиз чидачир. Ингъе ина, дагъдин синел алай хуъре за ам стхади хъиз къужахламишна. Хвешивилляй къекъифай ада лагъана:

– Зун жуван нуькерарни галаз хуъруьн патавай алатна фивзвай, гъавилляй вал кьил чIугун къарардиз къачуна.

За мегърибан дустуни хъиз гьил адан къуьнел эцигна:

– Заз мугъман хухъ, Арслан агъа. Къевиз чи шегъердин тIварце къунагълух гурвал я.

Ахпа за чин дехме галайнихъ элкъурна лагъана:

– Къази Мулла, къунагълухдин суфрадин гъазурвилер аку. Бакудай мугъманар атанва.

Зур сят алатайдалай къулухъ Арслан агъади хипен кабаб нез кфет хкудзавай. Ада лагъана:

– Вун акуна зун гзаф шад хъана, Али хан. Вуна са къагъриманди хъиз и яргъал хуъре яшамиш хъана жув къанлуйрикай хуъзва. Архайин хухъ. За вун авай чка садазни лугъудач.

И барадай нарагъат хъун герек тушцир. Вучиз лагъайтIа зун авай чка Бакуда виридаз чизвай. За жузуна:

– Вуна зун гьикI жагъурна?

– Вун авай чка заз Сейид Мустафади лагъана. Ахпа за вун амукъзавай хуър зун физвай рекъин къерехда авайди къатІана. Сейид Мустафади ваз салам ракъурна.

– Бес вун гила гъиниз физва, Арслан агъа?

– Зун Кисловодскдиз физва. И къве нуькерни захъ галаз фирвал я.

За кІуфук мили хъвер кваз адаз лагъана:

– ИкІ лагъ ман. Бес вун Кисловодскдиз поездда аваз вучиз физвач?

– Валлагъ, заз са къадар вахтуналди дагъдин гъавадал жез кІан хъана. Гъавилйай Магъачкъъалада поезддай эвичІна, балкІан-раллаз кестирма рекъйй вегъена Кисловодскдиз фин къарардиз къачуна.

– Инай Кисловодскдиз кестирма рекъйй вегъена пуд юкъуз фена кІанзава.

Арслан агъади пашмандаказ жаваб гана:

– Дугъриданни гъакІ яни? Заз дуъз малумат ганвай хътинди туш. Мад вучда къван. Гъич тахъайтІа, вун акуна шад хъана зун.

И жегъилди Бакудиз хъфейла закай ихтилат авун патал икъван яргъал рехъ хкъанавайди тир. На лугъумир, зун вири Бакудиз сейли хъанвай къван. За Арслан агъадин стакандиз чехир цвана. Ада чехир рикІ алаз хъвана. Са герендилай ада рикІе затІ авачир касди хъиз завай жузуна:

– Али хан, лагъ къван, а йикъалай инихъ вуна са маса кас яна къенани? За вавай тавакъу ийизва, дуъз лагъ. За къин къазва хъи, садазни лугъудач.

– Эхъ, къенвайди я, вични гзаф инсанар.

– Аллагъ патал дуъз лагъ.

Ам кефлу хъанвай ва хъун давамарзавай. Зани адан стакандиз датІана чехир цвазвай.

Садлагъана:

– Бес вун Нинодихъ галаз эвленмиш жедани? – жузуна ада.

– Шегъердин жемятди ваз ам гъелени кІанзава лугъузва.

Ада кефли ятІани ван алаз хъуърена чехир хъун давамарна ва лагъана:

– Ваз чидани? Виридан ийир-тийир квахънавай, чна а юкъуз анжах хъайи кардикай ихтилатзавай.

– Дугъриданни? Бес Бакуда вуч хабарар ава, Арслан агъа?

– Бакуда? Са ахътин хабар авач. Ційий газет акъудзава. Фялейри забастовка ийизва. Чи муаллимри гагъ-гагъ вун гзаф

алакьунар авай студент тир дугьуда. Аллагь патал, лагь кван, ваз Нино гваз катнавайди гьикI чир хьана?

Гила за жузун-качузун авуна:

– Играми стха Арслан, иер дуст, вуна суалар гайиди бес я. Гила нубат зиди я. Лагь кван, ваз гьич Нино акунани? Вун Начарарянан хизандикай са касдал дуьшуьш хьанани? Кипианийри вучзава? И кардикай абуру вуч дугьузва?

Тимил амай незвай фу Арслан агьадин туьтуьна акIиз. Ада са гужалди жаваб гана:

– Валлагь, заз са хабарни авач. Заз са касни акунач. Вучиз лагьайтIа, зун куьчедиз кьериз-цIаруз эькечIава.

– Вучиз, зи дуст? Вун азарлу тирни?

– Эхь, зун азарлу хьанвай. Зак дифтерия галукьнавай. За йикьа пудра дарманар хьвазвай.

– Дифтериядикай хуьн паталди?

– Эхь.

– Хьун давамар хьия, Арслан агьа. Чехир сагьламвал хуьн патал хьсан нямет я.

Ада чехир хьвайидалай кьудухь за жузуна:

– Играми дуст, лагь кван, вун эхиримжи гилера мус дуьз рахайди я?

Ада мегьрибанвилелди заз килигна лагьана:

– Мектебда пудра пуд шумуд ятIа чир хьайи чIавуз.

Дадлу чехирди и дуьзена жегьил сархуш авунвай. Адан зи суалрриз дуьз жаваб гудай вахт агакьнавай. Гьавилай за ам датIана рахурзавай. Ада вич хуьруьз марагьлу хьана атанвайди, вичихь дифтерия азар галукь тавурди, вичиз Бакуда ийизвай вири гьибетрикай хабар авайди хиве кьуна. Ахпа ада вичин са-ягьда буш рахунар ийиз лагьана:

– Начарарянриз вун рекьиз кIанзава. Абуру кутугай фур-сат гьатун гуьзетзава. Са шумудра зун Кипианийрин кьилив фенай. Нино яргьалди азарлу яз кьатканай. Ахпа ам Тифлидиз тухванай. Гила ам Бакудиз хтанва. Заз Нино шегьердин клубда тухузвай кьуьлерин межлисда акунуна. Ваз чидани... Ада чехир яд хьиз хьвазвай ва датIана Кевиз хуььрезвай. Ада анжах урус офицеррихь галаз кьуьлзавай. Хайибуруз ам Москвадиз ракуьриз кIанзава, амма ам физвач. Нино гьар юкьуз шегьерда кьекьезва. Вири урусрин адал вил ацукьнава. Иляс бегдиз орден ганва. Мамед Гьейдарал фронтда хирер хьанва. Начарарян-

рин вилла кана руьхъведиз элкъвенва. Вирибуру и кар ви дустари авунвайди я лугъзва.

– Мад гъихътин хабарар ава?

– Ниноди са гъвечи кицI къачунва. Ада гъар юкъуз гъайван гатазва. КицIин тIвар вуч ятIа садазни чизвач. Садбуру Ниноди адаз Али хан, масадбуру Начарарян лагъана эверзава лугъуда. Анжах завай хъайитIа, Ниноди вичин кицIиз Сейид Мустафа лагъана эверзава. Заз ви бубани акуна. Ада заз лагъана хьи, эгер мад гъибетрихъ гелкъвейтIа, за вун гатада. Кипианийри Тифлисда кIвал къачунва. Абур гъамишалугъ гъана яшамиш жедай хътинди я.

Завай эхиз хъанач:

– Им таб малумат я, Арслан агъа. Бес вакай вуж жеда?

Ада сархуш яз заз килигна:

– Зун пачагъ жервал я.

– Вуж жервал я?

– Заз иер са уьлкведин пачагъ жез кIанзава. ГъакIни жувахъ гзаф атлуяр хъана кIандай.

– Ваз мад вуч кIанзава?

– Рекъиз кIанзава.

– Вучиз?

– Заз жув пачагъ хъана кIанзавай уьлкве чапхунайла рекъиз кIандай.

Зун ван алаз хъурена. Ам закай инжиклу хъайи хътинди я.

Ахпа ада секиндиз лагъана:

– Гъарамзадайри зун пуд юкъуз карантинда туна.

– Гъина, мектебда?

– Эхъ, ваз чидани вучиз? Вучиз лагъайтIа, за газет патал макъала кхъенай. Мектебда кIелзавай аялриз зулумкарвал ийизва лагъана кхъенай. Валлагъ ахътин гъарай-эвер гъатнай хьи!

– Я Арслан агъа, инсанди гъар газетдиз макъала кхъидай затI туш.

– Кхъена кIанзавайди я. Аквада ваз, пака за вакай гъикI кхъидатIа. Анжах за ви тIвар къадач. Вучиз лагъайтIа заз тIвар кхъиникай хуш къведач. Зун ви дустни я эхир. За икI кхъида: «Къандувилин ягъунрикай катун... чи уьлкведин са пис адет».

Ада бутылкада амай чехирни хъвана. Ахпа рухунал къаткана кIевиз ксана. Адан нуькерди къенез гъахъна наразивилелди

заз килигна. Ада саки лугъузвай: «Айиб хъуй ваз, Али хан. Вуна и аялдив вучиз икъван ички хъваз туна?»

Къуланфериз зун къеџел экъечІна. Вуна садра и гъарамзада жегъилдиз, Арслан агъадиз килиг. Ада лагъай гафарин са паяр къундарма я. Ниноди вичин киџІ гъар юкъуз вучиз гатана кланзава къван? Са Аллагъдиз чида ада вичин киџел гъихътин твар эцигнаватІа!

Зун хуъруън рекъяй гъуз агъуз эвичІна никІерин къерехда ашукъна. Вацран экв аватзавачир къаяйри заз хъел кваз килигзавай. Абуру вуч рикІел хкизвайІа? Алатай вахтар, я тахъайІа инсанрин хиялрай физвайбур? МичІи цава авай гетер Бакудин эквериз ухшар тир. И къил, а къил авачир чкайрай къевезвай агъзурралди нурар зи вилерин нинейриз атІум хъанвай. Гъа икІ, за са сятда, мумкин я гъадалайни гзаф вахтунда цав сейр авуна. «Ниноди урус офицеррихъ галаз къуълзава ман» фикирна за. Садлагъана заз а йифиз хиялрикай къакъатна Бакудиз хъфиз клан хъана. Са чурчул вишпришна зи патавай алатдамаз за ам къуна. Гзаф кичІе хъанвай адан рикІи зи капал ягъазвай. За адан къайи тандилай кап аладарна. Ада вичин гъвечІи вилерив заз килигзавай. За чурчул виниз хкажна мукъуфдив адаз фикир гана. Хамунин ранг алахънавай и гъайван къадимдай амай, къуранвай хамуник кутунвай жанлу са къванџиз ухшар тир. За чурчулдиз «Нино» лагъана, рушан киџІ рикІел хкана. «Нино, за вун гатадани?» Ингъе инсандивай чурчул гъикІ гатаз жеда къван?

Чурчулди сад лагъана сив ахъайна. Хџи мез акъудна, ахпа къулухъ чІугун хъувуна. Зун ван алаз хъуърена. Адан гъвечІи меџи йигиндиз гъерекатзавай. За кап ахъайна ва чурчур гъасятда къванерин арада юхдиз акъатна.

Зун кІвачел къарагъна дехмедиз хъфена. Арслан агъа гъелени ксанвай. Вафалу нуъкерди адан къил вичин метІел тунвай.

За къавал акъахна купІунин вахт алукъдалди са пІапІрус чІугуна.

Им вучтин дубшуьш тиртIа заз жувазни чир хьанач. Са
Юкьуз ахварай аватайла зи вилик Нино акъвазнавай.

– Вун гзаф кагьул хьанва, Али хан, – лагьана ада.

Ахпа зи месин кьерехдал ацукьна.

– Гьеле ксудамаз хухни ийизва вуна, – хълагьна Ниноди.

За кIвачел кьарагьна терсдаказ рушаз килигна:

– Хух авун зи туьтуьндик акадарнавай бейгьушардай затIа-
рикай я.

Ниноди кьилив зи гафар тестикьарна лагьана:

– АкI ятIа, вуна бейгьушардай затIар чIугун тергна кIанза-
ва.

– Я сефигь, лагь кван, вуна кьачунвай а язух кицI вучиз га-
тазва?

– За кицI чапла гьилив кьуна, эрчIи гьилив гатазва.

– Бес вуна кицIиз гьихьтин тIвар ганва?

Ниноди умун ванцелди лагьана:

– За адаз Килиманчаро дугьуз эверзава.

За вилериз гьуд гана. Гьасятда гьар са шей зи вилерикай
карагна: Начарарян, Кьарабагьдин балкIан, вацран эквер ават-
навай рехь ва Сейидан балкIандал алай Нино.

За садлагьана гьарайна:

– Нино, вун иниз гьикI атана?

– Арслан агьади ваз зун рекьиз кIанзава лагьана вири ше-
гьердиз чав чукIурнава. Гьавилляй зун иниз атана.

Адан вилерал накъвар акьалтнавай.

– Зун вахь акьван дарих хьанва хьи, Али хан.

Зи гьил Нинодин киферихь галукьна. За кьужахламишна
адаз темен гана. Адан пIуззарар аралу хьана. ПIуззаррин гьара-
ратди зун бейгьушарна.

За Нино месел ярхарна, адал алай ипекдин пекер хтIунна.
Адан беден хьуьтуьл ва атирлу тир. Нино акьван яхун тир хьи,
адан пақун тIвалар аквазвай. За ам кьужахда кьуна акьван кле-
виз чуькьвена хьи, ада тIар хьана цIугьна. «Нино» лагьана за. И
гафунихь са гьихьтин ятIани суьгьурлу кьуват авай. И гафунин
суьгьурди хьайи кьван крар вири юхдиз акьудна. Хьайи кьван

крар анжах накъвар акъалтнавай ири гуржи вилери – кичлевал, кфет, хушбахтвал вуч ятIа хъсандиз къатIузвай вилери рикIел хкизвай. Нино шехънач, ада гъич гъарайни авунач. Садлагъана яргъан хкажай Нино адан кIаник акахъна ва вичин чин зи хурал туна чуьнуьхарна. Адан зериф бедендин гъар са гьерекатди цихъ къаних накъвади хъиз куьмек тIалабзавай. За яргъан явашдаказ кIвачерихъ ялна. Са къадар вахтунда чун секин, юргъун, хушбахт инсанар хъиз къаткана. Садлагъана Ниноди лагъана:

– Зун гила кIвализ хъфида. Мад вуна зун рекьидачирди аш-кара я.

– Вун иниз ялгъуз атанвайди яни, Нино?

– Ваъ, зун иниз Сейид Мустафади гъана. Ада иниз къведа-маз за вун Али хандин къилив тухузва, эгер вуна ам инжиклу авуртIа, за вун рекьида лагъана. Эгер за вун инжиклу авуначтIа, адаз эвериз жеда вавай.

За адаз эвернач, Нинодиз темен гана.

– Вун гъа и кардин патахъай иниз атанвайди яни?

– Ваъ, – лагъана Ниноди.

– АкI ятIа вун вучиз атанватIа лагъ.

– Вуч лугъун? – жузуна Ниноди.

– А йифиз Сейид Мустафадин балкIандаллаз Бакудиз хъфидайла вун вучиз кисна акъвазнавай?

– Дамах квайвиляй.

– Бес гила вун вучиз ина ава?

– Мад дамах квайвиляй.

За адан гъил къуна жегъре рангунин тупIар къугъурна.

– Бес Начарарянан месэладикай вуч лугъуда вуна?

Ниноди явашдаказ лагъана:

– Ваз ада зун гужуналди гваз катайди хъиз жемир. Заз ахътин гьерекат авуналди жува дуьз ийизвай хъиз жезвай. Ингъе зун ягъалмиш хъанвай. Тахсир зиди тир ва зун рекьин гьерекзавай. Гила ваз гъар са шей чир хъанани?

За адан чими гъилин къенез темен гана. Вичиз гъакъикъат ачухарун гъикъван хаталу ятIани, ада хъайи крарикай авайвал лугъузвай. Гъавиляй зун чIукъни тавуна акъвазнавай...

– Гъакъикъат ачухариз кIанз зун иниз атанвайди я, – лагъана Ниноди. – Зун Москвадиз физва.

За рикIинив агатна адан са хел ахъайна. Зи бачIух дуст Сейид Мустафа гъиле яракъ къуна, кIвачер кIватIна ракларихъ ацукънавай. Адан юкъва къацу къуршах авай.

– Сейид, – лагъана за, – фена са фекъи ва са шагъид гъваш.
Са сятдилай зун эвленмиш жезва.

Сейида жаваб гана:

– За фекъидиз эвердач. Анжах къве шагъид гъида. Некагъ за жува ийида. Заз и кардин ихтиярни ава.

За раklar акъална. Нино чарпайдал ацукънавай. Адан къланвай чулав кифери къуьнер авайвал клевирнавай. Ам хъуьрена:

– Хъсандиз фагъум-фикир ая, Али хан. Вун са шеври рушахъ галаз эвленмиш жезва.

Зун адан патав къаткана.

– Ваз дугъриданни захъ галаз эвленмиш жез къланзавани? – жузуна Ниноди.

– Эгер вуна зун жуван гъуъл хъиз къабул авуртла... Ваз чизва хъи, зун къанлу я, захъ душманар гзаф ава.

– Заз чизва. Ингъе абурувай иниз къвез жедач. Ша чунни гъа ина амукъин.

– Нино, ваз гъакъикъатда ина, и дагъдин хуьре, и кесиб дехмеда, нуькерарни авачир са чкада зи патав амукъиз къланзавани?

– Эхъ, – лагъана Ниноди. – Заз ина амукъиз къланзава. Вучиз лагъайтла вун ина амукъун чарасуз я. За кълалин крар ийида, фу чрада, ваз хъсан паб жеда.

– Бес вун ина дарихмиш жедачни?

– Ваъ, гъикъ дарихмиш жеда къван... вахъ галаз са яргъандик ксуз къарагъирвал я.

Са ни ятлани раklar гатана. За фад пекер алукъна. Нинодини зи пижама гъалсна. Кълел цийи чалма алай Сейид Мустафа къенез гъахъна. Ада къве шагъидни гъанвай. Ахпа Сейида чилел ацукъна, къуршахдай са къвати акъудна. Къватидал “Анжах Аллагъдин рекъе” гафар кхъенвай. Ада чапла гъиле са кагъаз къуна. Нацлунин къелем девитдик кутуна. Ахпа иер хатлуналди кхъена: “Бисмиллагъи-рагъмани-рагъим». Захъ элкъвена жузуна:

– Агъа ви тлар вуч я?

– Али хан Ширваншир. Ширванширрин сихилдай тир Сефер хандин хва Али хан.

– Ви дин вуч я?

– Зун мусурман я. Алгъемдулиллагъ.

– Ви талаб вуч я?

– Заз и дишегълидихъ галаз эвленмиш жез къланзава.

- Ханум, ви тIвар вуч я?
- Принцесса Нино Кишиани.
- Ви дин вуч я?
- Зун Рум Ортодокс килисадиз талукъ я.
- Ви тIлаб вуч я?

Нино са геренда чIуък тавуна акъвазна, ахпа ада кьил хкаж-на такабурдаказ лагъана:

- Заз жуван дин хуъз кIанзава.

Сейида жуърэтлудаказ кхъизвай. Адав гвай кагъаз къвердавай иер араб гьарфаралди кхъенвай гафарив ацIузвай. Некагъдин кагъаз гъазур тир.

За кагъаздал кьул чIугуна. Ниноди жузуна:

- Гила за гьи фамилия кхъена кIанзава?
- ЦIийи фамилия.

Ниноди кьелем кIевиз чукъвена кхъена: “Нино ханум Ширваншир”.

Ахпа шагидри кьулар чIугуна. Мустафади кагъаздал вичин вичин тIвар алай муьгьур эцигна. Ана иер куфи хатIуналди ихътин гафар кхъенвай: “Куьллуь-Ихтиярдин лукI Гьафиз Сейид Мустафа Мешгьеди”.

Сейида некагъдин документ зав вугана. Ахпа зун кьужахламишна фарсдалди лагъана:

– Али хан, зун хъсан кас туш. Ингье Арслан агъади лагъана хъи, Нино галачиз вун и дагълара гьилерай фида ва гьарамзада жеда. Имни гунагъ я. Ниноди вич ви кьилив твах лагъана минетнай. Эгер Ниноди лагъай гафар дуъз ятIа, пака чна ам рекьин.

– Ада лагъай гафар гьакъикъат туш, амма чна ам рекьидач, кьуй яшамиш хьурай.

Сейид Мустафади вич-вичивай квахъайди хъиз заз килигна. Ахпа кIвализ вил вегъена ван алаз хьуьрена. Са сятдилай кьудухъ чна тик къаядилаи къалиян гадарна. Чи мехьер гьа ихътинди хъана.

Садлагъана уьмуьр цIийи кьиледай иер жез гагIунна. Зун къекъведайла хуьруьн жемьтди заз хушдиз, кIуфук хъвер кваз килигзавай. Зани хуьруьнвийриз гьа икI жаваб гудай. Вучиз лагъайтIа зун хушбахт тир. За жув лугъуз тежедай къван хъсан гьисс ийизвай. Заз жуван вири уьмуьр ина, гьвечIи кIвачер авай, яру рангунин Дагъустандин шалвар алукинавай Нинодихъ галаз санал акъудиз кIандай.

Нино хуъруън адетрихъ, ацукъун-къарагъунихъ галаз вердиш хъанвай. Ам инин дишегълийрилай тафаватлу тирди, ада масакIа фикирзавайди, адахъ масакIа яшамиш жедай алакьунар авайди садани къатIузвачир. Хуъре са касдини кIвалин къуллугъчи хуъзвач лугъуз, Нинодизни ам кIан хъанач. Ниноди хуърек чрадай, къунши дишегълийрихъ галаз гафардай, хуъруън вири хабарар завни агакъардай. За балкIандаллаз гъуърчез физ, гъуърч авур гъайванар кIвализ хкиз, Ниноди чразвай къариба хуърекар незвай.

Чи йикъар икI алатзавай: экуън яралай за Нино кIвачел алачиз, ичIи хъенчIин квар гваз яд гъун патал гъикI булахдал физватIа сейр ийидай. Квар цив ацIурайдалай къулухъ ам цIал-цIам тушир, патахъ, ханвай къванерал кIвачер игътиятлувилелди эцигиз-эцигиз хкведай. Ада къуъневай кварцин тум вичин зериф гъилерив кIевиз къадай. Нино тек садра кIвач галкIана ярх хъанай. Кварни гъилай акъатна кIамуз авахънай. А чIавуз и кар эхиз тахъай Нино шехънай. Къунши папари адаз теселли ганай. Гъа йикъалай Нино гъар юкъуз булахдал анжах къунши папарихъ галаз санал фидай. Абур къазран къекъуърив гуънедиз акъахдай. Заз яргъалай Нинодин къецIил кIвачер аквадай. Ниноди вичи-вич виниз такъуна вилик килигдай. Ихътин чIавуз ада заз килигдачир. Зани жув маса чкадиз килигзавай касди хъиз тухудай. Ада дагъвийрин къанунар хъсандиз чирнавай. Къилин къанун ам тир хъи, дишегълиди са чIавузни маса инсанрин патав вичин муъгъуъббат малумарна кIанзавач.

Ниноди мичIи дехмедиз гъахъна ракIар акъалдай, квар чилел туна заз са сатул яд гудай. Ахпа фу, ниси, вирт гъана суфрадал эцигдай ва чнани хуъруън жемятди хъиз абур гъилив недай. Ниноди кIвачер кIватIна чилел ацукъизни чирнавай. Фу Iуърдалай къулухъ Ниноди тупIариз мез гана вичин лацу сарар къалурдай. Ахпа лугъудай:

– Инин адетрив къадайвал, гила за ви кIвачер чуъхвена кIанзава. Амма чун тек тирвилай ва за булахдай яд гъизва лугъуз вуна зи кIвачер чуъхвена кIанзава.

За адан гъевчи, къугъварган хътин кIвачер цик кутадай. Ниноди аялди хъиз кIвачер къугъурдай ва зал цин стIалар вегъедай. Ахпа чун къавал акъахна гъанал ацукъдай. Ниноди бязи вахтара явашдиз мани лугъудай. Гагъ-гагъ элкъвена Мадоннадин чин хътин чинив заз килигдай. Зун лагъайтIа, Мадоннадин

чиниз килигуникай галатдачир. Гьар йифиз ам са гьвечи гьайван хьиз агаж хьана ксудай. Садра Ниноди завай жузуна:

– Али хан, вун хушбахт яни?

– Пара хушбахт я.

Ахпа за адаз суал гана:

– Ваз Бакудиз хьфиз кьандани?

– Ваь! – лагьана кьетли жаваб гана Ниноди. – Заз Азиядин дишегьлийрин крар залайни алакьзавайди, жуван гьуьлуьз кьуллугьиз жезвайди субутиз кьанзава.

Нафт^адин лампа тьухьунарайдалай кьулухъ Ниноди месел кьатканваз мичли кьецихъ килигиз бязи месэлайрикай фикирдай: яраб кьавурмишнавай хипен як^ук икьван серкер акадарун герек тир жал? Яраб шаир Руставелидинни пачагь Тамарадин арада муьгьуьббатдин дьушуйшар хьана жал? Хуьре яшамиш жезвай вахтунда сас т^а хьайит^а вучда? Накь кьуншидин папа вичин гьуьл кулунив вучиз гатазvait^а?

Нино дертлуз, “уьмуьр аламатрив ац^анва” лагьана ксудай. Йифиз ахварай аватайла ада зи кьуьтебдик гьил галуькарна лавгьадаказ “зун Нино я” лугьудай ва ахпа ксун хьийидай. За адан зериф кьуьнер яргьандив кьевирдай. Гагь-гагь за фикирдай: “Нино, вун Дагьустандин хуьре авайдалайни хьсан чкада уьмуьр гьализ лайихлу я”.

Са юкьуз зун чаз мукьвал тир Хунзах посёлокдиз фенвай. Анай кьведамаз за нафт^адин лампа, граммофон ва са ипекдин шарф кьачуна хкана... Граммофон акурла Нино пагь ат^ана амукьна. Амма гьайиф кьведай кар ам тир хьи, Хунзаха авайди анжах кьве граммофондин вал тир. Абурукай сад дагьвийрин кьуьлдай макьам, муькуьди “Аида” операдай са ария тир. Чна и валарин тафаватлувилер бегьемдиз кьат^удалди абурухъ яб акалдай.

Бакудай гагь-гагь хабарар кьведай. Нинодин хайибуру чавай са медени уьлкведиз фена яшамиш хьун т^алабзавай. Тахьайт^а, чпи чаз лянет ийида лугьузвай. Нинодин буба тек садра чи кьилив атана. Вичин руша дехмеда яшамишиз акурла княздик хьел акатна. Ада лагьана:

– Аллагьдин хатурдай, куьн ина амукьмир. И баябан чкада Нино азарлу хьун мумкин я.

Ниноди адаз жаваб гана:

– Буба, зун садрани гилан хьиз сагьлам хьайиди туш. Чун инай санизни фидач. Заз и яшда хендеда жез к^андач.

– Дуьньяда бейтереф уьлквеяр ава эхир. Месела, Испания. Начарарянрин сихилдай са касдивайни ана квек хата хкӀуриз жедач.

– Бес Испаниядиз гьикӀ физ жеда, буба?

– Швецариядин рекьяй.

Ниноди хьел кваз жаваб гана:

– Заз Швецариядин рекьяй санизни физ кӀанзавач.

Княз Бакудиз хьфена. Ада гьар вацра чаз кӀаникай алуқӀдай пекер, ширинлухар ва ктабар ракъурдай. Ниноди ктабар хвена, амай шейэр хуьруьн жемьтдиз пайдай.

Са юкъуз зи буба чи къилив атана. Нино кӀуфук регьуьдай хьвер кваз адан вилик экъечӀна.

– Хуьрекар вуна чразвани? – жузуна бубади адавай.

– Эхь, за чразва, – жаваб гана Ниноди.

– Ядни вуна гьизвани?

– Ядни за гьизва.

– Зун яргьал рехь атана галатнава. Вавай зи кӀвачер чухуьз женни?

Ниноди гьасятда ядни леген гьана бубадин кӀвачер чухьвена. Бубади “чухсагьул” лагьана жибиндай жегьре рангунин гевгьеррикай раснавай са хтар акьудна Нинодин гарданда туна. Ахпа суфрадихь ацукьна. Ниноди чрай хуьрекар нез гатӀунна. Эхирдай вич гьихьтин къарардал атанатӀа лагьана:

– Али хан, вахь лайихлу кайвани ава, анжах адан ашпазвал пис я. За иниз Бакудай са ашпаз ракъурда.

Ниноди гьарайна лагьана:

– За квевай тавакьу ийизва, ракъурмир. Жуван гьуьлуьз за жува къуллугьда.

Буба хуьурена ва Бакудиз хьфей кумазни ада Нинодиз брильянтдин къашар авай са жуьт япагьанар ракъурна.

Чун авай хуьр гзаф секин чка тир. Тек садра Къази Муллади хуьруьн къерехда са яракьлу кас къунва лагьана чаз хабар гана. Садбуру ам эрмени я лугьузвай. Хуьре гьарай-эвер гьатна... Вучиз лагьайтӀа къунвай касдиз хуьруьн мугьман тир заз гуьлле гуз кӀанзавай. Зун яна рекьин ина яшамиш жезвай гьар са касдин намусдик хкӀурун лагьай чӀал тир. А кас акваз кӀанз зун къецел экъечӀна. Дугьриданни ам эрмени тир. Ингье ам Начарарянрин сихилдай яни, тушни лугьун четин тир. Хуьруьн агьсакьалри санал кӀватӀ хьана ихьтин къарар гана: а кас къамчидив гатана хуьряй чукурун. Эгер ам Начарарянрикай ятӀа,

хъфена муькуь муьква-къилийриз хабар гудай. Ваъ а сихилдай туштга, Аллагъди хуьруьнвийрин хуш ният акуна абурун гунагъдилай гъил къачуа.

Са гъина ятани, маса планетда дяве авай. Чаз адакай хабар авачир. Чи дагълар Шамилан девирдин къисайрив ацланвай. Дяведин хабарар чав агакъзавачир. Дустари чаз ара-ара газетар ракъурзавай. Амма за а газетар кел тийиз са къерехдик гадарзавай. Ниноди садра жузуна:

– Дяве гъелени давамзавайди ви рикелай алатнавач хьи?

За хуьрез-хуьрез жаваб гана:

– Нино, авайвал лагъайтга, за дяве эсиллагъ рикелай алуднавай. Заз алатай девирдинни гележегдин арада авай лап куьруь вахтундани уьмуьр гьалун генани хуш тир. Им Аллагъди Али хан Ширваншираз ганвай савкъват тир.

Гъа и чавуз гъекъ хъанвай балкандаллаз атанвай са касди чав чар вугана. Чар я зи бубади, яни Сейид Мустафади кхьенвачир. Чарчин винел, “Арслан агъадилай Али хандиз” гафар кхьенвай. Ниноди тажубдаказ жузуна:

– Адаз чавай вуч канзава?

Атлуди лагъана:

– Квез чарар гзаф ракъурнава, абур гъеле агакънавач. Арслан агъади заз гзаф пулар гана лагъана хьи, и хабар квез сифте яз гъадавай чир хуьрай.

“Хуьре яшамиш хъунин эхир агакънавай хъгинди я” лагъана фикирна за. Ахпа чар ахъайна келиз гатлунна. Ана кхьенвай: “Заз квез Аллагъдин тварцелди салам ракъурзава, Али хан. Вун гъикI я? Куь балканар, чехирар, хипер ва хуьруьн жемьтар гъикI я? Зи кефияр хабар къуртга, зун хъсан я. Ваз чир хуьрай хьи, чи шегъерда чехи са вакъиа къиле фенва. Дустагъар дустагъханадай ахъайнава ва гила абур куьчейра къекъвезва. Заз чизва, гила вуна полиция гъинва лагъана жузарвал я. Чир хуьхъ, икъван гъгъди гьукуматдин векилар тир полициядин къуллугъчийр гила гьуьлуьн къерехда авай дустагъханада тунва. Бес аскерар? Гила аскерарни амач. Заз чизва, вуна лугъурвал я хьи, бес чи губернаторди гъиниз килигзава? Чи губернатор вижесуз инсанар идара авуникай галатнавайвилий накъ шегъердай катнава. Ина адан анжах са шалварни куьгъне кокард ама.

Якъин вуна хуьурена лугъурвал я хьи, ибур таб я. За таб рахазвач, зи дуст. Гила вуна жува-жуваз “бес урус пачагъди чи шегъердиз къушун ва цийи губернатор вучиз ракъурзавач”

лагъана суал гурвал я. Ваз чир хъурай хъи, гила пачагъ амач. И крариз гьихтин къимет гурвал ятла чидач, амма чна накъ мектебдин къилин муаллим гатана ва са касдини чаз манийвал авунач. Зун ви дуст я, Али хан. Гъавиляй ваз и крарикай сифте яз за малумат гузва. Вири Начарарянар чпин уьлкведиз катнава. Шегъердани полиция авач. Саламатдиз амуьк, Али хан. Ви дуст ва лукI Арслан агъа”.

За кьил хкажна. Нинодин рангар атIанвай. Ада зурзазвай ванцелди лагъана:

– Али хан, рекъер ахъа я. Чун кIвализ хъфизва, кIвализ!

Хвешивиляй Ниноди датIана и гафар тикрарзавай. Ада шехъиз-шехъиз “чун хъфизва” лугъуз-лугъуз зи гардан къуна. Ада вичин къецIил кIвачер хуьруьн руг авай гъаятдал гьалчзавай.

– Эхъ, гьакI я, Нино, чун кIвализ хъфизва, – лагъана за.

Заз гъам хвешизвай, гъамни зун пашманвили къунвай. Чпихъ язвавай къакъан ва иер дагълари яргъара рапрапзавай.

За тик къаедал алай чIизерин мукариз ухшар гъвечIи дехмейриз килигна, ахпа чин муьминриз ибадат ийиз эверзавай гъвечIи минарадихъ элкьуьрна.

А югъ чун хуьре яшамиш хъйи эхиримжи югъ тир.

❖ ❖ ❖ ❖ ❖ XXI кьил ❖ ❖ ❖ ❖ ❖

Инсанрин суфатра кичIевилинни хвешивилин гиссер какахънавай. Куьчейра къизилдин рангунин кьиметлу кагъазрал манасуз гафар кхъена куьрсарнавай. Базарда алишвериш ийизвай дишегълийри куьчейрин пипIерал акъвазна Америкадин гьиндуйризни Африкадин негрийриз азадвал тIалабзавай. Дяедин чарх терсина элкьвенвай. Чехи княз юкдиз акъатнавай. Къазуннавай куьгъне пекер алай, гьалдай фенвай аскерар къурабаяр хъиз шегъердин куьчейра къекъвезвай, юкъуз араяр акадарзавайбуру туьквенар чапхунзавай.

Ниноди агъуз хъана картадиз килигзавай. “За дяе авачир са уьлкве жагъурзава”, – лугъузвай ада. За айгъамдалди лагъана:

– Белки чун Москвадиз, я Петербургдиз фин?

Ниноди кьюьнер агажарна. Ада сад лагъана тГуб Норвеги-
дин винел хвена.

– А уьлкведа ислягъвал авайди ашкара я, амма аниз гьикI
фин? – жузуна за.

Ниноди агъ чГугуна.

– Ваъ, аниз чавай физ жедач. Бес Америкадиз вуч лугъузва
вуна?

– Атлантикадин океан душмандин цин кIаникай фидай ги-
мийрив ацIанва, – жаваб гана за.

– Бес Гьиндистан, Испания, Китай, Япония?

– А уьлквейрани я дяве физва, яни чавай фена акъатиз жеч,
– лагъана за.

– Али хан, чун желеда авани? – жузуна Ниноди.

За ам секинарна:

– Вун дуьз гъавурда акъунва, Нино. Гила катунин мана авач.
Чна туьрквер къведалди шегъердин агъалийрин сагъламвал ва
сабурлувал хуьнин къайгъу чГугуна кIанзава.

Ниноди наразивилелди лагъана:

– Зун вучиз къагъримандиз гъуьлуьз фенвайди я? Заз ло-
зунгар, рахунар хуш къведач. Эгер ихътин гьалар давам авуртIа,
зун ви Иранда авай имидин къилив фида.

– ИкI давам хъун мумкин туш, – лагъана кIваляй экъечIна
зун.

Инсанриз куьмек гун патал пулар кIватIдай Ислам жеми-
ятдин дараматда ижлас авай. Са шумуд варз вилик халкъдин
къайгъу чГугун патал зи бубадин кIвале кIватI хъайи рябетлу
инсанар ана авачир. Дараматдин салонда гъиле къуват авай же-
гъилар кIватI хъанвай. РақIарихъ заз Иляс бег ақуна. Иляс бег
Мамед Гейдарни галаз фронтдай хтанвай. Абур пачагъ тахту-
най гадарнава лагъай хабар ван хъайи кумазни иниз атанвай.
Къведни дяведа вилералди акур крар къияматдалди рикIе хуь-
дай инсанриз ухшар тир.

– Али хан, лагъана Иляс бегди. – Чна гьерекат авуна кIанза-
ва, душман шегъердин рақIарихъ акъвазнава.

– Эхъ, чна чун ягъунрикай хвена кIанзава, – лагъана за.

– Ваъ, чна гужум авуна кIанзава.

И гафар лагъай Иляс бег вилик акъатна трибунадихъай ра-
хана:

– Гуьрметлу мусурманар! Заз мад гъилера квез чи ше-
гъердин гьаларикай малумат гуз кIанзава. Инкъилаб гатIунай

ийкылай фронт чикИзва. Урус кышундин фронтдай катнавай яракъар гвай аскерар тарашчивал авун патал Бакудин патав акъвазнава. Шегьерда мусурман аскерин анжах са часть ава. А часть «Вагыши дивизиядин» гуьгуллуйрикай ибарат я. Кыдардални яракърал гьалтайла чун урусрин кышундилай зайиф я. Чи шегьерда авай къвед лагъай военный часть эрменийрин миллетчи «Дашнаксутюн» партиядиз махсус я. И партиядин кыле авай Степан Лалаева ва Андроник Озаняна чакъ галаз алакъа хуьзва. Абуру Кырабагъ ва Эрменистан хуьн патал шегьердин эрменийрикай ибарат кышун тлуьклуьрзава. Чна а ксар кышун арадал гъана Эрменистан галайнихъ тухуниз талукъ план кылиз акъудун патал гевеслу авунва. Гъавилай эрменияр чакъ галаз санал урусриз ултиматум гуниз рази я. Чна тлалабзава хьи, урус аскерар ва катнавайбур чи шегьердай тлуз тефирай. Урусри и тлалабун кваз такьуртла, чна эрменийрихъ галаз санал яракъдин гужуналди чи мурад кылиз акъудда. Мусурманар! Яракъ кына «Вагыши дивизиядик» экеч! Душман ракарихъ гала.

За яб гузвай. И рахунрай дяведин ва ивидин ни къвезвай. Са шумуд югъ тир за казармадин гьаятда плуметдикай гьикI менфят къачудатла чириз. Гила завай жуван цийи чирвал герек тир чкада кардик кутаз жеда. Мамед Гейдар зи патав акъвазна патрумдашрив къугъвазвай. За адан япал кушкучшна: «Ахпа Иляс бегни галаз чи квализ ша. Сейид Мустафани къвервал я. Чна къенин гьаларикай веревирдар авуна кланзава».

Мамед Гейдара кылин ишарадалди «къведа» лагъана. Дустар гежел вегьин тавуна атана. Абурув яракъарни гвай. Сейид Мустафади гьатта вичин къацу къуршахдин кланикай са хенжелни къурсарнавай. Ниноди квалин кеспидал машгуьл дигешгьлиди хьиз тадиз чаяр гъана. Чи къене кыл акъудиз тежер хътин секинвал авай. Дяведин вилик Баку сефил ва яд шегьер хьиз аквазвай. Куьчейра гьелени инсанар къекъвезвай, квалахрал физвай, базарра алишвериш ийизвай. Амма абурун гьерекатра са гьихътин ятани къарибавал авай. Саки абуру уьмуьрдин гьар йикъан вердишар лап мукъвара манасуз крариз элкъведайди къатлузвай.

– Квалекъвез герек тир къван яракъар авани? – жузуна Иляс бегди.

– Вад тфенг, муьжуьд тапанчи, са плумет ва дяведин суьрсатар ава.

– Идалай гъейри квез дишегълиярни аялар чуьнуьхарун патал чилин кІаник квай чка авани?

Ниноди садлагъана кьил хкажна кьетИдаказ лагъана:

– Зун чилин кІаник квай чкадиз фидач. За жуван кІвал хуьда.

Мамед Гъейдара секиндив лагъана:

– Нино, чна яракъар кардик кутарвал я. Чал хирер хъай-итІа, вунани хирер кутІунда.

Ниноди кьил агъузна, ванер кьунвайди хьиз лагъана:

– Аман Аллагъ, чи шегъердин куьчеяр дяведин майдандиз, театрдин дарамат кьилин штабдиз элкъведа. Са тимил вахтун-дилаи Николаян куьчедиз фин Китайдиз финилай четин жеда. Пак Тамарадин лицейдиз фин патал са кьушун кІаник кутун герек я. Губернатордин багъдиз галчур жез-галчур жез фин хиялдиз кьезва зи. Са вахтунда чун Али хандихъ галаз гуьруьшмиш хъайи гъавиздин патав пулемёт кардик кутарвал я. Чун са къариба шегъерда яшамаш жезва.

Ахпа Иляс бегди вичин фикир ачухарна:

– Зун шегъердин къене дяве тежедайдан чІалахъ я. Урусри чи ултиматум къабулда.

Мамед Гъейдара хъел кваз хъуьрена лагъана:

– Квез лугъуз рикІелай алатна. Зун иниз къведалди Аседуллагъал дуьшуьш хъана. Ада лагъана хъи, урусри ултиматум къабулнавач. Абуруз чав гвай яракъар къахчуз кІанзава. За жуван яракъ вугудач.

Иляс бегди лагъана:

– Им чи эрмени терефдарар патал дяве лагъай чІал я.

Нино секиндив акъвазнавай, ада чин дакІардихъ элкъуьрнавай. Сейид Мустафади вичин чалма дуьзарна лагъана:

– Аллагъ! Аллагъ! Зун фронтда хъайиди туш. Али хан къван акьуллуни туш. Ингъе заз гъихътин девир алуькьнаватІа хъсандиз акъвава. Дяведа мусурманар гавуррин вафалувилин чІалахъ жезватІа, а дяведай хийир къведач. Гъакъикъатда масадал архайин хъун пис шей я. Шариатди икІ лугъузва ва уьмуьрдани гъа икІ я. Эрменийрин яракълу кІеретІриз ни регъбервал гузва? Степан Лалая! Ам вуж кас ятІа квез чизава. Зун эрменийри чахъ галаз санал урусрин аксина женг чІугвадайдан чІалахъ туш. Чи вилик акъвазнавай урусар вужар я эхир? Гъилерай фенвай, къазуннавай пекер алай са суьруь анархистарни бандитар. Абурун чІехидан тІвар Степан Шаумян я. А касни эрмени я. Эрмени

анархистарни эрмени миллетчияр мусурманринни эрмений-рин миллетчийрилай фад галкИда. Гьар са шей Къуръандин гьакьикъатар хьиз ашкара я.

– Сейид, лагъана Ниноди, – ина са маса гьакьикъатни ава. Эгер урусри гъалибвал къачуртIа, абуру Степан Лалаяхъ ва Андранинахъ галаз хъсандиз рафтар ийидач.

Мамед Гейдар сад лагъана ха- ха къачуна хъурена:

– Дустар, заз квевай уьзуьр кIанзава, эгер чна дяведа гъалибвал къачуртIа, эрменийрин гьалар гьикI жеда? Туьрквер Эрменистандиз гьахъайтIа, чна эрменийрин уьлкве патал женг чIугвадач.

Иляс бегди хъел акатна лагъана:

– Ихътин гафар лугьумир, гьич хиялдизни гьимир. Эрменийрин месэла рагъятдиз гъялиз жеда. Лалая регъбервал гузвай батальонар Эрменистандиз фирвал я. Аскеррихъ галаз санал абурун хизанарни куьч жеда. Гъа икI, са йисан къене Бакуда са эрменини амуькдач. Абур чпин уьлкведин иесияр жеда. Ахпа чун кве къунши халкъ хьиз яшамиш хъана кIанзава.

За гаф къачуна лагъана:

– Иляс бег, Сейид Мустафа гьахъсуз туш. Ина халисан сиясатчи кIанзава. Халкъ къиргъиндикай хуьн патал вичин риклевай къисасчивилин гьисс гадариз алакьдай сиясатчи. Ам акьулду кас тиртIа, вич ва вичин халкъ хуьн патал чи патаз элячIдай.

Чна мичIи жедалди веревирдер авуна. Эхирдай Ниноди лагъана:

– Куьн кIантIа сиясатчи хъухъ, кIантIа гьакIан инсан, заз кIанзавайди ам я хьи, куьн са гьафтедилаи иншаллагъ иниз хтурай. Эгер шегъерда ягъунрик къил кутуртIа...

Нинодивай вичин гафар эхирдалди лугъуз хъанач.

Йифиз ам зи къвалав къаткана, амма адавай ксуз хъанач. Адан пIузарар къеженвай. Ниноди вилер дакIардиз атIумарна са гафни лугъузвачир. За ам къужахламишна.

Ада чин захъ элкьуьрна жузуна:

– Али хан, вунани женг чIугвадани?

– Гьелбетда, Нино, – лагъана за.

Ада тикрарна: «Гьелбетда вуна женг чIугварвал я». Садлагъана Ниноди гьилерив зи къил къужахламишна вичин хурал туна, ахпа заз темен гана. Адаз кIеви гьевес атанвай. Ада къизмишвилелди зун вичихъ ялна. Адан чини са маса дубньдикай

хабар гузвай. Ахпа зи кьил вичин вилерив агуднна милайимдиз лагъана:

– За чи хциз «Али» тIвар гуда.

ДакIардай аквазвай къакъан ва зериф минарадиз вацра вичин нурар хъичирнавай. Къадим къеледин цлар мичIи ва чанда кичI твадай чулав хъенди кIевирнавай. Яргъарай ракъ ракъунал алтадзавай ванер къвезвай.

Са ни ятIани вичин хенжел хци ийиз, саки тележегдикай хабар гузвай. Гъа и чIавуз телефонди зенг яна. За меселай къарагъна, мичIи чкада яваш- яваш телефон жагъурна трубка къуна. Иляс бегдин ван къвезвай:

– Эрмениярни урусар акахъна сад хъана. Абуру вири мусурманривай пака сятдин пудалди яракъар вахкун тIалабзава. Чна ваъ лугъузва. Вуна жуван племётни къуна къеледин цларин Сисианашвилидин дарваздин чапла пата чка яхъ. За ваз куьмек гудай къанни цуд кас ракъурда. Вуна дарваз хуьн патал вири жуьредин гъазурвилер аку.

За телефондин трубка чкадал эхцигна. Ниноди чарпайдал ацукъна заз килигзавай. За жуван хенжел къуна.

– Вуч хъанва, Али хан? – жузуна Ниноди.

– Душман къеледин ракъарихъ акъвазнава, – лагъана за.

За фад пекер адукIна къуллугъчийриз эверна. Абур вири къакъан буйдин, гъаркъуь куьнер авай, гужлу инсанар тир. За абурун гъарадав са тфенг вугана, жув буба авай кIвализ гъахъна. Ам гуьзгуьдин вилик акъвазнавай, са къуллугъчиди адан черкез пенжек шёткадив михъзавай. Бубади жузуна:

– Вуна гъина чка къунва Али хан?

– Сисианашвилидин дарваздин патав, – жаваб гана за.

– Лап хъсан. Зун Ислам жемиятдин салона, штабда жеда.

Ада турунив чIакъракъдин ван ийиз туна, спелриз звар гана лагъана:

– Мягкем акъваз, Али хан. Душманар къеледин цларилай элячIна кIанзавач. Эгер дарваздин вилик квай майдан къуртIа, племётдив къирмишна абурун вилик пад яхъ. Аседулла Бакудин хуьрерай кIеретар туькIуьриз фенва. Абуру душмандиз къулухъай, Николаян куьчедай басрух гуда.

Ада тапанчи жибинда кутуна ва юргъундаказ заз килигна:

– Ирандиз эхиримжи гиме сятдин муьжуьдаз физва. Нино гъа гимедаваз фена кIанзава. Вучиз лагъайтIа урусри гъалибвал къачуртIа, абуру вири дишегълийрин намусдик хкIурда.

Зун жуван кІвализ гъахъна. Нино телефондай рахазвай:

– Ваъ, диде, зун ина амукъда. Ваъ, ваъ ина са хаталувални авач. Сагърай, буба, нарагъат жемир, чаз герек тир къван не-дай- хъвадай затІар авазва. Пара къван сагърай. Амма за квевай тІалабзава, фикир чІугтамир. Ваъ, зун къведач, за мад гџилера лугъуза, заз къвез кІанзавач.

Ниноди гъа и гафар лагъана телефондилай гџил къачу-на. Заз ада лагъай вири гафар ван къвезвай. Эхиримжи гафар шехъиз- шехъиз лагъана.

– Нино, вун гъахълу я, – лагъана за.– Вучиз лагъайтІа буба-дин кІвалени секинвал жервал туш. Сятдин муъжуъдаз Ирандиз эхиримжи гими физва. Жуван шейэр кІватІна гъазур хъухъ.

Адан чин яп - яру хъана:

– Вуна зун инай чукурзавани, Али хан?

Икъван чІавалди заз Нино ихътин хъел кваз акурди тушир.

– Нино, Тегъранда вун секиндиз яшамиш жеда. Душман-ри гъалибвал къачуртІа, абуру вири дишегълийрин намусдик хкІурда.

Ниноди къил хкажна къетІидаказ лагъана:

– Зи намусдик садавайни хкІуриз жедач! Архайин хъухъ, Али.

Гъеле вахт авазва, Ирандиз вач, Нино.

Ниноди виКегъдаказ лагъана:

– Бес я, Али хан. Заз душманрикай, дяведикай, чи къилел къведай мусибатрикай кичІезва, амма гъакІ ятІани зун ина амукъзава. Дуъз я, завай ваз куъмек гуз жервал туш. Ингъе зун види я. Зун ина амукъна кІанзава, вассалам!

ГъакІни хъана. За Нинодин вилериз темен гана. Жувахъ ихътин кайвани ава лугъуз дамахзавай за. Гагъ-гагъ гафунал гаф эцигзавайтІани, Нино хъсан уъмуърдин юлдаш тир.

Зун кІваляй экъечІна. Пакама жезвай. Гъава руквади къунвай. Зун къеледин цІал акъахна. Къуллугъчияр тфенгар ягъаз гъазур тир. Иляс бегди ракъурнавай къанни цІуд касди ичІи хъанвай Думадин майдан хуъзвай. Чулав спелар авай и къумрал инсанар хъел кваз кисна акъвазнавай. Къуд пад секин тир. Штабдихъ галаз алакъа хуъзвай ксари къеледин цІал инихъ-анихъ физ хабарар гъизвай. Диндин векиларни агъса-къалар жезмай къван ислягъвилини икърар кутІуниз алахъзавай.

Рагъ экъечІна. За жуван кІвал галайнихъ килигна. Нино къавал ацукънавай. Нисинихъ Нино чи патав атана. Ада чаз

тҮьн-хҮьн гҮанвай. Са кҮадар вахтуналди кҮалабулук кваз пуле-мётдиз килигна... За Нино са гужалди кҮвализ рахкурдадди ада хҮендик акҮвазна секинди кҮваларив гвай чкайриз килигзавай. Сятдин сад тир. Сейид Мустафади минарадиз хкаж хҮана гҮам-ду ванцелди азан ягҮана. Ахпа ам чи патав атана. Адав тфенг ва КҮурҮанни гвай.

За кҮеледин цларин кҮецихъ, Думадин майданда акҮвазна вилик патаз килигна. Заз кичҮела катзавай са шумуд итим аку-на. Шаршав алай са дишегҮли гҮурҮур ийиз майданда кҮугҮваз-вай вичин аялрин гҮугҮуьнаваз зверзавай.

Сад, кҮвед, пуд. ШегҮердин идарадин дараматда авай сят-дин ванци секинвал чҮурна. И ванци саки са маса дуьньядин варар ахҮайзавай. КҮунши магҮлейра сифте яз тфенгдин ванер акҮатна.

—◆◆◆— XXII кҮил —◆◆◆—

Айифиз цава варз аквазвачир. Елкен алай луьткве Кас-пидин лепеяр алай целай и патахъ, а патахъ галтад жез физвай. ТуькҮуьл, кҮел квай яд чи чиниз хҮичир жезвай. Луьткведин чҮуп-чҮулав елкен са гҮайбатду кҮушран лувраз ухшар тир.

Зун хипен хамуникай цванвай кавал алукина луьткведа кҮатканвай. Руддив акҮвазнавай чуру алачир, элкҮвей чин авай итимди гҮетериз килигзавай. КҮил хкаждамаз зи гҮил хипен хамунин бурма сарик галукҮна. «Сейид Мустафа» лагҮана эвер-на за. Чупур Мустафа зун галайнихъ элкҮвена. Ада вичин яру хтар авай теспягҮар чҮугвазвай.

Сейид Мустафади лагҮана:

– НарагҮат жемир, Али хан, зун инал ала, вун регҮятдиз ксус.

Адан вилерал акҮалтнавай накҮвар акур кумазни зун кҮа-рагҮна ацукҮна.

– Мамед ГҮейдар терг хҮана, – лагҮана за. – Заз адан мейит Николаян куьчеда акуна. Адан нер ва япар атҮанвай.

Сейида чин захъ элкҮуьрна:

– Урусри Байил патай атана бульвар элкъурна къуна. Вуна Думадин майдандай чукурна акъудайла абур бульвар галай-нихъ катзавай.

Зи рикел хтана:

– Ахпа Аседуллагъ атана ва ада гъжум авун патал эмир гана. Чун жидайривни хенжелрив гъжумдиз фена. Чна гъжумдай чIавуз вуна Ясин суьре келзавай.

Сейид Мустафади хияллу яз лагъана:

– Бес вуна вучзавай? Вуна душманрин иви хъвазвай. Гъа-шиман кIвалин къулухъ чун ни гъзлемишзавайтIа чидани ваз? Начарарянан несилди. Абур вири къена.

– Вири къена, – лагъана зани тикрар хъвуна. – За Гъаши-ман кIвалин килел алай муьжуьд пулемет гилик авуна. Чна вири магъле къена...

Сейид Мустафади пелен юкъ агажарна. Налугъуди, адан чиниз рухъ хъчирнавай: «КIвалин къавалай пулеметди датIа-на гуьлле гана. Са ни ятIани вун къенва лагъана. Нинодизни и гафар ван хъана, анжах ада са гафни лагъанач. Ам вичин кIвале ацукъна киснавай. Пулеметри гуьлле гун давамарзавай. Нино-ди садлагъана гилерив вичин чин къуна ва гъарайна: «Бес я, бес я». Амма пулеметчикри дяведиз ара гузвачир. Ахпа чи дяведин суьрсетар кубтягъ хъана. Анжах душмандиз и кардикай хабар авачир. Гуьлле гун акъвазарайла душмандиз им чна туькIур-навай желе хъиз жезвай. Муса Гъажини къена. Лалая ам вичин гилерив бамишарна къена... Мад лугъудай гаф амач».

За кисна жуван гъам эхзавай. Руддив акъвазнавай итимди гьелени цавуз килигзавай. Гуьлуьн къезил гару адан ранглу ипекдин либас юзурзавай.

Сейид Мустафади вичин суьгбет давамарна:

– Заз вун Сисианашвилидин дарваздин патав акахъай дяве-да ава лагъана ван хъана. Авайвал лагъайтIа, заз акунач. Вучиз лагъайтIа зун къеледин цлан муькуь пата авай.

– Зун акахъай дяведа хъана, – лагъана за. Ана чIулав тумаж-дин пенжек алай сад авай. За ам хенжелдив яна къена. Ам иви-далди хъана. Зи халад руш Аишани яна къенвай.

Гуьл секин тир. Луьткведикай са тегьер ни къвезвай.

Сейид астадаказ рахазвай:

– Чна мискIинрин муьминрихъ галаз санал мейитар кIватI-на. Ахпа хенжелар гваз душмандал гъжумна. И ягъунра гзаф инсанар терг хъана. Зун лагъайтIа, Аллагъди рекъиз тунач. Куь

Квал гьикI тарашнатIа чидани ваз? Куь КIвале са затIни тунач: я халичар, я мебель, я къаб-къажак. Вири шейэр тарашна тухвана. Са кьуру цлар амукъна.

За вилер акьална. Зи вири беденда кузвай хьтин са тIал авай. Бибигейбатдин нафтIадив къацIанвай кьере авай мейит-рив ацIанвай арабаяр ва гьиле са багълама кьунвай Нино зи вилерикай карагна. Яргъай Наргин кьураматдин фонаррин эквер аквазвай. Шегьердиз йифен мичIивили басрух ганвай. Чуп-чулав нафтIадин буругьар дустагъханадин гьамлу кьаравулчий-риз ухшар тир...

Гида зун ина, луйткведа къатканва ва зи хур эхиз тежер са тIалди кьунва. За къил хкажна. Луйткведин са пипIе Нино къатканвай. Адан чин лап хьипи хьанвай. За адан къайи гьил кьуна ва Нинодин тупIар зурзазвайди гьисс авуна.

Рудунихъ акъвазнавай касдин патав зи буба ацукьнавай. Ара-ара абурун гафарни зи япарихъ галукъзавай. Абуру гьакIан манасуз шейэрикой рахазвай.

Бубади лугъузвай:

– Вун гьакьикъатда Черчо лугъудай яд авай, набататар экъечIзавай чкада инсанри чпин вилерин ранг дегешарзавай-дан чIалахъ яни?

Рудунихъ акъвазнавай касди жаваб гана:

– Эхъ, Сефер хан, дуьньядин анжах са чкада инсанривай чпин вилерин ранг дегешариз жеда. А чка Черчо оазис я. Са береди са пак итимди и гьакьиндай хабар ганай.

За Нинодихъ элкьвена лагъана:

– Нино, бубади Черчо оазисдин аламатдикай суьгьбетзава. Дуьньядин дердериз таб гун патал инсан ихьтин шейэрин чIалахъ хьана кIанзава.

Ниноди жаваб гана:

– Ваъ, Али хан, завай икI ийиз жедач. Залай икI ийиз алакь-дач. Али хан, ваз чидани, куьчедин рукварни ивиар авахьна яп-яру хьанвай.

Ам гьилерив чин кьуна рикIи хьуткьуниз шехъзавай. Адан кьуьнер зурзазвай.

Зун Нинодин патав ацукьна. Садлагъана зи вилерикай Думадин майдан, Мамед Гьейдаран Николаян куьчеда амай мейит, адан яп-яру хьанвай чулав пенжек карагна. Заз чан алаз амукъуни азиат гузвай.

Яргъай хьиз заз бубадин ван атана:

– Вуна Челекен кьураматда гьуэлягьар гзаф ава лугьузвани?

Рудунихъ акъвазнавай итимди жаваб гана:

– Эхъ, хан, ана яргьи ва зегьерлу гьуэлягьар гзаф ава... Ингье икъван ч'авалди а гьуэлягьар вилералди са касдизни акунвач. Абурукай заз Мервда яшамыш жезвай са муьмин итимди ихтилат авурди я...

За эхиз тахъана рудунив агатна лагъана:

– Буба, Азия терг хъанва, чи дустарин мейитар дяведин майданда ама, чунни катуниз мажбур хъанва. Аллагьдиз чакай хъел атанва, вуна амма инал ацукьна Челекен кьураматда авай гьуэлягьрикай ихтилатзава.

Бубадин суфатда са дегешвални хъанач. Ада луьткведин елкен хуэзвай гьвеч'и дестекдик агалтна яргьалди заз килигна ва ахпа лагъана:

– Зи хва, Азия терг хъанвач. Адан анжах сергьятар дегеш хъанва. Бакудикай гила Европа хъанва. Им дуьшуьшдин кар туш. Вучиз лагъайт'а Бакуда азиявиар амач.

– Буба, за пуд юкьузни пуд йифиз пулемётдив, жидадив, жуван хенжелдив Азия душмандикай хвена.

– Вун жуьрэтлу я, Али хан. Жуьрэт вуч я? Европавиярни жуьрэтлу я. Вун ва вахъ галаз санал женг ч'угур вирибур гила европавияр я. Вуна жуваз гьелени азияви лугьузвани? За Европадиз нифрет ийизвач. Гьак' фикир гузвач. Европадин са клус вав гва. Вуна урус мектебда клелнава, латин ч'ал чирнава, ви паб европави я. Гьак' ят'ани вуна мад жуваз азияви лугьузвани? Дяведа гьалибвал къачунайт'а, Бакудиз Европадин къайдаяр вуна гьйдаи. Чи уьлкведа заводарни фабрикаяр ни эцигдат'а – чна, я тахъайт'а урусри, чаз са фаркьни авач. Авай гьалар гзаф йисара кьиле фин мумкин тушир. Гзафни-гзаф душманар тергна ивиар экичун хъсан азияви лагъай ч'ал туш...

– Бес гьи ч'авуз хъсан азияви хьунухъ мумкин я? – жузуна за.

– Ви са пай европави я, Али хан. Гьавилий вуна ихьтин суал гузва. Завай вун гьавурда тваз жедач, вучиз лагъайт'а ваз и дуьньяда анжах виле акъадай шейэр аквазва... Вун анжах чилиз килигзава. Аку, гьавилий чун магьлуб хьуни ваз т'ал гузва ва вуна а т'ал ашкара ийизва.

Бубади мад са гафни хълагьнач. Адаз чи дуьньяда авайдалайни гзаф шейэр чизвай. Бакуви ва иранви кьуэзуьбур хьиз,

вичивай къенез гъахъиз жедай са маса дуьньядикай, ана сада-
вайни вичиз гуж къалуриз тежедайдакай, садани вичиз басрух
тагудайдакай хабардар тир. Заз лагъайтIа, вичин дустар кучу-
кай и инсандилай Черчо оазисдин аламатрикайни рахаз алакь-
дайди чизвачир. Зани а дуьньядин раklar гатана, амма зун аниз
къабулнач. Вучиз лагъайтIа зун гила азияви тушир. ИкI тирди
виридаз чизвай ва садани заз туьгъмет ийизвачир. И арада зун
чара уьлкведай тир касдиз элкьвенвай. ГьакI ятIани за мад жу-
ван кIвалихъ, Азиядин хиялрин алемдихъ ялзавай.

За луьткведай гьуьлуьн гуьзгуь хьтин ятариз килигзавай.
Мамед Гьейдар къена, Аиша терг хъана, чи кIвал тарашна. Зун
лагъайтIа, са гьвечIи луьткведа аваз шагьдин уьлкведиз, ис-
лягьвални секинвал авай Ирандиз физва.

Нино садлагъана зи патав атана ва ада жузуна:

– Иранда чна вуч ийида?

– Ял яда, Нино, – лагъана за.

– Ял яда, гьакI тушни? Заз ксуз кIанзава, Али хан. Са вацра,
са йисуз ксуз кIанзава. Къацу тарар авай са бахчада ксуз кIанза-
ва. Амма ана дяве, гуьллейрин ванер хъана кIанзавач.

За секин ванцелди лагъана:

– Вун гъахьтин уьлкведиз физва. Иран агъзур йис я ксуз ва
ана гуьлле гудай ванер къериз-цIаруз къведа.

Чун луьткведин винел патан айвандиз акъатна. Нино гъа-
сятда ксана. Зун лагъайтIа, яргьалди Сейидан силуэтдиз, адан
теспягьдин ивидин стIалриз ухшар тир яру хтариз килигиз
уях амукьна. Сейида дуьа ийизвай. Адаз чинебан дуьньядикай,
уьмуьр къилиз акъатайла ахъа жезвай дуьньядикай хъсандиз
хабар авай. Рагъ экъечIзавай, чилни цав кIанвай хъиз аквазвай
цIарцIин къудухъ Иран галай. Чна луьткведа ацукьна балугъ
незвай. Яд хъвадамаз чахъ Ирандин ял галуькьзавай. Рудунихъ
акъвазнавай текинен тайифадин векил тир касди зи бубадихъ
галаз суьгьбет ийизвай ва заз гьакIан са предметдиз хъиз, сай-
миш тийизвайди хъиз килигзавай.

Кьуд лагъай йикъан нянихъ чилни цав кIанвай хъиз аква-
звай чкада са хьипи зул пайда хъана. Цифедиз ухшар тир и зул
Ирандин кьуру къерехар тир. Заз кумаяр ва пара кесиб са порт
акуна. Им шагьдин Энзелида авай порт тир. Чна цIуру, тахта-
яр кIанвай портунив агатна лабар веьена. Яргъи чуха алай са
итим чав агатна. Адан бармакдал виликан тапасрикай сад хкаж-
навай асландин ва цIийиз экъечIзавай ракъинин шикалар алай.

Ирандин гербини рапрапзавай. Чиновникдин гуьгьунаваз куьгьне пекер алай кьве полициядин кIвалахдар кьвезвай. Абу-рукай чIехи, элквевей вилер авай сада чаз килигна лагьана:

– Аялди дидедиз хьайила ракъинин сифте нурариз гьикI салам гузватIа, зани квез гьакI салам гуда. Куьн вуж ксар ятIа субутдай документар авани?

– Чун Ширваншир я, жаваб гана бубади.

– Куьн шагьдин имаратдин Алмас ракIарар гьамиша вичин чиниз ахъа тир империядин аслан Асед-ас-Селтене Ширванширан мукьвабур я тахьуй?

– Эхъ, ам зи стха я, – лагьана бубади.

Чун дуйткведай эвичIна. А кас чахъ галаз кьвезвай. Гьамбарханадив агакъайла ада лагьана:

– Асед-ас-Селтенедиз куьн кьведайди чизвай. Ада ракъурнавай машин асландилай гужлу, жейрандилай йигин, лекьерилай иер, къаяйрин кьилел эцигнавай кьеледилай мягькем я.

КикIалай элквевей кумазни чаз ада тарифарай машин акуна. Рекьел чикIиз тIимил амай са «Форд» машин акьвазна. Чун машинда акьахна. Моторди зурзас-зурзас кIвалахна. Шоферди океанда авай чIехи гимидин капитанди хьиз яргьариз килигзавай. Зур сятдилай кьудухъ чун Решт шегьердин рекьяй тIуз Тегьрандиз физвай.

XXIII кьил

Энзелидинни Рештдин рекьер баянлухдин ял галукьна зегьемлу хьанвай. Чилни цав кIанвай хьиз аквазвай чкада «Аби Езид» шейтIандин ци рапрапзавай. Рештдиз физвай чIехи рехъ вацIун кьерех тирвал тухванвай. ВацIа яд авачир. Адан кьене пад алугардай рагъ акьаз пад-пад хьанвай. Адет яз Ирандин вацIара яд жедач, анжах ина марфарикай арадиз атанвай палчух авай гьвечIи лекьвер жедай. И лекьверин кьур кьерехра кьумарал хьен вегьизвай гьайбатлу къаяяр хкаж хьанвай. Абур лап дегь заманрилай амай зурба къаяйриз ухшар тир. Яргьай са карвандин куркуррин ван кьвезвай. Шоферди машиндин йигинвал тIимил авурла, чаз дагьдин кьваларин кIаняй тIуз яваш-яваш физвай девеяр акуна. Девеяр тухузвай,

гъиле кѣкѣецъ кѣунвай кас кѣвенкѣе авай. Адан гуьгуьнаваз кѣилей-кѣилди чѣулав пекер алуکنавай инсанар физвай. Хъел квай девейри кѣанз-такѣанз рехъ давамарзавай. Гъар кам вегейла абурун гардандикай куьрсарнавай куркурри ванзавай.

Девейрин кѣулал яргъи шешелар алай. И шешелра авайди Исфагъандин парчаяр, Гиландин йис тир жал? Шоферди машин акъвазарна. Девейрин кѣулал алайди чѣулав кафандик кутунвай мейитар тир. Абурун къадар къе вишелей гзаф тир. Девеяр яваш-яваш чи патавай алатна физвай. И карванди дагъларай, къел квай баянлухрин чилерилай, гзафни-гзаф дерейрай тѣуз залан пар ялзавай. И девеяр гзаф яргъа авай Туьркиядин сергъятрив агакъайла ацукъда.

Къилел яру фес алай таможнидин къуллугъчийри карвандин пар тупалай авурдалай къулухъ карван цѣийи къилелай пак Кербала шегъердин къуббадив агакъдалди рехъ фида.

Имам Гуьсейнан мавзолейдив агакъайла карван мад акъвазна кѣанзавай. Ана девейрал алай мейитар къайгъудар инсанри эгъуьннавай сура ра кучукъда. Къияматдин юкъуз сурдин ванци ахварай авуддалди абуруз Кербаладин къумарин кѣаник регъятвал жагъида. Чна гъилерив вилер кѣевирна абуруз икрам авуна. Ахпа гъарайна лагъана: «Имамдин сура чазни дуъа ая».

Карван цѣийи къилелай рекъе гъатна. Ам чѣехи баянлухдин хъен тир Аби-Езид хъиз секиндиз чавай яргъа хъана.

Чун Рештдин куьчейрай тѣуз физвай. Тахтадикайни накъвадикай эцигнавай дехмейри цавун тагъ кѣевнавай. Ина чна ала-тай виш йисарин тарихар гъиссзавай. Накъвадин кѣвалер ва дар куьчейр садра килигуналди рикѣел аламукъзавай. Ина гъар са шей са рангунинди, гъвечѣиди тир. Анжах гагъ-гагъ а дехмейрин къула хкаж хъанвай мискѣинар акурла инсандик зурзун акатда.

Итимри уьлгучдив тванвай къилел къабахдиз ухшар элкъвей шапкаяр алуکنавай. Абурун суфатар маскайриз ухшар тир. Гъиниз килигайтѣа, вилериз аквазвайди руквар, накъвар, чиркинвал, къацѣайвал тир. Им иранвийриз руквадикай, чиркинвилерикай хуш къевезва лагъай чѣал тушир. Абуруз вуч гъикѣ аватѣа, гъакѣни хуьз кѣанзавай. Вучиз лагъайтѣа гъар са иранвиди эхирдай гъар са шей руквадиз элкъведа лагъана фагъумзавай.

Чна са гъвечѣи чайханада ацукъна ял ягъана. Инай бейгушардин шейѣрин ни къевезвай. Итимри Нинодиз килигзавай. Пипѣ чѣарар чѣланвай, сив ахъа, пѣузаррилай гъер алахъзавай, гъиле нехишар алай са сукѣра кѣунвай са дервиш акъвазнавай.

Вири инсанриз килигзавайтани, адаз садни аквазвачир. Налугъуди, ада вичин вири къуват цаварай къевезвай ванцихъ яб акалун патал къватнавай. Садлагъана къудгъунна къарагъай ада гъарайна:

– Килиг, Рагъ рагъакИдай патай экъечІзава; заз ам аквазва.

Шегъердин сердерди ракъурнавай векилди чайханадин рақІарихъ акъвазна лагъана:

– Чи чІехида вич хъсандиз къев тавунвай и дишегъли хуън патал къаравулчияр тайинара лагъана эмир ганва. Ада шаршав алачир Нинодиз ишара ийизвай. Нинодин гъалар дегиш хънач. Вучиз лагъайтІа ам фарс чІалан гъавурда акъазвачир.

Чна йиф шегъердин сердердин къвале акъудна. Экуън ярадай къаравулчийри балқанриз пулар ягъана. Шаршав алачир, вич хъсандиз къевнавачир Нино уълкведин къачагърикай хуън патал къаравулчияр Тегърандив агакъдалди чахъ галаз атана қанзавай.

Машин яваш-яваш физвай. Куьгъне рекъерай физвай чун къазвиндилай алатна. Шагъ Шагъпура вичин къушунар ина къватнавай тир. Сефевийри, сеняткарри, абуруз къаюмвал ийизвай ксари, муъминри чпин мярекатар ина тухудай. Чун вишни яхцІурни цІуд километр къван рехъ фенвай. Рехъ гъулягъ хъиз агаж жез, ахъа жезвай. Эхирни Демавенддин жив алай пелелай чаз Тегърандин варарин къуд минара акуна. Варар жуъреба-жуъре рангарин хъуьтуьл чинийрив безетмишнавай. Варарал зериф араб гъарфарадди кхъенвай каламри саки шейтандин вилери хъиз заз килигзавай. Хъендик руквади къунвай, хирер алай къекъверагар ва перишан дервишар ацукънавай. Абуру чпин яхун гъилер чахъ яргъи авуна пачагъриз лайих Тегъран шегъердин иервеликайни къудратлувеликай шиирар къелзавай. Абурун ванер гзаф гъамлу тир. Абуру и минарайрин шегъердиз шумуд йисар вилик умуд кваз атанай. Ингъе абурун умудар пуч хъана.

ГъвечІи машин къекъвез-къекъвез физвай дар куьчейрай тІуз Туп майдандин ва шагъдин имаратдин Алмас варарин патавай алатна шегъердин муькуь патаз, Тегърандин муькуь гвай Шемиран поселоқдиз физвай рекъиз акъатна.

Шемиран имаратдин бахчадин варарин къве хелни ахъа тир. Къенез гъахъайла чун марваррин атирди ягъана. Чун бахчада авай фонтанрин патавай алатна имаратдиз гъахъна. ДакІарар пердейрив къевирнавай мичІи къвал булахдин яд хъиз серин

тир. Нино ва зун кылик хъуьтуьл хъуьцуьганар кутуна ахвариз фена.

Чун ксана, уях хъана, цИйи кылелай ксун хъууна, ахварар акуна. ДаКларар пердейрив кЕвирнавай и кВале ксун рикЛиз гзаф хуш тир. кВалин чилел ва дивандал гзаф месер, хъуьцуьганар ва халичаяр алай. Бегъем ахварай ават тавунмаз чаз билбилрин ванер къезвай. Чун вири хаталувилеривай, Бакудин гйлерай фенвай къеледин цларивай гзаф яргъара, чЕхи, вансес авачир са кВале муьргъудиз фенвай. Вахт секиндив алатзавай. Нино гагъ-гагъ дериндай агъ члугваз, ахварик кумаз къарагъиз, зи хурал кыл газ цИйи кылелай ахвариз физвай. Зун лагъайтла, Ирандин гаремдин рикЛиз хуш атир къезвай хъуьтуьл хъуьцуьгандал кыл туна ксузвай. Зун лугъуз тежедай кван кагъул хъанвай. За гъатта нерик квал акатайла ам чухван патал гыл хкажизни кагъулвалзавай. Эхирни нерин квал вич-вичиз атлана ва зун цИйи кылелай ахвариз фена.

Нино садлагъана къарагъна ва ада кыл хкажна лагъана:

– Али хан, зун гишила рекъизва.

Чун бахчадив экъечИна. Фонтанрин патарив гвай чкаяр вири марварри кьунвай. Шумал ва гъамиша къацу тарар цавуз хкаж хъанвай. Вичин рангба-ранг лувар гар гудай кълечл чЕхи пеш хъиз ахъайнавай тлавус кьушра акЛизвай рагъ сейр ийизвай. Яргъай Демавенд дагъдин куклшар аквазвай. За кап ягъана. ДаКлвай суфат авай са кьуллугъчи чав агатна. Адан гьугъуна аваз гиле халича ва хъуьцуьган кьунвай яшлу дишегъли къезвай. Чна са шумал тарцин хъендик ацукъна суфра ахъайна. Кьуллугъчиди яд ва лиген гъана. Ахпа чилел экЛянавай халичадал Ирандин цун кВалин дадлу хуьрекар эцигна.

«Пулеметдин ванцихъ яб акалунилай гйилив хуьрек тлуьн хъсан я», – лагъай Ниноди вичин чапла гыл бугъ акъатзавай ашдал яргъи авуна. Кьуллугъчиди кичле хъайиди хъиз адаз килигна. Заз регъуз тахурай лугъуз ада кыл къвалахъ элкьурна.

За Нинодиз Иранда аш эрчли гйилив гикЛ незватла чирна. Нино чун Бакудай акъатайдалай инихъ сифте яз хъурена. Гила зани жув секиндив гъисс ийизвай. Шагъдин уьлкведа, Шемиран имаратда, диндар шаирринни арифдаррин ватанда уьмуьр гзаф иер тир.

Ниноди садлагъана жузуна:

– Бес ви ими Асед-ас-Селтене ва адан гарем гынва?

– Шегьерда эцигнавай имаратда авай хътинди я. Вичин пуд папни адан къвалав гва жеди. Вуна гарем жузазвани? И бахча ва квалерни гарем я ман.

Нино хуьрена:

– АкI ятIа вуна зун гаремдиз гъанва ман. ГъакI яни? Эвел-эхир икI жадайди заз чизвай.

И чIавуз къвед лагъай къуллугъчи атана. Ам къуьзуь ва яхун тир. Ада: «За квез мани лугъудани, лугъудачни?» – жузуна. Чна ваъ жаваб гана. Пуд руша атана халичаяр кIватIна. Къуьзуь къуллугъчидини суфрадал аламай артух хуьрекар кIватIна ху-тахна. Са гъвечIи гададини тIавусдин къушраз ем гузвай.

– Али хан, и инсанар вужар я? – жузуна Ниноди.

– Къуллугъчияр, – лагъана за.

– Ина гъикъван къуллугъчияр аватIа? – хабар къуна Ниноди.

Жуваз абурун къадар чизвач лугъуз за къуллугъчидивай жузуна. Ада са къадар фикирна лагъана:

– Гаремдиз къанни муъжуьд къуллугъчиди къуллугъзава.

– Бес ина шумуд паб яшамиш жезва?

– Исятда анжах сад, амни ви къвалав ацукънавай дишегъли я. Амма ина чкаяр гзаф ава. Асед-ас-Селтене вичин папарихъ галаз санал шегьерда яшамиш жезва. Им гила ви гарем я.

Ахпа ада ацукъна суьгъбет давамарна:

– Зи тIвар Ягъя Къулу я. Зун ви намусдин къаравулчи я, хан. Заз хъиз, кIелиз, гъисабар ийиз чида. КIвал идара авунин крарай ва дишегълийрихъ галаз алакъалу месэлайрай зи кыл хъсандиз акъатзава. Вавай зал ихтибар ийиз жада. Ви патав ацукънавай дишегъли къецепатан уьлкведай тирди чир жезва. Анжах за адаз яваш-яваш марифатдин ва рафтарвилерин къай-даяр чирда. Заз аквазва хьи, ада къултухрин кIан чIарчIи къунва. Бязи уьлквейра дишегълийри тербиядиз фикир гузвач. Пака за адан кикерал хине тада ва ксудайдалай вилик адан сив сагълам ятIа килигда.

– Я Аллагъ, и крар куьз герек я?

Къуллугъчиди гъасятда жаваб гана:

– Сарар кIтанвай дишегълийрин сивикай пис ни къведа. За адан сарариз килигна нефесдикай ни чIугуна кIанзава.

– Ада вуч лагълагъчивал ийизва, – жузуна Ниноди.

– Сарарин духтурди хъиз теклифар гузва. Ажайиб касдиз ухшар я.

Зун вучдага тийижиз амай. Ахпа за гаремдин кьуллугъчидивай жузуна:

– Ягъя Кьулу, заз аквазвайвал, вун медениятдиз талукъ месэлайрикай хабар авай касдиз ухшар я. Ингъе зи паб кьвачел залан я ва адакай мукъаят хьун герек я. Га и кар себеб яз, бицлек дуьньядиз кьведалди чна тербиядин месэлаяр са кьерехдик тада.

И гафар лугъудайла за жуван хьуьхъвер яру жезвайди гьиссзавай. Нино дугърирдани кьвачел залан тир. Амма гьакI ятIани за таб рахазвай.

Кьуллугъчиди лагъана:

– Вуна гзаф акьуллу кар ийизва, хан. Кьвачел залан дишегълийрай кьил акьудун четин я. Чка атанваз лугъун хьи, хазвай аял гада хьун таъминарун патал чарани авазва.

Ада и гафар сиве амаз Нинодин зериф бедендиз вил вегъена ва хълагъна:

– Заз чиз, а кар патал гьеле са кьве варз вахт ава.

Айвандай гзаф кьвачерин ванер атана. Кьуллугъчийри ва дишегълийри сада садаз кьариба ишараяр авуна. Ягъя Кьулу кьецеел экъечIна ва кьалабудух кваз хтана:

– Хан, гьурметлу Сейид Мустафадиз ваз салам гуз кIанзава. Заз гаремда вун нарагъат авуна кIанзавач, амма Сейидни Пайгъамбардин сихилдай тир илимлу кас я. Ада вун чIехи салонда гузлемишзава. «Сейид» гаф ван хъайи кумазни Ниноди кьил хкажна:

– Вуна Сейид Мустафа лугъузвани? Къуй атурай, чна санал чай хьвада.

За жув-жувавай квадарна ва регъуз-регъуз лагъана:

– Сейидавай иниз кьвез жедач, Нино. Инаг гарем я.

– Агъ, ина гьихътин кьариба адетар ава. АкI ятIа чун адахъ галаз кьерехда гуьруьшмиш жең, – лагъана Ниноди.

– Нино, заз кичIезва хьи... За вун гьикI гъавурда тван... Ваз чидани, Иранда гзаф шейэр чи уьлкведа авайдалай тафаватлу я. Сейид итим я эхир.

Нинодин пагъ атIана вилер экъис хъана:

– Ваз зун Бакудай Дагъустандиз тухвай Сейид Мустафадивай иниз кьвез жедач лугъуз кIанзавани?

– Эхъ, Нино, заз кичIезва... Гьич тахъайтIа, са къадар вахтар алатрай.

Ниноди къайиз:

– Хъурай, – лагъана. – Гила акъат вач.

Зун азаб чӀугваз-чӀугваз къецел экъечӀна. Ахпа чӀехи ктаб-ханада ацукъна Сейид Мустафади хъ галаз чай хъваз эгечӀна. Ада лугъузвай хьи, Баку гавуррикай азад жедалди вичиз Мешгъеддиз фена имидин патав амукуиз кӀанзава. За «им пара хъсан фикир я», – лагъана. Сейид гзаф эдеблу кас тир. Ада Нино жузунач ва садра хъайитӀани тӀвар къунач. Садлагъана ракӀар ахъа хъана.

– Нянин хийирар, Сейид.

Нинодин ван туътер ифей ван тир.

Сейид Мустафа къудгъунна къарагъна. Адан бачӀух чинай итимдин чанда кичӀ гъатнавайди чир жезвай. Ам вич-вичивай квахънавай. Ниноди халичадал вегъенвай бажгъандал ацукъна лагъана:

– Вуна са стакан чай хъван хъийидани, Сейид?

Къецедай къалабулух кваз къвез-хъфизвай инсанрин кӀвачерин ванер къвезвай. Ширванширрин кӀвалин нуфуз гъамипшалугъ гъурметдай вегъенвай. Сейид са шумуд дакъикъадилай вич-вичел хтана.

Нино чин чӀурна хъуърена. Ахпа ада:

– Заз пулеметдикай кичӀе хъанач, ви къуд-вад гаремдин къуллугъчидикай кичӀе жедани? – лагъана.

Гъа икӀ нянадди чун вири санал ацукъна. Вучиз лагъайтӀа Сейид тек умун къилихрин итим тушир, гъакӀни гъар са куьнин гъавурда авай инсан тир.

А йифиз ксудайдалай вилик гаремдин къуллугъчиди виляй аватнавай са касди хъиз лагъана:

– Агъа, заз жаза це. За ви кайванидилай вил эяна кӀанзавайди тушир. Ингъе ам икъван хъел квайди ятӀа нин хиялдиз къведай? Им зи гунагъ ва дикъетсузвал я, агъа.

Адан элкъвей чина вич гзафни-гзаф гунагъкар тирди хиве къазвай инсандин ақунар авай.

Кариба я! Бибигьейбатдин нафт кужумнавай кьере Эхирирмижи гуьлледин ван хьайила завай жув садрани хушбахт яз гьисс хъжеч лагъана фикирнай за. Ингье Шемиран имаратдин цуькверин атир къвезвай бахчада кьуд гьафтедин кьене за жув Ватанда авай хьиз регьят гьисс ийизвай.

Шегьердиз зун кьериз-цIаруз фидай. Ана гагь жуван дустарин кылиив фидай, гагь жуван кьуллугьчийрихь галаз санал Тегьрандин базарда шейэр маса гузвайбуруз килигдай. Базардин дар рекьера цIудралди гьвечIи туьквенар авай. Базарда за марвардин цуькверихь, гамарихь, кыилел алуькIдай затIарихь, кьадим хурагьрихь, цамарихь, лап хьсан парфюмериядихь гелкъвез вахт акьудзавай. За къачузвай багъа шейэри Ирандин савдагаррин жибинар гимишдин туьменрив ацIурзавай. Зи кьуллугьчийри рагьэкьечIдай патан надир безегдин затIар ялзавай. Ибур вири за Нинодиз къачузвай.

Кьуллугьчийр парцин кIаник кьве къат жезвай. Зун лагьайтIа, бязи шейэр къачун патал гьелени базарда къекъвезвай. Базардин са пипIе тумаждин жидд алай Кьуръани Керим ва гьилив чIугунвай шикилар маса гузвай. Сад лагьай шикилда Шумал ва гьамиша къацу тарцин кIаник акьвазнавай, бадамдин вилер авай са шагьзада ва адан патав ацукьнавай са руш, къвед лагьай шикилда гьуьрч ийизвай пачагь, гьавада авай жида ва катзавай жейран авай. Мадни гимиш туьменри ван кутуна. Са къадар вилик аскIан куьсрийрал кьве савдагар ацукьнавай. Абурукай сада жибиндай са гимишдин туьмен акьудна муькуьдав вугана. Туьмен къачур касди адаз фагьумлувилелди килигиз, сарарив кIасиз са гьвечIи терездал алцIумзавай ва са чIехи киседиз вегьизвай. Савдагарди вичин буржи вахкудалди гьил вишра, агьзур гьилера, белки цIуд агьзур гьилера киседа кутаз акьудна. Гьерекатрилай ва акунрай лайихлу касдиз ухшар тир. Им алишвериш я! Чи Пайгьамбарни савдагар тир эхир!

Базар лабиринтдиз ухшар тир. А кьве савдагардин туьквендин патав са арифдар кьуьзек ацукьнавай. Ада вичин вилик тунвай ктабдин чарар ахьайзавай. Кьуьзекан суфатди

къадим къаядал алай кхинар рикел хкизвай. Яргъи ва шуькӀуь тупари адан умунвиликайни регимлувиликай хабар гузвай. Ктабдин хъипи хъанвай чарарай Шираздин цуькверин ни, Ирандин билбилрин иер манийрин ванер, бадамдиз ухшар вилерин, яргъи рцӀамрин ақунар къатӀуз жезвай. «Къуьзудан шуькӀуь тупари и къадим ктабдин чарар игътиятлувилелди ахъайзавай. Базар гъарай-эвер ийизвай инсанрив ацӀанвай. Гзаф къадим ва зериф са Кирмандин халича акурла зун адан иесидихъ галаз кьимет рахаз эгечӀна. Винел бахчадин нехишар алай халичайрикай Нинодиз гзаф хуш къведай. Базарда сада марвардин ядни, марвардин гъери маса гузвай.

Къуллугъчийр галатна зи патав акъвазнавай.

– И шейэр вири Шимрандиз твах, – лагъана за абуруз. – Зун ахпа хкведа.

Къуллугъчийр инсанрин къула гъерекатна юхдиз акъатна. Зун са къадар вилик фена, къил агъузна чайханадин аскӀан рацӀарай къенез гъахъна. Чайхана инсанрив ацӀанвай. Юкъни юкъвал яру чуру алай са итим ацукънавай. А касди вилер акъалнавай хъиз хуралай Гъафизан за гъезел кӀелзавай. Яб акалзавайбуру суьгъурда гъатнавайбуру хъиз гъезелдикай кфет кхудзавай.

Ахпа а касди газетдай хабарар кӀелиз гатӀунна: «Америкада ахътин са прибор акъуднава хъи, лагъай гафар вири дуньядиз чукӀурзава. Ракъинилай гужлуз рапрапзавай, гъил Марсдив агакъзавай, тахт дуньядилай вине авай чи гьукумдар шагъеншагъ Султан Агъмеда Бакешагъ имаратда Англиядин пачагъдин илчийр къабулнава».

Вирибуру пагъ атӀана адахъ яб акалзавай. Ахпа яру чуру алай касди газет къатна манияр лагъана. Им Залан хва Рустамаз, гъакӀни адан хва Зугърабаз талукъарнавай мани тир. За чайдиз килигиз фикирзавай хъи, крар хъсандиз кӀиле физвач.

Зун Иранда ава. Имаратда яшамиш жезва ва жуван уьмуьрдилайни рази я. Нинони захъ галаз санал имаратда яшамиш жезва, анжах вичин уьмуьрдилай наразивал ийизва. Ада Дагъустанда вири четинвилериз таб ганай. Ина, Ирандин девлетлу яшайишдихъ къазвач. Полицияди дишегълийризни итимриз санал куьчеда къекъуьн къадагъа авунватӀани, Нинодиз захъ галаз санал куьчедиз экъечӀиз кӀанзавай. Гъакъикъатда и уьлкведа гъулуьзни папаз санал мугъманар къабулдай ва я санал мугъманвиллиз фидай ихтияр авачир. Ниноди вичиз шегъер къалура

лугъуз заз минетзавай. «И фикирдилай гъил къачу» лагъайла адак хъел акатзавай. За Нинодиз лугъузвай хъи, ваз гъевесдалди шегъер къалурдай, амма завай вун шегъердиз тухуз жезвач.

Адан чъехи, чъулав вилерай наразивал къатлун четин тупшир. Завай ам гъавурда тваз жезвачир хъи, хандин паб куъчеда шаршав алачиз къекъвена кланзавач. За адаз лап багъалу шаршав къачунвай:

– Нино, килиг шаршав гъикъван иер ятла. Шаршавди дишегълидин чин ракъиникайни руквадикай хуъзва. Валлагъ, заз жувазни шаршав алуклиз кландай.

Ниноди гъамлудаказ шаршав къерехдик туна лугъузвай:

– Дишегълидиз чин кевирун лайихсузвал я, Али хан. Эгер за шаршав галчукайтла, рекъидалди жуваз нифрет ийида.

За адаз полициядин эмир кхъенвай кагъаз къалурна. Ада кагъаз гудна гадарна. Ам шегъердиз тухун патал за, вири чкаяр кевирнавай, шуъшейрал перде алай са карета гъиз туна. Ахпа чун и каретада аваз шегъерда къекъвена. Туп майдандай тлуз фидайла Нинодиз зи буба акуна ва адаз салам гуз клан хъана. Зи чара атлана. Адан гевилар къун патал базардин са пай маса къачуна кланзавай...

Гила за инал ацукъна сукрадин къенез килигзава.

Нино дарихмиш хъунивай терг жезвай, завай лагъайтла, адаз куъмек гуз жезвачир. Адаз Тегъранда авай европавийрин папарихъ ва рушарихъ галаз таниш жез кланзавай. Ингъе и кардиз рехъ гана кланзавач. Вучиз лагъайтла хандин папан гавуррин папарихъ галаз дуствал авун ина хъсандиз къабулдач.

Са шумуд югъ вилик зи халаярни эмеяр акваз феи Нино анай къил къуна хтанай. Квалив агакъбай кумазни ада гъарайна лагъана:

– Али хан, абуруз вуна йикъа шумудра жуван муъгъуъбатдив зун хушбахт ийизватла чириз кланзавай. Абуруз чпин гъуълери вуна жуван вири вахт захъ галаз санал акъудзава лагъанва. Абуру заз жинерикай хуъдай дарман гана ва вилин хад галачиз къекъвемир лагъана. И затлари зун душманрикай хуъда къван. Ахпа ви эме Султан ханума лагъана хъи, жаван гъуъл са паб гва лугъуз дарихмиш жезва. Ахпа вирибуру за вун гадайривай гъикъ яргъаларзава лагъана жузуна. Ви халад руш Суатаз зак суъзенек акатнаватла чириз кланзавай. Абуру лугъузвай хъи, зал пехилвал авуна кланзавайди я. Ваз ван къвезвани?

За адаз жезмай къван теселлияр гана. Ада киче хъанвай аялди хъиз са пише ацукна заз килигзавай. Нинодивай яр-гъалди вич-вичел хквез жезвачир.

Зи чай къайи хъанвай. Жемятдиз за вири югъ гаремда акъудзавачирди чир хъурай лугъуз зун чайханада ацукнавай. Вучиз лагъайтла ина итим датана вичин папан патав хъун хъсандиз къабулзавач. Мукъва-къилибуру зун хъуьруьнриз вегъизвай. Ина анжах са шумуд сят дишегълидин патав хъана кланзава. Амай вахт итимдиз махус я. Нинодин лагъайтла, авай-авачир теселлини, адан газетни, театрни, къагъвеханани, ярар-дустарни, гъуьлни зун я. Гъавилияй завай ам ялгъуз таз жезвач. За адаз пишкеш яз вири базар къачузва. Вучиз лагъайтла къе няхних имиди зи бубадиз чехи къунагълух гузва. Мярекатдиз са шагъзадани къвервал я. Нино клвале гаремдин къуллугъчидин патав амукна кланзавай.

Зун базардай акъатна машинда аваз Шимрандиз фена. Ниноди гзаф хияллу яз къилияй-къилди халичаяр экъянавай салонда ацукна сиргъайрин, цамарин, ипек шаларин, парфюмериядин харадиз килигзавай. Ада фад эдеблудаказ заз темен гана. Гаремдин къуллугъчиди къайи шербет гъана ва савкъватриз килигна наразивилелди лагъана:

– Итимди папаз икъван къуллугъар ийидай зат туш.

Иранвидин уьмуьр йифиз гатунзава. Йикъан уьмуьр чимила, руквадин къене физва. Гъавилияй инсан дарихмиш жеда. Анжах йиф хъайила инсанрал чан ахкъалтда, фикирар азад яз суьгъбет авун регъят жеда. Йифиз Иранда къариба рябетлувал, риклин чехивал пайда жеда. И рябетлувални риклин чехивал Бакуда, Дагъустанда ва Гуржистанда авайдалай гзаф тафаватлу я ва зун и жуьредин яшайишдал гейран я.

Имидин каретаяр сятдин муьжуьдаз атана чи клвалин вилик акъвазна. Абурукай сада буба, муькуьда зун тухвана кланзавай. Къайда ихъгинди тир. Гъар са каретадин вилик гъиле фонарь къунвай пуд къуллугъчи акъвазнавай. Фонаррин экв абурун чиниз аватзавай. И хабардар ийизвайбур гъеле аял тирла операция авуна абурун цуьлез атгузва. Абуру чпин уьмуьр тирвал са везифа къилиз акъуддай. Каретайрилай вилик зверна «Хабардар!» лугъуз гъарайдай.

Куьчейра инсанар авачир. Къуллугъчийри «Хабардар!» лугъуз гъарайзавай. Чун дар куьчейрай, и къил, а къил акъавачир рехи цларин виликай физвай. И цларин къулухъ казармаяр,

имаратар, идараяр галай. Куъчедиз килигзавай, керпичрикай эцигнавай рехи цлари Ирандин маърумвилер чуънуьхарзавай.

Вацран эквер аватзавай базардин къуббаяр са ни ятлани гъилив санал кватгнавай балонриз ухшар тир. Чун гъаркъуъ цлак буъруьнждикай туькьурнавай са дарваздин вилик акъвазнава. Дарваз ахъа хъана ва чун бахчадиз гъахъна. Вилик вахтара зун и квализ тек атайла дарваздин вилик куьгъне пекер алай са къуьзек акъваздай. Къе лагъайтла, имаратдин вилик пад цуькверикай хранвай киферив ва чехи фонаррив безетмишнавай. Каретаяр имаратдив агакъна акъвазайла муъжуьд касди чаз къил агъузна. И чехи гъаят гъвечли парудив къве чкадал пайнавай. Къенепата гарем авай. Ана фонтанринни билбилрин ванер авай. Итимриз талукъ гъаятда къизил балугъар авай гъавиз туькьурнавай.

Чун каретадай эвичина. Ими чи вилик экъечина. Ада къил агъузна икрам авуна ва чун тухвана. Дестекар къизилдин цив безетмишнавай, цлан тахтайрал иер нехишар алай чехи салон инсанрив ацланвай. Абурун къилел жуъреба-жуъре бухара бармакар, чалмаяр алай. Либасар чулав къумаш парчадикай тир. Юкъни-юкъвал патахъ нер авай, чларар рехи хъанвай, рцлармар къушран дувариз ухшар са кас ацукънавай. Им жанаби Шагзада тир. Чун къенез гъахъайла вири квачел къарагъна. Эвел Шагзададиз ахпа муькуьбуруз салам гайидалай къулукъ чун хуьуьтуьл бажгъанрал ацукъна. Ахпа вири санал квачел къарагъна, чна сада садаз къил агъузна салам гана. Эхирни чкайрал ацукъна секиндив акъвазна. Къуллугъчийри вили сукрайра аваз атирлу чай гъана. Майваяр авай себетар гъилляй-гъилиз фена. Эхирни секинвал Шагзадади чурна. Ада лагъана:

– За гзаф чкайриз сиягъат авуна ва заз иер уьлквеярни акуна. АммаИранда авай хътин дадлуафни ва шэфтел за санани туьнач.

Ада са афни къачуна аладарна ва къел алахна яваш-яваш нез гатунна. Адан вилера гъам авай. Гила ими рахана:

– Чи жанаби Шагзада гъахълу я. Зунни Европада хъана ва гавуррин гъвечли майваяр акурла мягътел амукъна.

Европадин са уьлкведа Иран пачагьлугъдин векил тир са касди лагъана:

– Гъар гилера Ирандиз хтайла заз гъикъван хвеши жезва. Дуьньяда чун иранвийри пехилвал ийидай са затли авач. Дуьньядин инсанар иранвияр ва варварар лагъана къве чкадал пай авуртла чун ягълмиш жеч.

Шагзадади алава хъувуна:

– Иранвийрихъ галаз санал чавай и сиягъдик са шумуд индейвини кутаз жеда. Са шумуд йис инлак вилик Гъиндистанда хъайила заз ана чи дережадив агакънавай са шумуд кас акуна. Жуваз чизвай са индейвиди заз вичин кІвализ теклифна. Чун са суфрадихъ ацукъна. Квез чидани, ада кагъудин пешер незвай. Мугъманар пагъ атІана амукъна. Хъуъхъвер хъипи хъанвай, къилел чІехи чалма алай са фекъиди кагъалдаказ лагъана:

– Иранвийринни иранви туширбурун арада авай фаркъни им я. Дуъньяда иервилерихъ ялзавай тай авачир инсанар чун я.

Зи ими адахъ галаз рази хъана:

– Куъне дуъз лугъузва. Месела, жув гъина хъунилай аслу тушпиз за гъарай-эвер авай фабрикадилай гзаф са иер гъезеддиз эгъмият гуда. За шиирдин инжияр хъиз сифте яз чи эдебиятдиз рубаияр гъайи Абу Сеидан гавурвал багъишламишзава. Имиди хуралай кІелна:

Ta medresse ve minare viran neşhud,

İn kar kaİendari bisaman neşhud.

Ta iman kafr iman neşhud,

Yek bende hakikatan musuİman neşhud.

А чІавалди хъи, медреса ва минара виран хъанвач¹,

И абдалвилин кар къайдада гъатдач.

ГъикІ хъи, имансузвал иман, иманни имансузвал хъанвач.

Гъич са бендени мусурман туш.

– Иер я, иер. Вуна садра аваздиз килиг! – лагъана фекъиди шиирдин эхиримжи цІар тикрарна: “Yek bende hakikatan musuİman neşhud”.

Фекъи кІвачел къарагъна ва ам гишишдин афтафа къуна къецеел экъечІна. Са герендилаи хтана ада афтафа вичин чкадал эхцигна.

И чІавуз зи бубади суъгъбетдик къил кутуна:

– Жанаби Шагзада, чи премьер-министр Восукъ-ад-Девланаз Англиядихъ галаз цІийи икърар кутІуниз кІанзава лагъай гафар дуъз яни?

Шагзада хъуърена:

– Куъне им Асед-ас-Селтенедивай жузуна кІанзава. И месэла гила гъукуматдин сир туш.

¹ Фарс чІалай цІарцІин таржума

Имиди адан гафар тестикъарна:

– Эхъ, им гзаф хъсан икърар я. Къедилай варварар чи луклар жеда.

– Вучиз?

– Малум тирвал, ингилисриз кIвалахиз, чаз лагъайтIа, иервилерин къене яшамиш жез хуш къведа. Абуруз дяведикай, чаз ислягъвиликай хуш къведа. Гъавилай чна абурухъ галаз икърар кутлунна. Инлай къудухъ чи сергъятар хуьниз игътияж авач. Англияди Иран душмандин гъужумдикай хуьн хиве къазва. Ингилисри чаз рекъер тухуда, дараматар эцигда, гъеле пулни вугуда. Вучиз лагъайтIа Англиядиз дуьньядиз вири миллетрилай гзаф чна меденият гъанвайди хъсандиз чизва.

Имидин патав ацукънавай чи мукъвади тир Бегърам хан Ширваншира къил хкажна лагъана:

– Куьн Англияди чун медениятдиз килигна хуьзвайдан чIа-лахъ яни? Белки абуру и крар чи нафтIада вил кутуна ийизва?

Имиди жаваб гана:

– Медениятни нафтни дуьньядиз нур гун паталди я. Къведни хвена кIанзава. Амма чахъай хъсан аскер хкатдач.

И гйлера за суал гана:

– Вучиз хкатдач къван? Месела, за жуван халкъ паталди женг чIугуна ва тележегдани женг чIутваз гъазур я.

Асед-ас-Селтенеди наразидаказ заз килигна. Ада чайдин сукIра чилел туна лавгъавилелди лагъана:

– Заз Ширванширрин арадани женгиниз гъазур аскерар авайди чизвачир. Ваъ, жанаби Али хан гъакъикъатда аскер туш, офицер я.

Шагъзадади:

– Абурун арада фаркъ авач, – лагъана айгъамдалди тикрарна: «Буна садра офицердиз килиг!»

Зун чухък тавуна акъвазна. Иранвияр паталди аскер хун лайихлу кар туширди за рикIелай алуднавай. Анал кIватI ханвайбурун арада тек са Бегърам хан Ширваншир маса фикирдал алай. Ам гъеле жаван тир. Шагъзададин патав ацукънавайди чIехи къуллугъдал алай Мушир-ад-Девле тир. Ада Бегърам хандиз лугъузвай хьи, Аллагъди хуьзвай Ирандиз гила турунин игътияж авач. Адан рухвайри алатай заманайра чпин жуьрэтлувал виридаз субутна. Ада вичин несигъат икI тамамарна:

– Шегъеншагъдин хазинада Чилин шардин миxьи къизилдикай тухIуьрнавай модель ава. Ана вири уьлквеяр жуьре-

ба-жуъре жавагъирри кевирнава. Анжах Ирандин чилер вири-
далайни михи ва гзаф рекъ гузвай брильянтдив кевирнава. И
карди символдила гъейри маса шейэрикайни хабар гузва. Им
гъакъикъат я.

За уълкведа авай къецепатан аскерер ва Энзелидин къазун-
навай пекер алай, квачел алачир полициядин квалахдарар
рикел хкана. Азия им тир. Европави хуникай кичле яз яракъар
Европадин квачерихъ вегъизвай Азия!

Шагъзадади аскервилин пешедиз нифрет ийизвай. Амма
са береда Тифлис къачур чи бубайрин арада гъамни авай. А
чавуз Ирандила кыл вине къуна яракърикай менфят къачуз
алакъзавай. Ингъе гила замана дегеш хъанва. Шагъзадади пу-
лемет ваъ, шиир вине къазва. Мумкин я ада шиирдай генани
хъсандиз кыл акъудзавай. Шагъзадани, зи имини яшлу хъан-
вай. Иранди чан гузвай. Садлагъана Уъмер Хайяман са рубаи зи
рикел хтана:

Шагъматдин тахта я йифни югъ¹

Адал уюн къугъвада инсанни фелек.

Ам хкажна лугъуда «шагъ» ва «мат»,

Ахна вичин чкадал тада саламат.

За хияллу яз, жувазни течиз рубаи ван алаз келнавай
къван. Шагъзададин чинин чѳурувал алатна:

– Вун дуъшуъщдай аскер хъанвайди тир къван. Бес икI тир-
ди вуна заз вучиз лагъанач? Вун келнавай илимлу касдиз ухшар
я. Жуван къисмет жува хкъягънайта, ваз мадни аскер жез клан-
дайни?

Зун Шагъзада галайнихъ элкъвена:

– Куъне за вуч хкъягъдай лугъувани? За къуд шей хкъягъдай:
якъут пѳузарар, музыка, акъуллу гафар ва яру чехир.

Дагъикъидин машгъур рубаиди зун вири мутъманрин
виле хкажна. Гъатта хъуъхъвер акланвай фекъини хъуърена.

Пуън-хъун авай салондин раклар ахъа хъана. Чун къенез
гъахъайла йифен къулар тир. Халичайрал са чѳехи суфра экъя-
навай. Суфрадин юкъни-юкъвал са чѳехи синида аваз аш эциг-
навай. Суфрадал гъакъни чѳехи, лацу лавашар алай. Суфрадал
гзаф чѳехи ва гъвечли бушкъабар эцигнавай. Салондин пипѳера
гуъмбетар хъиз акъвазнавай къуллугъчийрин гъиле авай фонар-
ри суфрадал нур хъичирзавай. Чна суфрадихъ ацукъна бушкъа-

¹ Фарс чалай цIарцIин таржума

бар нубатдалди жуъреба-жуъре хуъреквив ацџурна нез гатџунна. Чкадин адетдив къадайвал, чна хуърек фад-фад незвай. Вучиз лагъайтџа иранвиди вичин уьмуърда тадиз ийизваз тек са кџвалах ава, гъамни фад-фад тџуьн я.

Зи патав ацукънавай мукъвада – Бегърам ханди тџимил незвай ва ада мягътевлелди заз килигзавай. Ада жузуна:

– Ваз Ирандикай хуш къевезвани?

– Эхъ, – лагъана за, – лап гзаф.

– Вун ина гъикъван чџавалди амукъда?

– Туърквери Баку къадалди.

– За вал пехилвал ийизва, Али хан.

Ада и гафар гъейранвилелди лугъузвай. Бегърама лаваш къачуна къатна ва адан къен чими ащиди ацџурна суьгъбет да-вамарна:

– Вун пулемџтдин къулухъ акъвазна ва ваз душманрин виле шел акуна. Ирандин тур лагъайтџа, муьрхуьъ къунва. Чахъ агъзур йис инлай вилик Фирдовсиди кхей шииррикай шад къару-вал акатзава. Чавай Дакъикъидин рубаи, Рудакидин рубаидивай гъасятда чара ийиз жезва. Ингъе чаз автомобилдин рекъер гъикџ тухудатџа, полкуниз гъикџ команда гудатџа чидач.

«Автомобилдин рекъер» гафар ван хъайила Мердакандин рекъе Начарарянахъ калтукай йиф ва вацра эквер хъичирнавай бустанар зи рикџел хтана. Вуч хъсан я хъи, Азияда автомобилдин рекъер тухун садалайни алакъзавач. Алакънайтџа, Къарабагъдин балкџан автомобилдилай алатдачир.

– Куьне автомобилдин рекъерикай вучзава, Бегърам хан? – жузуна за.

– Пар ялдай машинра аваз аскерар тухун патал герек я чаз рекъер. Чи гъукуматда кџвалахзавайбуру чаз аскеррин игътияж авач лугъузва. Гъакъкъатда лагъайтџа, чаз аскеррин игътияж ава. Чаз пулемџтрин, мектебрин, азарханайрин, къайдада авай налогдин системадин цџийи къанунрин, вун хътин инсанрин игътияж ава. Чаз виридалайни тџимил кџанзавайди Ирандин агъ-вай авай куьгъне шиирар я. Ингъе маса манияр ва шиирарни ава. Ваз гиланви Эшрефан шиирдикай хабар авани?

Бегърам ханди агъуз хъана зи япал шиирдин са бенд кџелна: «Ватан гъамдив, хажалатдив ацџанва. Къарагъ кџвачел, Ирандин мейит тунвай ишикџдин гуьгъуьна аваз вач. И рекъе Ирандин жегъилвал терг хъанва. Варз, никџер, тепеяр, кџамар адан ивидай къацџанва».

Шагзададиз и шиир ван хъанайтІа, адаз «мурдар цІарар» лугъудай. Бегърам ханди кылиз ялна лагъана:

– Са маса иер шиирни ава. А шиир Мирзе Агъа хан лугъудай са шаирди кхъенвайди я. Гила яб це: «Аллагъди Иран гавур душманрикай хуърай. Ирандин сусарин иервал ингилис лордарин межлисриз кысмет тахъурай».

– Пис туш, – лагъана хуърена зун. Вучиз лагъайтІа Ирандин жегъилар куъгъне несилидила, абуру кхъенвайдалай пис шиирар кхыналди тафаватлу жезвай.

– Амма Бегърам хан, лагъ кван, ваз вуч ийиз кІанзава? – жузуна за.

Бегърам ханди рангар алахънавай яру халичадал ацукъна лагъана:

– Вун Сипегъ майданда хъайиди яни? Ана лублеяр муърхуъ кунвай виш туп эцигнава. Тупарин лублеяр куд патахъ: рагъакІдай, рагъэкъечІдай, кефер ва кибле патарихъ элкхуърнава. Ваз чизвани, кхуъзуъ Иранда авайни-авачир са яракъ муърхуъ кунвай тупар я. И уълкведа са военный гими къванни авач. Урус казакрилай, яру униформа алай ингилис аскеррилай ва имарат хуъзвай полкунин куд виш багдадурдила гъейри са Иран аскерни авач. Вуна жуван имидиз, Шагзададиз ва чІехи къуллугърал алай маса ксариз хъсандиз килиг. Абурун вилерал яд акбалтнава, гужсуз гъилер зурзазва. Абуруни Сипегъ майданда авай тупари хъиз куъгъне хъана муърхъ кунва. Абуруз са акъван яшамишдай умуърни амач. Гъавилай абуру вахтундамаз кхулухъ чІугуна кІанзава. Гзаф йисар я чи ватан и шагзадайринни шаиррин гъилай ажуз хъанва.

Бес я! Ирандикай са кхуъзуъ къекъерагдин ахъа капашдин ухшарар къезва. Заз и кхуъзуъ капаш чи элдин мягъкем жегъил гьутуниз элкхвена кІанзава.

Ина амукъ, Али хан. Заз ви гъакъиндай гзаф шейэр ван хъанва. Вуна пулемётдив Бакудин куъгъне къеледин цлар гъикІ хвенатІа, йифиз, вацран эквер алай чІавуз душмандин туътухдила гъикІ кхунатІа чизва заз. Ина куъгъне къеледила гъейри генани пара шейэр хвена кІанзава. Гъавилай ви гъиле пулемётдила гужлу яракъар жада. Им пакамалай няналди гаремда ацукхунилай ва я Тегърандин базардин иервилериз килигунилай хъсан тушни?

За жаваб ганач. Зун хиялри тухванвай. Тегъран! Дуъньядин виридалайни къадим шегъер. Бабилдин эгълийри адаз Рога-Рей

тВар ганай. Рога-Рей пачагърин шегър тир. Руг-руг хъанвай кьисаяр, къадим имаратрин ранг алахънавай кьизилар, Алмас имаратдин бурма дестекар, къадим халичайрин рангар алахънавай нехишар, маналу рубаийрин ритмаяр... Ирандин алатай девирар, гилан вахтар ва тележер зи вилерикай каразавай.

– Бегърам хан, – лагъана за. – Эгер вун жуван макъсатдив агакъайтла, асфалът рекъер тухвайтла, виридалайни пис келзавай аялар цийи мектебриз ракъурайтла, а члавуз Азиядин руьгъ гына жеда?

Бегърам хан хъуьрена:

– Азиядин руьгъ лугъзва вуна. Туп майдандин эхир кьиле чна са чехи дарамат эцигиз тада. Азиядин руьгъ авай мискИрин пайдахар, шаиррин гылин хатлар, миниатюрар, гъшер-вилини рекъе ахлакъ члур хъанвай гада аялар чна гъа дараматда кватла. Вучиз лагъайтла ибур вири Азиядин руьгъдиз талукъбур я. Дараматдин винел иер куфи хагъуналди «Музей» гаф кхьида. Асед-ас-Селтене ими музей идара ийизвайди, Шагъзада музейдин кьил хъунухъ мумкин я. И дарамат эцигун патал вавай чаз куьмек гуз женни?

– За фикирда, Бегърам хан.

Тубън-хъун кьилиз акъатна. Гила мугъманри сада садахъ галаз суьгъбет ийизвай. Зун квачел къарагъна ахъа балхундиз экъечла. Гъава серин ва михъи тир. Бахчадай Ирандин иер цуькверин ни къвезвай. За чилел ацукъна теспягъар члугваз-члугваз вилер йифен деринвилериз атлумарна. Базардин керпичдикай эцигнавай къуббайрин а пата Шимран имарат авай. Ана хъуьцуьган ва халичайрин къене зи Нино ксузвай. Адан са тлимил къван ахъа плузарарни, вилин накъварикай ламу хъанвай вилин къапахар даклунин мумкин тир. Зи чандиз гзаф дерин са гъам кужум хъана. Нинодин хъуьрезвай вилер акун патал базардин вири ивирар бес жечир.

Иран! Зун ина, гаремдин къуллугъчийрихъ ва шагъзадайрихъ, дервиш ва къабачийрихъ галаз санал амукъна кланзавани? За асфалът рекъер тухвана, къушун тукълуьрна, Европа са тлимил къван хъайитлани Азиядиз гъана кланзавани?

За садлагъана къатлана хъи, дуьньяда са шейни заз Нинодин хъуьрезвай вилер къван къиметлу ва азиз туш. И вилер эхиримжи гылера мус хъуьрена? Са мус ятлани Бакуда. Къеледин цларин патав. За садлагъана ватандин гъасрет члугваз гатлунна. Руквади къунвай къеледин цлар ва Наргин къураматдин къу-

лукъ аклизвай рагъ зи вилерикай карагна. Жанавурдин варарин кланик къув ягъазвай чакъалар акуна заз. Бакудин патарив гвай чилер баянлухрай атанвай къумари клевиринавай. Гъульуьн къерех кыляй-кылиди нафт кужумнавай чилер тир. «Къыз къеледин» патав алверчийри савда ийизвай. Николаян куьчедай пак Тамарадин лицей галайнихъ рехъ физвай. Лицейдин гъаятда авай тарарикай садан кланик Нино акъвазнавай. Адан гъиле тарсунин ктаб авай ва руша чЕхи вилералди заз килигзавай. Ирандин цуькверин атир садлагъана юхдиз акъатна.

Зак Бакудин михъи чуьлдин гъава, къумадинни нафтладин ни галай гъульуьн мегъ галукъна. Аялди вичин дидедиз эвердайвал зани жуван ватандиз эверзавай. Ингъе ахпа а ватан амачирди зи рикел хтана. Аллагъди зун дуьньядиз гъайи и шегъер за садрани туна фена кланзавачир. Са кицI гъикI вичин кумадал къаил ятIа, зунни куьгъне шегъердин къеледин цларал къаил я.

За кыл хкажна цавуз килигна. Ирандин гъетер шагъдин тажунал алай ивирар къван ири ва яргъа тир. За садрани жув и шегъерда гилан хъиз къариб гисс авурди тушир. Зун къеледин цларин хъендик Нинодин вилери заз килигиз хъуьрей Бакудиз талукъ я.

Бегърам ханди зи къуьнел гъил эцигна лагъана:

– Али хан, вун хиялриз фенвай хътинди я, лагъ кван, вуна зи гафарикай фагъум-фикир авунани? Ваз цIийи Ирандин бине эцигуниз куьмек гуз кланзавани?

За жаваб гана:

– Зи имид хва Бегърам хан, за вал пехилвал ийизва. Диде Ватан вуч лагъай чIал ятIа инсандиз анжах маса уьлкведа къураба хъайила чир жеда. Завай цIийи Ирандин бине эцигиз жедач. За жуван хенжел Бакудин къеледин цларал хци авунвайди я.

Ада гъамлудаказ заз килигна лагъана: «Межнун». Арабдалди и гаф гъам «ашукъ хъанвайди», гъамни «серсер хъанвайди» лагъай чIал я.

Бегърам хандин дамарра авахъзавай иви зи ивидикай тирвилляй ам зи сирдин гъавурда акъунвай. Зун кIвачел къарагъна. ЧЕхи салонда мугъманри хъфизвай Шагъзададиз кыл агъузна икрамзавай. Заз Шагъзададин яргъи тупIар ва хине алай кикер акуна.

Ваъ, ваъ! Зун иниз Фирдовсидин шиирар, Гъафизан муьгъуьббатдин чIалар ва Саадидин акъулуу каламар клелун патал атанвайди туш.

Зун салондиз гъахъна, ахпа Шагъзададин вилик кыл агъузна адан гъилиз темен гана. Адан вилера гъам авай, фикирду тир, вучиз лагъайтIа виликай къвезмай хаталувилерикай хабар авай. Зун салондай экъечIна автомашинда аваз Шимрандиз рекъе гъатна. Рекъе муърхъуьни къунвай тупар, Шагъзададин галатнавай касдин хътин килигунар ва Нинодин муьтIуьгъвал сакIани зи рикIелай алатзавачир.

XXV КЫЛ

Картадал алай экуь ва мичIи рангар сад садак какахънавай. Шегъеррин, дагъларин ва вацIарин тIварар кIелиз жезвачир. Карта дивандал экIянвай. Зани гъиле гъвечIи ранглу пайдахар къунвай. Зи гъиле са газетни авай. Анани шегъеррин, дагъларин, вацIарин тIварар картада авай хъиз, гъалатI яз кхъенвай. Зун абуруз мукъуфдивди килигиз, газетда авай гъалатIар картадин акахънавай тIварарихъ галаз гекъигиз алахъзавай. За «Елизаветполь» («Генже») гаф кхъенвай чкадин патав гвай элкъвей цIарцIе са гъвечи къацу пайдах эцигна. Амма гафунин эхиримжи вад гъарф Зонкълдагъ дагъларин килел аватнавай. Газетди кхъенвайвал, вич Хой шегъердай тир векил Фетали ханди Генжеда Азад Азербайжан Жумгъуррият арадиз гъанвайди малумарнавай. За картадал Генжедин рагъэкъечIдай пата алкIурнавай гъвечIи къацу пайдахди Анвар пашади ракъурнавай къушун акъвазнавай чка къалурзавай. Эрчи патай Нури пашадин полкар Агъдаш шегъердив агакъзавай. Чапла пата Мурсал пашади Илисудин дереяр къунвай. Ана ЦIийи Азербайжан Жумгъурриятдин батальонри дяве ийизвай. Гила карта кIелна къатIуз жедай гъалдиз атанвай. Урусрин гъилик квай Бакудин патарив гвай туьрк кIеретIрин цIар къвердавай дар жезвай. ГъвечIи къацу пайдахар са къадар чкадилаи юзурайтIа, душман къалурзавай яру пайдах Баку къалурзавай нукътадай акъатзавай.

Чуькь тавуна зи къулухъ акъвазнавай гаремдин къуллугъчи Ягъя Къулуди за картадал къугъвазвай къариба уюндиз марагълудаказ килигзавай. ГъвечIи пайдахри ранглу картадин винел гъерекат авун адаз са къудратлу суьгъурбаздин акъуддиз текъ-

вер ицитГун хьиз жезвай. Адаз акI жезвай хьи, за ватан гавурри-
кай азад авун патал яру лекедал къацу пайдахар алКурайтIа,
цавара авай къуватар куьмек гуз къведа.

Ягья Къулудиз зи сирлу уюндиз манийвал ийиз КIанзава-
чир, амма ада вичин везифа къилиз акъудун патал заз малумат
гана:

– Я хан, килиг зи къилел гьихьтин кар атанатIа. Нино ха-
нумдин кикер хинедат кутун патал за адаз лап багъа хине къачу-
на. Заз задан кикерал хине эцигиз КIан хъайила Ниноди хине
авай къаб чин КIаник авуна элкъурна. Экуьнахъ фад за ам
даКIардин вилик тухвана, явашдаказ гьилерив къил къуна адав
сив ахъайиз таз КIан хъана. Я хан, адан сиве ктIай сас аватIа, адан
сивикай ни къвезватIа чирун зи буржи я. Куь ханумди кубутда-
каз къил къулухъарна, вири къуват КIватIна заз чин кудаивал са
силле вегъена. Силледи са акъван тIарнач, амма зи такабурлувал
куКIвар хъана. Вуна жуван нуькердин тахсирдилай гьил къачу,
хан. Завай жуьрэт авуна адан бедендал алай чIарар туз жедач.
Ам къариба ханум я, ада цам кутагъач, руфуна авай аял хуьн
патал са карни ийизвач. Ада хана КIанзавай аял руш хъайитIа,
вуна заз ваъ, Нино ханумдиз туьгметарна КIанзава. Якъин адан
къене пис руьгъ ава хьи, гьил галукъай кумазни зурзазва. Аб-
дул Къасим мискIиндин патав заз чизвай са къари яшамиш же-
зва. Пис руьгъер чукурунал гьалтайла, адав къведайдиди авач. А
къаридиз иниз эвернайтIа, пис жечир. Куьне фикир це, ханум-
ди вичин хам чIур хъурай лугъуз гьар пакамахъ чин мурк хьтин
къайи цив чуьхуьзва. Ада вирида хьиз сарар эрчIи гьилин къе-
ни тупIув ваъ, кубут щеткадив чуьхуьзва ва адан дигар ивидал-
ди жезва. Ам ихьтин рафтарвилер авуниз анжах адан бедендиз
гьахънавай мурдар руьгъеривай мажбур ийиз жеда.

За ада лугъузвай гафариз яб гузвачир. Ада гьар юкъуз къвез
заз ихьтин малуматар гузвай. Адан вилера са гьихьтин ятIани
къайгъударвал авай. Адаз намуслу касдиз хьиз вичин КIвалах
къилиз акъудиз КIанзавай. Вучиз лагъайтIа, ада вич зи тележет
аял патал жавабдар тирди къатIузвай.

Ниноди адахъ галаз нетижасуз, анжах къилиз ялдай женг
чIугъузвай, ада Ягья Къулудал хъуьцуьганар гадарзавай, КIвалин
патав гвай бахчадин цIал акъахна анал шаршав алачиз къекъ-
везвай, КIвалин цIахъай вичин гуржи мукъва-къилибурун ши-
килар куьрсарзавай. Ягья Къулуди заз и краикай гьамлудаказ

ва къалабулук кваз рахадай. Ниноди лагъайтIа ниянхъ дивандал ащукъна пакагъан дяведин план туькIуьрдай.

Ада хияллу яз гъилерив чене къуна завай жузуна:

– Вуна вуч лугъузва, Али хан, пака за вуч ийин? Йифиз адан чиниз яд хъичирдани, я тахъайтIа, юкъуз адал кац гадардани? Ваъ, заз адал вуч гадардатIа гъеле чизвач. Зун гъар юкъуз фонтандин патав гимнастикадихъ галаз машгъул жеда. Ахпа гъамни гимнастика ийиз мажбурда, вучиз лагъайтIа, ам пара куьк жезва.

Ниноди къисас къахчун патал хаталу планар туькIуьрзавай. Ам ксудалди и планрив машгъул тир. Муькуь юкъуз гаремдин къуллугъчиди гзаф къалабулук кваз заз лагъана:

– Али хан, Нино ханумди фонтандин патав акъвазна гъилеривни кIвачерив гзаф къариба гъерекатар ийизва. Заз кичIезва, агъа. Ада вичин беден гагъ вилик, гагъ къулухъ акI алгъурзава хъи, налугъуди, тандихъ кIарабар галайди туш. Адаз зани гъа гъерекатар тикрарна кIанзава. Ингъе, хан, зун мусурман я. За анжах Аллагъдин вилик агъуз хъана пел чилик галуькарзавайди я. Ханумдин кIарабар ва адан руьгъдин тележег патал заз гзаф кичIезва.

Гаремдин къуллугъчи чукуруналди са карни туькIуьрзавачир. Вучиз лагъайтIа, адан чкадал масад къвервал тир. Гаремдин къуллугъчи авачир кIвал кIвалай къадачир. КIвалин крар акатай касдивай идара ийиз жедачир, адалай кIвалин крар ийизвай дишегълийриз ва пулунин гъахъ гъисабдиз гуьзчуьвал ийиз алакъдачир. И крар анжах гаремдин къуллугъчиди къиле тухвана кIанзавай. Эрзиман вуч ятIа тийижирвилай абур ришветдив гъилиз къачуз жедачир.

Гъавилай зун чуькъ тавуна акъвазнавай ва анжах Бакудин патарив гвай гъвечIи къацу пайдахрив машгъул тир.

Гаремдин къуллугъчиди астадай уьгъуь ягъана лагъана:

– Абдул Къасим мискIиндин патав ащукънавай дишегълидиз эвердани?

– Вучиз эверзава, Ягъа Къулу?

– Нино ханумдин бедендиз гъахънавай мурдар руьгъер акъудун патал.

За дериндай агъ чIугуна. Вучиз лагъайтIа зун Абдул Къасим мискIиндин патав ащукънавай дишегълидивай Нинодин бедендиз гъахънавай Европадин руьгъер акъудиз жедайдан чIалахъ тушир.

– Герекзавач, Ягъя Къулу. Завай жувавайни пис ругъер бедендай акъудиз жезва. Вахт агакбайла за вири крар кбайдада твада, амма исятда зун жуван вири гуж кватна и гъвечли къацу пайдахрихъ галаз машгул хъана кланзава.

И гафар къуллугъчидиз гъам марагълу хъана, гъамни адан чанда кичи гъатна:

– Къацу пайдахри ярубур арадай акъудайла ви ватан азад жеда. Гъаки яни, Али хан?

– Гъаки я, Ягъя Къулу.

– Бес вуна къацу пайдахар кландайвал вучиз акъурзавач?

– Им мумкин туш, Ягъя Къулу, вучиз лагъайтла и кар патал зи гуж агакзавач.

Ада чехи кбайгъударвилелди заз килигна:

– Аллагъдиз дуа ая хьи, ваз гуж гурай. Виликай къвезмай гъафтеда мегъарамдин варз гатунзава. Мегъарамдин вацра вахъ вуч мурад аватла Аллагъдивай тлалаба, ада ваз герек тир гуж гуда.

За карта къатна. Зун галатнавай ва кбил-кбилел алачир. Къуллугъчидин лагъ-лагъариз яргалди таб гун мумкин тушир.

Нино клвале авачир. Адан хайибур Тегърандиз атанвай. Гила Нино сятралди машгур княздин хизанди кирида къунвай клвале амукъзавай. Ана ам маса европавийрихъ галазни гуруьшмиш жезвай. Ниноди и кар закай чуьнуьхарзавай. Ингъе заз хабар авай. Зун гъаки чуькъ тавуна акъвазнавай. Заз адан язух къвезвай. Къуллугъчидини анжах зи эмир гуьзлемишзавай. Са шумуд юкъуз Тегърандиз атанвай Сейид Мустафа зи рикел хтана. Заз ам квериз-царуз аквазвай. Вучиз лагъайтла ада вичин юг мисклинриз, гъакини пак инсанрин сурарал физ, дервишрихъ галаз марагълу суьгъбетар ийиз акъудзавай.

Эхирни за лагъана:

– Ягъя Къулу, Сейид Мустафадин патав вач. Ам Сипегли-зар мисклинда амукъзава. Адавай иниз атун тлалаб ая.

Къуллугъчи фена. Зун клвале ялгуз амукъна. Авайвал лагъайтла, Бакуда къацу пайдахар акъурун патал зи гуж агакзавачир. Гина ятлани зи ватандин чуьллера туьркверин батальонри ва Азербайжандин цийи пайдах къунвай гуьгуьллуйрикай туькьур ханвай яракълу клеретри душмандихъ галаз женг чуьтвазвай. Заз цийи пайдахдикай, гуьгуьллуйрин клеретрикай, абурун женгарикай хъсандиз хабар авай. Иляс бегни гуьгуьллуйрин клеретрик экечлнавай. Заз адахъ галаз санал и

женгера иштирак ийиз кІанхзавай. Ингье фронтдиз физвай рехъ кІевнавай. Урусрин ва ингилисрин къушунри сергьатар къунвай. Ирандини дяве физвай чкадин арадай авахъзавай Араз вацІал алай гьаркъуь муькъвелей цаз алай симер элкьурнавай. Муьгь аскерри элкьурна къунвай.

Иран лагьайтІа, вичин къабухдал алкІанвай шкъуьнт хьиз суст тир. Дяве физвай чкайриз я са инсандиз, я са къифрез, я са къушразни фидай ихтияр авачир. Идан акси яз Бакудай Ирандиз катиз мажбур хьанвай гзаф инсанар къвезвай. Абурун арада лагьлагьчи Арслан агьани авай. Ам чайханайра ацукьдай, туьркверин агалкъунар Чехи Искендера къачур гьалибвилерив гекьигиз макъалаяр кхьидай. Ада кхьей макъалайрикай сад къадагьа авунай. А макъалада са вахтунда фарсарин къушун кукІварай Искендер гзафни-гзаф тарифарзавай ва гьавилляй и тариф Иран алчахарун хьиз къабулнай. И кардилай гуьгьуьниз Арслан агьади вич идеядин рекье шегьид хьанвай кас хьиз къелемдиз гузвай.

Са юкъуз ам зи къилив атана. Ада Баку хуьдайла за къадурай къагьриманвилерин куьлуь-шуьлуьярни галаз теснифна. Ада лугьузвайвал, гуя душмандин аскерар анжах зи гуьллейрикай рекьин патал за кардик кутунвай пулеметдин виликай звериз-звериз алатзавай.

Ада вичи дяведин вахтунда са типографиядин чилелай агьада авай гьамбарханада чуьнуьх хьана халкъ кІвачел къараргьардай эвергунар гьазурзавай. А эвергунар санани кІелнавачир. Ада и эвергунар заз кІелна ва ахпа завай акахъай дяведа са къагьримандин гьиссер гьихьтинбур ятІа кхьин тІалабна.

Арслан агьади ширинлухар тІуьрдалай къудухъ за ам рекье туна. Ада гьеле типографиядин рангарин ни къвезвай са цІийи дафтар вугана аниз акахъай дяведа зун гьихьтин гьиссерив яшамиш хьанатІа кхьин тІалабна. Дафтардин лацу чарар акурла зи рикІел гьамлу килигунар хтана ва за жуван акахъай уьмуьрдикай кхьин патал къелем гьиле къуна. Ингье захъ са къагьриман акахъай женгера гьихьтин гьиссерив яшамиш жезватІа кхьидай ният авачир. Акси яз, за зунни Нино Шемиран имаратдин атирлу бахчадиз гьайи, адан вилера авай хвешивал юхдиз акьудай рекьикай кхьин патал къелемдал гьил вегьена.

За бахчада ацукьна Ирандин нацІунин къелемдив кхьинар ийиз гатІунна. Заз жуван гьеле мектебда кІелдай йисара кхьиз къил кутур къейдер гуьнгуьна хутаз кІанзавай. Жуван вири ала-

тай уьмуьр зи вилерикай карагна. Сейид Мустафади квализ гьахьна вичин бачлук чин зи кьунуьк галуквардалди за алатай вахтарикай хияларзавай.

– Сейид, – лагьана за, – зи вири уьмуьр акахьнавай гьалдиз атанва. Фронтдин рехъ клевирнава. Ниноди хуьруьн рикелай алуднава. За ивидин чкадал девит экьичзава. За вуч авуна кланзава эхир, Сейид Мустафа?

Дустуни секиндиз заз килигна. Адал чулав либас алай. Вични яхун хьанвай. Адан яхун тан саки са сирлу парци какурнавай. Ада ацукьна лагьана:

– Гьилерив вавай са затлни ийиз жедач, Али хан. Ингье инсандин гьиле гзаф шейэр ава. Зи либасдиз килиг, заз вуч лугьуз кланзава тла вун хьсандиз гьавурда акьада. Инсанри кьуват а вич вилериз таквадайдан гьиле ава. А сир кьатлуг хьайита, ада ваз кьудрат вугуда.

– Зун ви гьавурда акьазвач, Сейид. Зи руьгь азабдин кьене ава. За и мичивилай экьечдаид рехъ жагьурзава.

– Вуна бендейрикай кьунва, Али хан, амма а бендеяр идара ийизвай вилериз таквадаиди тирди рикелай ракурнава. Гьижридин 680-йисуз диндин душманри гужар авур Пайгьамбардин хтул Гьуьсейн Кербалада шегьид хьана. Дуьнья хуьзвай, гьиле вири ихтиярар авай сирдин сагьибди экьечзавай ва аклизвай ракъиниз адан ивидикай ранг ягьана. Шиитриз 12 имамди гьакимвал авуна. Сад лагьайди Гьуьсейн тир. Эхиримжиди кьедалди чинеба шиитар идара ийизвай, вилериз таквадаид Имам Сагьиб-эз-Заман я. И чинеба Имам вири амалрин вахтунда винел акьатда, амма мадни вилериз аквадач. Заз ам экьечзавай ракъина, тумарин алапатда, лепе алай гьуьле аквазва. Заз пулеметдин такьа-такьрай, дишегьлийрин сузайрай, гарарин кьативилерай адан ван кьезва. Вич вилериз таквадаид эмир гана лугьузва хьи, Кербаладин чуьллера Гьуьсейнан экьичнавай ивидиз яс чулу. Гьавилай гьар йисуз са вацра Гьуьсейназ яс кьазва. И варз мегьарамдин варз я. Дердер авайди и вацра шехьна кланзава. Мегьарамдин вацран цуд лагьай юкьуз шиитрин тележег гьакьикьатдиз элкьезва. Вучиз лагьайтла, а югь шегьид кьейи югь я... А юкьуз Гьуьсейна хиве кьур дердерин пар диндаррин хиве туна кланзава. Ни и дердерин са пай хиве кьуртла, адан шафакьатдиз куьмек гуда. Гьавилай диндарри мегьарамдин вацра хур гатада. И дуьньядин

дердери Клевера твазвайбуру хур гатайла тІал чІутваз чеб азад хьунин хвешивал гьиссава. Мегъарамдин вацран сирни гьа им я.

За галатнваз, хьел кваз жузуна:

– Сейид, за жуван кІвализ цІийи килелай хушбахтвал гьикІ хкиз жедатІа жузава. Вуна заз чна мектебда диндин тарсара чирай арифдарвилин гафар тикрарзава. Ваз за мискІиндиз фена зунжурдив хур гатана кІанзавани? Зун са диндар мусурман я ва за жуван диндиз талукъ везифаярни кьилиз акъудзава.

– Зунни вич вилериз таквадайдан чІалахъ я, Али хан. Анжах зун зи хушбахтвилин рехъ Гьуьсейнан шел-хваларай тІуз физвайдан чІалахъ туш. Вуна завай хушбахтвилихъ физвай рехъ жузуна, зани ваз ам кьалурна. Маса рехъ заз чидач. Иляс бегди Генжедин фронтда ивиар экъичзава. Вахъ лагъайтІа Генжедиз фидай мумкинвал авач. Гьавиляй мегъарамдин вацран цІуд лагъай юкъуз вунани вавай и кар тІалабзавай вич вилериз таквадайдан эмир кьилиз акъудна ивиар экъична кІанзава. Ваъ, рахамир. Лугьумир хьи, и пак кьурбанд манасуз я. И гьамлу дуьньяда са шейни манасузди туш. И мегъарамдин вацра вунни Генжеда женг чІутвазвай Иляс бег хьиз ватан паталди женгерив эгечІ.

Зун чукъь тавуна акъвазна. Дакарар пердейрив кІевнавай карета гьаятдиз гьахьна. ЧІулаввал алай шуьшейрай Нинодин чин са гужадди аквазвай. Гаремдин бахчадин ракар ахъа хьана ва Сейид Мустафа гьасятда кІвачел кьарагъна хьфиз гьазур хьана:

– Пака Сипегълизар мискІиндиз ша, ана чна суйгьбет давармарда, – лагъана.

XXVI кьил

Зун дивандал ацукьна Нинодихъ галаз шеш-беш кьутъвазвай. Шеш-бешдин тахта седеф галаз раснавай. Адан зарар филдин кІарабдикай тир. И Ирандин кьутъун Нинодиз за чирнай. Гьа чІавалай чна гагъ туьмен, гагъ темен, гагъ чи гележег аялрин патал датІана зарар вегьедай. Нино амукъдай, ада вичин бурж вугудай ва цІийи килелай зарар гьиле къадай. Къалабудух квайвиляй адан вилери рапрацдай. Филдин кІараб-

дикай раснавай зарар Ниноди вичин зериф тупарив кѳиметлу инжияр хъиз гѳиле къадай.

Ниноди амуќбай муќжуќд туќмен зи вилик туна лаќана:

– Али хан, вуна зун терг ийида.

Ахпа Ниноди шеш-беш кѳевна кѳил зи метел туна. Ам вилер къавуз атумарна хиялдиз фена. Къенин юѓ гзаф хъсан юѓ тир. Къисас къахчуна лугъуз Ниноди вич хушбахт яз гѳиссавай. Аѓвалат икѳ хъанай: Эќубнахъ фад чи кѳвал агъ фугъандин ва шехъдин ванерив аќлана. Нинодин душман Яѓя Къулу хъвехъ даќванваз, вилер агаж хъанваз къенез гъахъна. Ада вичиз къаст ийиз кѳанзавай касди хъиз лаќана : «Зи свах тѳазва». Нинодин вилера гъалибвилин эквери рапраќна. Ада къуллугъчи даќлардин вилик тухвана, адан сухвас килигна чин чѳурна. Ахпа къа-лабулукъ кваз кѳил юзурна. Мяќкем са гъал жаѓурна адав Яѓя Къулудин къен кѳанвай свах кутѳунна. Ахпа «ѓазур хъухъ» лаќана даќлар галайнихъ фена ва вири къуват кѳватѳна садлаќана ам аќална. Руѓъ вегедай са ван аќватна ва чилел ярх хъайи къуллугъчи раќларин зериф къулпуникай куърс хъанвай сухвас килигиз амуќна.

Ниноди лаќана:

– Али хан, адаз лаѓ хъи, инсанди сарар эрчѳи гѳилин къалурдай тупѳув чуъхвейла икѳ жезвайди я.

За Нинодин гафар авайвал фарс чѳалаз элкъурна. Яѓя Къулуди са гафни талѓана аќъатнавай свах чилелай къахчуна. Анжах Нинодин къисасчивилин гѳисс туъхвенвачир. Гъавилай ада хълагъна:

– Али хан, адаз лаѓ хъи, ам гъеле саѓ хъанвач. Къуй хъуъхъвел чими дасмал туна месик акахърай. Чими дасмал адан хъуъхъвел ругуд сятда амуќна кѳанзава. Идалай гъейри ада са ѳафтеда ширин шейэрни тѳуъна кѳанзавач.

Яѓя Къулудиз регъят хъанвайѳани, ам нервияр чѳур хъанваз къеќел экъечѳна.

– Нино, жуван крарикай регъуъ хъухъ. Вуна язухъдин хвешивални гъилай къахчуна, – лаќана за.

Ниноди регъимсуздаќаз жаваб гана:

– Ада вичин пай къачуна.

Ахпа чун мад шеш-беш къугъвана ва Нино амуќна. Ада зи ченедилай гъил алтаќна жузуна:

– Али хан, Баќуда мус гуъррият жеда?

– Якын хьи, кьве гьафтедилаи, – жаваб гана за.

Ниноди агь чӀугуна:

– Акл хьайила, цӀукьуд югь ама ман. Чалахь хьухь зун Бакудихь акьван дарихмиш хьанва хьи. Туьрквер чи шегьердиз кьвервал я лагьана гуьзлемишдай сабурни амач. Вуна жув ина хьсандиз гьисс ийизва, амма заз гьар юкьуз са ни ятӀани зи намусдик хкӀурзавайди хьиз жезва.

– Им вуч лагьай чӀал я? – жузуна за.

– Ина вирида захь галаз са кьиметлу ва кеврек затӀунихь хьиз рафтарвал ийизва. Жув гьикьван кьиметлу ятӀа завай лугьуз жедач, амма зун я фад хадаиди туш, я са гьихьтин ятӀа затӀ туш. Дагьустан ви рикӀел аламани? Ана уьмуьр кьилляй-кьилди масакӀа тир. Ваъ, инаг гьич зи рикӀяй туш. Эгер Баку и мукьвара азад тахьайтӀа, чун маса уьлкведиз куьч хьана кӀанда. И уьлкведи дамахзавай шаиррикай заз чирвилер авач. Ингье заз са шей чида хьи, Ашурадин юкьуз ина инсанри кикерив хур чухвада, хенжелдив кьилел хирер ийида ва зунжурдив кьуьнер гатада. Европавийриз ихьтин крарикай хуш авач ва гьавилляй абур инай хьфизва. За ихьтин крариз нифрет ийизва. За жув са ни ятӀани гайи басрухдин кьурбанд жедаиди хьиз гьисс ийизва.

Ниноди вичин зериф чин захь элкьуьрна. Адан вилер вилканди хьиз деринбур, кьил акьат тийирбур тир. Вилин нинер чӀехи хьанвай. Анжах вилерилай ам кӀвачел залан тирди чир жезвай.

– Ваз кичӀезвани, Нино? – жузуна за.

– Заз квекай кичӀе хьана кӀанзава хьи?

Адан ван кьариба акьатзавай.

– Бязи дишегьлийриз ихьтин шейӀерикай кичӀе жеда, – лагьана за.

Ниноди вич виниз кьун тавуна:

– Ваъ, заз кичӀезва, – лагьана. – Заз гьамбардин кьиферикай, зурба хуьрлуьнкӀрикай, имтигьанрикай ва гаремдин кьулдугьчийрикай кичӀеда. Амма вуна лугьузвай шейӀерикай заз кичӀедач. Адалай хьуйтӀуьн кьаярикай кичӀе хьун хьсан я.

За адан вилериз темен гана. Ада кӀвачел кьарагьна, чӀарар эвяна лагьана:

– Зун жуван хайибурун кьилив физва, Али хан.

Кипианийрин хизан амуькьзавай виллада гаремдин кьай-даяр авачирди чизва лугьуз за разивал гана. Князди кье вичин гуржи дустарихь галаз санал Европадин дипломатар кьабулза-

вай. Ниноди ана чай хъвада, ингилисрин ширинлухрикай неда ва Голландиядин консулдихъ галаз Рембрантдакай ва Шаркъдин дишегълийрикай суьгъбет ийида. Нино фена ва заз шуьшеяр цалцIамарнавай карета гъаятдай эьгъечIдайла акуна.

КIвале ялгъуз амуькай за рангба-ранг картадал алай гъевечи къацу пайхдахрикайни зун жуван ватандивай чара ийизвай са шумуд сергъятдин постарикай фагъум-фикир ийиз гатIунна.

Дивандал алай хъуьтуьл хъуьцуьганрикай Нинодин атирдин ни къевезвай. Зун къаткана теспягъар чIугваз эгечIна. ЦIал алай халичадал Ирандин чапла кIвачив тур къунвай гимиш Асланди рапрапзавай. За къил хкажна адаз килигна. Садлагъана гъалсувилини умудсузвилини гъиссерини зун гацумарна. Халкъди Генжедин чуьллера ивиар эькичзавай чIавуз жува ина Гимиш Асландин хъендик ацукъна кеф чIугвазва лугъуз за хажалатзавай. Зун жувни ина къайгъударвилелди хуьзвай къиметлу са затI тир.

Са береда са Ширванширан тележег имаратдин чIехи дережа къачун ва виридаз машгъур ксар хъиз мярекатрал вичин гъиссерикай рахун тир.

ЦIал алай гимиш Асланди заз сарар эькисзавай. Араз вацIал алай сергъятдин муьгъ кIевирнавай. Ирандин накъвадал Нинодин рикIиз рехъни авачир.

За хел кваз теспягъар чIугна. И чIавуз теспягъдин гъал атIана ва кагъраба хтар чилел чкIана.

Яргъай шейпурдин ван къевезвай. И ван вич вилериз таквадайда хабардар авун къван гъайбатлу тир. Зун дакIардив агатна. Ракъини эхиримжи нурар хъичирнавай рекъерин руквари рапрапзавай. Рагъ дуьз Шемиран имаратдин къилел акъвазнавай. Муьквалай далдамдин ванер къевезвай. И ванер вишералди, агъзурралди инсанри лугъузвай: “Шахсей... Вахсей. Шагъ Гъуьсейн... Вай Гъуьсейн” хътин гафари тамамарзавай. КикIалай элкъвейла вилик квай куьчеда заз инсанрин кIеретI акуна. Пуд къуватлу касди къизилдив тукIуьрнавай пуд чIехи пайдах къунвай. Са пайдахдал къизилдин гъарфарив Аллагъдин рикI алай беде тир Алидин тIвар къенвай.

Чулав махпурдин къвед лагъай пайдахдал чIехи гъарфалди са гаф къенвай: “Гъуьсейн”. Пайгъамбардин хтул ва варис тир шегъид Гъуьсейнан тIвар.

Куъчеда авай инсанрин кIеретIди явашдиз гьерекаат ий-извай. КIеретIдин вилик чIулав либасар алуКIнавай, къуьнер къецIил ва гIиле залан зунжурар къунвай, чпин гунагьар туба ийизвай диндарар физвай. Абуру далдамдин ванерив къадайвал гIилер хкажиз зунжурив чпин ивидалди хьанвай къуьнер гатазвай. Абурун гуьгьуьнаваз элкьвей цIарце авай къве кам вилик, са кам къулухъ вегизвай гьаркъуь къуьнер авай итимар къвезвай. И ксари гьарайна туьтер ифей ванцелди лугьузвай “Шахсей... Вахсей” гафари вири куъчеда ван кутунвай. Абуру гьар гIилера а гафар лагьайла гьутув чпин чIарчи къунвай хур гатазвай. Гуьгьуьнай къвезвайбур – чеб Пайгьамбардин сихилдай тир, юкъва къацу къуршахар авай Сейидар гьасятда чир жезвай. Сейидрин гуьгьуьнаваз лацу кафан галчукнавай, къил тванвай, гIиле яргIи хенжелар къунвай мегьарамдин шегьидар къвезвай. Маса дуйньядай атанвай хьтин и инсанар гзаф гьазаблу тир. “Шахсей... Вахсей...” Хенжелар цавуз хкажна тванвай къилерал илигна. Шегьидри галчукнавай кафанар ивидалди хьана. Са шегьид къил элкьвена чилел ярх хьана. Адан дустари кIуфал хьвер алай и кас кIеретIдай къерехдик акьудна.

Зун дакIардин вилик акьвазнавай. Садлагьана икъван гагьди заз чин тийир са гьиссди зун вичин къармахда туна. Им зи руьгь хабардар ийизвай, заз чан къурбанд ийидай къегьалвилиз эвер гузвай гьисс тир. Заз куьчедин рукварал хьичир хьанвай ивидин стIалар акуна. Шейпурдин ван инсанриз азадвал патал женгиниз эвер гузвай ванциз ухшар тир. А вахт алуКьнавай: Вич вилериз таквадайдан сир, азадвилизъ тухузвай сугьулвилин варар им тир. За пIуз-пIузардал илисна. Гуьсейнан пайдах гвайбур зи виликай алатна. Муькуь пайдахдал заз Фатимедин гIилин шикил акуна.

Мад гIилера заз далдамдин зайиф ван атана. И ван зи къене са вагьши гьарайдиз элкьвена. За жув кIеретIда авайди хьиз гьиссна. Зун гьаркъуь къуьнер авай итимрихъ галаз санал кам къана физвай ва за гьутув жуван къецIил хур гатазвай. Са къадар фейидалай къулухъ за са мичIи мискIиндин серинвал гьиссна ва заз азан язвай Имамдин ван атана.

Сада зав са яцIу зунжур вугана ва за жуввн къуьнера тIал гьисс авуна. Са шумуд сят алатна. Зи вилик фирягь майдан квай. Гила за сивяй хьешизвайда хьиз вагьши ванер акьудзавай: “Шахсей... Вахсей...”

Зи вилик чинал хирер алай хътин са дервиш акъвазна. Адан шуьткъвенвай хамунин кІаникай пақун тІвалар акъазвай.

КеретІдик квай агъзуррадди инсанрин вилерай абур кьилиз ялдайбур тирди кьатуз жезвай.

Майдандин вини кьиле шегьид Гьуьсейнан балкІан хьиз кьалурзавай, пураар ивидай кьацІанвай са балкІанди гьерекат ийизвай. Дервишди ван алад гьарайзавай. Ада гьилевай цурунин сукІра гадарна ва вич балкІандин кІурарихъ вегьена. Зи кьил элкьвена. За кьецІил хур гьутарив гатазвай. Вирида «Шахсей... Вахсей...» лутъуз гьарайзавай. Зи патавай вичин лацу либас ивидай кьацІанвай са жегьил гада галчурна тухвана. Яргъара гзафни-гзаф шемер кузвай. Зун са мискІиндин гьаятда ацукьнавай. Зи патав гвай итимри кьилел фес алуқІнавай. Абур шехъзавай. Са итимди шегьид Гьуьсейнакай мерсия кьелиз гатІунна. Вилерай накъвар кІвахъиз адавай мерсия эхирдал кьван кьелиз хъанач. Зун кІвачел кьарагъна. Инсанрин керетІар сел хьиз кьулухъ элкьвезвай. Ииф серин тир. Чун гьукуматдин дараматдин виликай алатна. Гуларал чІулав пайдахар юзазвай. И кьил, а кьил авачир шемер гвай керетІар гьетерин хъен аватнавай вацІуз ухшар тир. КІвалерин кьаварални гзаф инсанар алай. Шаршавар алайбуру куьчейрин кІакІарай килиззавай. Консулдин идарадин вилик тфенграл жидаяр гьалднавай аскерар акъвазнавай.

Туп майданда капІзавай инсанрин патавай девейрин карван алатна фена. Кьуд патаз шехъзавайбурун ванер чкІана. Дишегьлияр чилел ярх хъана. Вацран зайиф эквер аватайла абурун кьецІил кІвачер акъазвай. Девейрин далудал туькІурнавай тахтунал шегьид Гьуьсейнан хизан ацукьнавай.

Абурун гуьгьуьнаваз шегьид Гьуьсейнан кьанлу, чІулав балкІандал алай, чин кІевнавай залум халиф Езид физвай. Майдандай вегьезвай кьванер адан чин кІевирнавай рақун кьиреда акъазвай. Тади кваз балкІан гьалай Езид катна Несреддин шагьдин выставкадин салондин гьаятда чуьнуьх хъана. Муькуь юкьуз ана Гьуьсейназ талукьарнавай ишелрин мярекат хъана кІанзавай. Чун шагьдин имаратдин Алмас айвандиз атана... Анани чІулав пайдахар куьрсарнавай. Имарат хуьзвай багъадуррини тазиятдин либасар алуқІна кьил агъузнавай. Шагь вичин имаратда авачир. Ам Багъешагъда эцигнавай гатун имаратда авай. Инсанрин керетІар Эла-эд-Дэвле куьчедиз атана. Зун садлагъа-

на мичИи хъайи Туп майданда ялгуз амукъна. Тупарин муърхъуь кьунвай лулейри вижесуздаказ заз килигзавай. Зи беден агъзурра кърмаждив ягъанвайди хъиз тIазвай. Гъил эчIез ядайла за лахта хъанвай иви гъисс авуна.

Зи кьил элкъвезвай. Са тIимил кван жувал хтайла зун майдандилай элячIна са фIайтундив эгечIна. Зи гъалар акур фIайтунчиди къайгъударвилелди лагъана:

– Са тIимил кван лифрен тIегъ жагъура, ам набататдин гъеридик акадарна хурал эциг. Гзаф куьмек жеда.

– Шемирандиз, Ширванширрин кIвализ гъала, – лагана за.

Файтунчиди кърмаж кардик кутуна. Къекъвез-къекъвез физвай барбатI рекъерай фIайтун гъалзавай ада гагъ-гагъ кьудухъ элкъвез заз килигзавай. Ахпа ада мягътелвилелди лагъана:

– Куьн муьмин касдиз ухшар я. За квевай тIалабзава къведай гъилера заз дуьа ая. Вучиз лагъайтIа заз дуьа ийидай вахт авач, за кIвалахна кIанзава. Зи тIвар Зуьгъраб Юсиф я.

Нинодин вилерай сел хъиз накъвар авахъзавай. Ам дивандал ацукъна, гъилер хъуьчIуьк кутуна, чин чуьнуьх тавуна шехъзавай. Адан кIаник квай пIузар куьрс хъана сив ахъаз амай. Хъуьхъверинни нерин арада дерин биришар гъатнавай. Гъар рикI хъутIкъуниз шехъайла адан гъвечIи беден зурзазвай. Ада са гафни лугъузвачир. Вилерай кIвахъзавай накъвари адан хъуьхъвер ва вири суфат куьцIуьрзавай. Гъамарик шерик кас хъиз зун Нинодин вилик акъвазнавай. Ам юзазвачир, вилерин накъвар михъзавачир, адан пIузарар зулун пешер хъиз юзазвай. За адан гъилер капашда кьуна. Гъилер гзаф къайи тир. Накъвар алай вилериз темен гайила ада фикирлу яз заз килигна.

– Нино, – лагъана гъарайна за. – Ваз вуч хъанва?

Ада гъил сивел эцигна. Агъузайла гъилел сарарив кIаснавай чкайрин гелер алай.

– Али хан, за ваз нифрет ийизва, – лагъана Ниноди.

Адан ван гъайбатлу тир.

– Нино, вун азарлу хъанвани? – жузуна за.

– Ваъ, за ваз нифрет ийизва.

Ада кIаник квай пIузар сарарив кIасна. Адан вилер инжиклу аялдин вилериз ухшар тир. Ниноди зи къазузнавай пекериз, ивидалди хъанвай къуьнериз кичIез-кичIез килигзавай.

– Нино, вуч хъанва эхир? – жузуна за.

– За ваз нифрет ийизва.

Ам дивандин пипле агаж хъана. Са легъзеда адан вилин накъвар атлана. Ада гъамлу вилералди яд касдиз килигдай са-
ягда заз килигна. За эхиз тахъана жузуна:

– За вуч авунва, Нино?

Ада атлуз-атлуз, хияллу яз лагана:

– Вуна заз жуван рикI къалурна, Али хан. Зун жуван хайи-
бурун къилив гвай. Чна чай хъвазвай. ГьикI ятлани Голландия-
дин консулди чаз вичин Туп майданда авай квализ теклифна.
Адаз Шаркъдин вагыши диндин мярекатар чаз къалуриз клан-
завай. Чна даклардин вилик акъвазна чи патавай алатзавай кле-
ретIриз килигзавай. Шейпурдин ванцихъ элкъвейла заз вагыши
суфатар акуна. Зи рикI элкъвена. Консулди “азабар гунин пе-
хъивал” лагъана даклар клевна, вучиз лагъайтла къецикай чирке-
рин ва гъекъедин ни къвезвай. Чаз садлагъана вагышийри хъиз
гъарайдай ванер атана. Чна фад къецел экъечлна майдандиз
килигна. Ана пекер къазуннавай са дервишди вич балкландин
квачерихъ вегъена. Ахпа... Ахпа консулди гьил яргъи авуна
мягътелвилелди лагъана: “Им, а?..” Ада вичин жумла тамамар-
нач. За ада къалурай чкадиз килигна. КеретIдин къула заз хур
гатазвай, къуьнер зунжурдив ивидалди ийизвай са ватангъли
акуна. А ватангъли вун тир, Али хан! Фанат тир са вагышидин
паб я лутъуз зун чилерай-чилизи фена. За ви вири гьерекатар
вилив хуъзвай. Ахпа чна чай хъванани, я тахъайтла фу тлуьнани
зи рикел аламач. За ана са гужалди жув хвена, Али хан. Же-
гьил Гъуьсейна чи хушбахтвал юхдиз акъудна. Заз вун фанатрин
къула аквазва ва инлай къулухъ завай ваз маса вилив килигиз
жедач.

Ам вичин гафар лагъана гъамлуз ацукъна. Ниноди азаб
члугвазвай, вучиз лагъайтла заз жуван ватан ва динжвал вич ви-
лериз таквадайдан патав жагъуризи кланзавай.

– Гила гьикI жеда, Нино? – жузуна за.

– Заз чидач. Гила чун хушбахт хъунухъ мумкин туш. Заз
инай акъатна яргъариз физ кланзава. Туп майданда акур дили-
дан, ви чин таквадай са чкадиз. Али хан, ахъая зун, акъатна фин.

– Вун гьиниз фида, Нино?

– Эгъ, заз чидач, – лагъана ада.

Нинодин туплар зи хирерик галукъна:

– Вуна вучиз икI авуна эхир?

– Им за ви патахъай авунвай кар я, амма вун адан гъавурда акъазвач.

– Ваъ, – лагъана къалабулук кваз Ниноди. – Зун ина галатнава, заз маса чкадиз физ кІанзава. И чиркин Азияди заз азаб гузва.

– Ваз зун кІанзавани?

– Эхъ, – лагъана Ниноди къве рикІин яз.

За ам къужахда къуна ксудай кІвализ тухвана. Ахпа пекер хтІунна ам месик кутуна. Ада кичІез-кичІез акаатай гафар лугъузвай.

– Нино, – лагъана за, – са къве гъафтени эх хъиял ахпа чун Бакудавай чи кІвализ хъфида.

Ада юргъундаказ къил юзурна ва вилер акъална. Ксудайла зи гъил вичин хурал эцигна. Яргъалди Нинодин патав ащукъна, гъилин капунин куьмеқдалди за адан рикІи гъикІ ягъазватІа яб акална. Ахпа зунни пекер хтІунна адан къвалакай къаткана. Нинодин беден чими тир. Ам аял хъиз чапла къвалал, метІер агудна, къил яргъандик кутуна ксанвай.

Муькуь юкъуз Нино ахварай лап фад къарагъна. Ам залай камна гъамамдиз фена. Ана цив лапІрапІар ийиз таз эхъвезвай, амма заз аниз гъахъдай ихтияр ганач... Анай акъатайла за вичин вилериз килиг тавурай лугъуз, абур къекъуьрзавай. Адан гъиле мелгъемдив ацІанвай са къаб авай. Ада вич тахсирлу тирди гъавурда акъур инсанди хъиз зи къуьнерал алай хирерал мелгъем алтадна. Ахпа эдеблудаказ лагъана:

– Вуна жув ваъ, зун гатана кІанзавайди тир, Али хан.

– Залай алакъачир. Вучиз лагъайтІа за жува-жув акъван гатанвай хъи, захъ гуж амачир.

Ада мелгъем авай къаб къерехдик туна. Къуллугъчиди чай гъана. Ниноди къалабулук кваз чай хъвазвай ва пашман яз бахчадиз килигзавай. Ахпа садлагъана зи вилин къенез килигна лагъана:

– Идан мана авач, Али хан. За ваз нифрет ийизва ва Иранда амаз къван нифрет ийида. Вуч авуртІани завай и кар рикІелай алудиз жеч.

Зун кІвачел къарагъна. Бахчадиз экъечІна фонгандин патав ащукъна. Павус къуш галтад жез-галтад жез чи виликай алатна. Ахпа зи бубадин карета гъаятдиз гъахъна, итимар амуькзавай патаз фена. Ниноди къил къвалахъ элкъуьрна кичІевал кваз лагъана:

– Завай жува нифрет ийизвай инсандихъ галазни шеш-беш кьугъваз жеда.

За фена шеш-беш гъана ва чун акатайвал кьугъвана. Ахпачна гъавиздихъ элкъвена цъй аквазвай чи суьретриз килигна.

Ниноди цик гъил кутуна ва чи суьретарни квахъна. Са герендилай ада лагъана:

– Фикир мийир, Али хан. За ваз нифрет ийизвач. За и яд уьлкведиз, адан къариба инсанриз нифрет ийизва. Чун чи кьвализ хъфейла, гъар са шей фад рикелай алатдайди я.

Ада вичин суфат цихъ кутуна ва са къадар вахтунда икь аквазайдалай къулухъ кьил хкажна. Адан хъуьхъверикайни ченедикай цин стгалар кьвахъзавай.

– Али хан, аз чиз, аз гада аял жеда, амма акъван чьавалди ирид варз ама, – лагъана Ниноди вичин гаф кьилиз акъудна. Ам такабурлуз аквазвай. За адан чин михъна, къайи хъуьхъвериз темен гана. Ам хъурена.

Гила чи гележег Баку душмандикай хуьн патал вилик фицвай полкарилай аслу тир.

Яргъарай мад шейпурдин ван кьвезвай. За Нино фад кьвализ хутахна. Ахпа грамофон гъана Къунодин “Фауст” операдай са ариядиз яб гун кьетна. Им виридалайни къакъан ван авай вал тир. Ниноди зун кьве гъилив юкъвалай къурла, Мэфистофелан къудратлу бас ван хкаж хъайила шейпурдин яргъарай кьвезвай зайиф ван ва “шахсей-вахсейдин” ванер атана.

XXVII кьил

Зулун сифте йикъара Анвар пашадин къушунди Баку къуна. И хабар базарриз, чайханайриз, министествойриз чкъана. Шегъерда авай гишин урус аскерар Бакудай катна гимийра аваз Ирандиз ва Туьркуьстандиз фенвай. Шегъердин къадим кьеледа винел лацу вацран шикил алай яру туьрк пайдах хкажнавай. Зи ими Асед-эс-Селтенеди вичиз туьркверикай хъел кьвезва лугъуз Тегърандин газетриз акъуднавай макъалаяр къадагъа авунвай. Зи буба гьукуматдин чьехидан кьилив фена ва а касди Бакудинни Тегърандин арада гимидин алакъаяр арадал хкуниз разивал гана. Чун Энзелидиз фена ва ана азад хъанвай

ватандиз хъфиз кІанзавай вишералди катиз мажбур хъанвай инсанарни акъадарна “Несреддин” гимиди аваз Бакудиз рекъе гъатна.

Бакудин порт къакъан бармакар алай аскеррив ацІанвай. Иляс бегди тур къекъерай акъудна чи гимидиз салам гана.

Са туърк майор Истанбулдин туърк нугъатди чи туърк нугъатдив къадайвал рахайдалай къудухъ чун кІвализ хтана. Чи кІвал тарашна чукІурнавай. Нино и кІвалин иеси хъиз кІвал ара-диз хкиз алахънавай. Ада харат устІаррихъ галаз гъуъжетзавай, мебелар авай туъквенра къекъевезвай, кІвалерин яргъивални гъаркъуъвал алцумиз тазвай. Ниноди архитекторрихъ галаз чи-неба икърар кутІунайдалай къудухъ кІвал фялейривни абурун ванерив ацІана. За ширедин, тахтайрин, сувагъдин ни гъиссна. Вири и крариз регъбервал гузвайди Нино тир. Ада вич и крарай къил акъатзавай инсан хъиз тухузвай. Вучиз лагъайтІа за адаз мебелни цІан кагъазар хкъадай ва маса крар къилиз акъуддай ихтияр ганвай.

Гъар нянихъ ада кичІевал кваз, амма хвешиз-хвешиз къилиз акъуднавай крарикай малумат гудай:

– Али хан, ваз хъел татурай, за дивандин чкадал халис чарпай эцигиз тазва. ЦІарин кагъазар ачух рангаринбур жеда. Чи-лиз халичаяр экІяда. Аялдин кІвалин цІариз лацу шире ягъада. Гъар са шей Ирандин гаремдилай тафаватлу жеда.

Ниноди гъилерив гардан къуна чин зи хъуъхъверив галукъарна. Ада рикІиз азаб гузвай. Ахпа ада къил къвалахъ элкъуърна, вичин къелечІ мез акъудна пІузаррал къекъуърна ва ам нерив галукъариз алахъна. Ниноди имтигъандиз ва тазият-диз фейила, гъакІни духтурди килигдайла икІ ийидай. За цІуд мегъарамдин йиф рикІел хкана, халичаяр кІвачерик вегъин, европавияр хъиз столдихъ ацукъун рикІиз хуш туштІани и крар ийидайла Нинодиз жуваз кІанивал ая лагъана ихтияр гана. Зи ихтиярда анжах къав авай. Вучиз лагъайтІа кІвалин къав дегішарун Нинодин фикирда авачир.

Эгъенгдин рукади ва фялейрин ванери кІвал ацІурнавай. Зун бубадихъ галаз санал къавал ацукънавай. За Ниноди хъиз мез акъудна пІузаррал къекъуързавай. Бубади гзаф эдеблудаказ:

– Эгъ, дуъньядин крар гъа ихътинбур я, Али хан! – лагъана. – Муг диши къушра расзавайди я. ШартІар гзаф четинбур тиртІани, Ниноди Иранда вич гзаф лайихлудаказ тухвана. Гила

нубат види я, Али хан. За ваз лагъай гафар рикЈелай ракЪурмир. Гила Бакудикай Европадин шегъер хъанва. Вични гъамишалугъ! КЈвалин серинвални цларикай куърсарнавай халичаяр Ирандиз талукЪбур я.

– Буба, бес вуна вуч ийида? – жузуна за.

Ада лагъана:

– Зунни Ирандиз талукЪ я ва жуван вилералди ви аял акур-далай кълухъ гъаниз хъфида.

– Амма зун ина амукЪун меслят я, буба.

Бубади “эхъ” лагъана къл юзурна:

– Заз чизва, ваз и шегъер, Нинодизни Европа пара кЈанзава. Ингъе заз чи цЈийи пайдахдикай хуш атанач. Шегъерда авай гъарай-эвер ва Аллагъсузвилини гъавани зи рикЈяй туш.

Ада секиндиз къл агъузна ва и чЈавуз ам вичин стха Асед-эс-Селтенедиз ухшар хъана. Бубади хълагъна:

– Зун гила яшлу я, Али хан. Завай и цЈийивилериз таб гуз жедач. Вун жаван ва жуърэтлу я, гъавиляй ина амукъна кЈанзава. Азербайжан уълкведин ваз игътияж ава.

Экуънахъ фад зун чи шегъердин куъчейра къекъвезвай. Векъидиз килигзавай туърк патрулар кЪаравлда акъвазнавай. За туърк офицерихъ галаз суъгъбет авуна. Абуру заз Истанбулдин мискинрикай, Татлы-Судин гатун йиферикай ихтилатна. Куъгъне губернатордин дараматдал Азербайжан гъукуматдин цЈийи пайдах алкЈурнавай. Парламентди мектебдин дараматда чка кълунвай. Куъгъне шегъерди цЈийи уъмур яшамишзавай. Векил Фетали хан премьер-министрвиле тайинарнавай. Ада цЈийи кълунунар акъудзавай, тапшуругъар ва эмирар гузвай. Ада маса уълквейрихъ галаз икърарар кутЈунзавай. Икълван гагъди жуваз такур гъукуматдин аслу туширвал зани гъисс ийизвай. Заз цЈийи гъукуматдин гербиникай, цЈийи униформайрикай ва цЈийи кълунрикай хуш къвезвай. Сад лагъай гълер тир за жув ватандин сагъиб хъиз гъисс ийиз. Урусар зи патавай регъувилелди алатзавай, куъгъне муаллимри заз гъурметдивди салам гузвай.

Шегъердин клубда милли макъамар ягъизвай, халкъдин манияр лугъузвай. ЦЈийи кълдайрив къадайвал, гила ана бармак алаз ацукъиз жедай. Иляс бегдини за фронтдай хквезвай, гълкни аниз физвай туърк офицерар тебрикзавай. Туърк офи-

церри чаз Багдад элкьурна къуникай, Сина чулда кьиле фейи ягунрикай ихтилатзавай. Абуруз Ливиядин чуьллер, Галициядин палчух авай рекьер ва Эрменистандин дагьларин жив алай куклушар хьсандиз чизвай. Туьрк офицерри мусурманвили къадагъа авунвай къанунар кваз такъаз ички хъвазвай, Анвар пашадикай, дамарра туьрк иви авай вири инсанар са пайдахдин кланик кватдаи Туран империядикай рахазвай. За абурун ихтилатрихъ гьейранвилелди яб акалзавай. Саки заз са хъсан ахвар аквазвай. Куьчейрай военный оркестрар феи югъ иллаки рикел аламуькдаи югъ тир. Хур орденривни медалрив ацанвай Анвар пашади балкандал алаз аскеррин вилик рахана чи цийи пайдахдиз салам гана. Такабурвилинни разивилин гьиссери чи рикел рамнавай. Чун суьнийринни шиитрин арада авай вири тафаватлувилер рикелай алудна Анвар пашадин зериф гилериз темен гуз ва Османлу халифдин рекье рекьиз гьазур тир. Тек са Сейид Мустафа инсанрихъ галаз акахъ тавуна са пипле аквазнавай. Ада хьел кваз, нифретдив килигзавай. Адаз Анвар пашадин хурал алай орден ва медалрин арада хаш алай болгар медални акунвай. Мусурмандин хурал яд диндин символ тир медаль хьунухъи Сейид Мустафадик хьел кутунвай.

Параддилай къулухъ Иляс бег, Сейид Мустафа ва зун бульварда ацукнавай. Тарари зулун пешер авадазвавай. Зи дуствари цийи гьукуматдин къанунрикай веревирдер ийизвай. Иляс бегди Генжедин патав кьиле фейи ягунрикай, жегил туьрк офицеррихъ галаз авур сугьбетрикай, вичин тежрибадикай нетижа хкудна лугьзвай хьи, ватан цийи кьилелай урусрин гьилик акат тавурай лугьз тадиз Европадаин саягьда реформар кьиле тухвана кланзава.

Иляс бегди лагъана:

– За лугьзва хьи, уьлкведа кьелеяр эцигна, рекьер тухвана, реформар кьилиз акьудайтлани, чун мад мусурманар яз амукьда.

Сейида чин чурна, ам галатнавайдаз ухшар тир. Ада са бурлувал хвена лагъана:

– Мад са кам вилик алад, Иляс бег. Лагъ хьи, ички хъвайитлани, ваклан як туьртлани, инсан мад хъсан мусурман яз амукьун мумкин я. Вучиз лагъайтла, европавийри фадлай ичкини ваклан як файдалу я лагъанва. Гьелбетда, инсан ихьтин крар авуна мусурман яз амукьда. Амма женнетдин варарихъ аквазнавай кьилин малайик адан члалахъ жедач.

Иляс бег хъуьрена:

– Чирунинни ваклан як тлуьнин арада члехи фаркъ ава. ГьакI тушни?

– Ингье ваклан як тлуьнинни ички хъунин арада са фаркъни авач. Туьрк офицерри ички хъвазва, абурун униформайрал хашдин лишанар ала.

За дустарин гъуьжетрихъ яб акалзавай. Эхирни эхиз тахьана Сейид Мустафадиз суал гана:

– Чарпайдал ксана шишинивни чуклуддив хуьрек тлуьртIа мад мусурман яз амукьиз жедани?

Сейид умундаказ хъуьрена:

– Вун гьамиша хъсан мусурман яз амукьда. Заз вун Тегъранда мегъарамдин юкьуз акуна.

За жаваб ганач. Иляс бегди вичин военный бармак дуьзарна лагъана:

– Ваз жуван кIвал гилан заманадин мебелрив ва ачух рангунин цлан кагъазрив безетмишна Европадин кIвалериз ухшатмишиз кIанзава. ГьакI яни?

– Эхъ, Иляс бег, гьакI я, – жаваб гана за.

Ада кьетIидиз лагъана:

– Им гзаф хъсан кар я. Баку гила чи уьлкведин меркез я. Чи уьлкведиз къецепатан уьлквейрин посолар къвервал я. Абуьр къабуддай кIвалериз, абурун ханумрихъ галаз рахаз алакьдай ханумриз игътияж ава. Али хан, ви кайвани гьа чна лугъузвай ханумрикай я ва чаз кIани кIвални гъазур жеда. Вуна къецепатан крарин министерствода кIвалахна кIанзава.

Зун хъуьрена:

– Иляс бег, вун акI рахазва хьи, гуя зун ва зи паб къецепатан алемда тухузвай акъажунар патал гъазурнавай балкIанар я. Ваз за жуван кIвал къецепатан крар патал гуьнгуьна хуьтазвай хьиз жезвани?

– Гьакъикъатда икI хъана кIанзава, – лагъана ада кьетIидиказ.

За гьикI ятIани ам гьахълу тирди къатIана. Гьакъикъатда гьар са касди Азербайжандин кесиб ва кудай ракъиникай къуранвай чилерал туькIуьрзавай цIийи гьукуматдиз къуллугъна кIанзавайди я.

Зун кIвализ хъфена. За кIвалин чиле кутазвай паркетдиз, шир ягъанвай цлариз, цларикай куьрсарнавай таблойриз наразивал тийизвайди акурла Нино рикIяй хъуьрена. Адан виле-

ри са чІавуз чна Иса булах авай талада йиф чІичІ авур береда рапрап авур саягда рапрашна.

А чІавуз зун фад-фад балкІандаллаз чуьлдиз фидай. За сятралди хуьтуьл кьумадал кьаткана рагъ гьикІ акІизватІа вилив хуьдай. Туьркверин кьушунар зи патавай алатна физвай. Туьрк офицеррихъ кьалабудух квай. Чи цІийи гьукуматдин гьарай-эверди дуьньядин дяведин яргьарай кьезвай тупарин ванер батмишнававай. Туьркверин пад хуьзвай болгаррин кьушунривай душмандин гьужумриз таб гуз жезвачир, абуру кьулухъ чІугвазвай.

Туьрквери «фронт кукІвар хьанва» лугьзвай. Ам цІийи кьилелай арадиз хкун мумкин тушир. Гила абуру ички хьвазмачир

Фронтдай кьериз-цІаруз хабарар кьезвай. Хабарри цІайлапанди ягдадайвал таьсирзавай. Яргьара Мондрос лугьдай портуна юкь кангур хьанвай са кас англиядин «Агамемнон» тІвар алай гимидиз акьахнавай. И юкь кангур хьанвай кас Османлу империядин флотдин министр Гьуьсейн Рауф бег тир. Ада ягьунар акьвазарна ислягьвили икьрар кутІунин патал халифдин патай векилвили ихтияр кьачунвай. Рауф бегди столдихъ агьуз хьана са кагъздиз кьул чІугуна. И чІавуз чи шегьердин гьаким тир Анвар пашадин вилер накьварив ацІана.

Бакудин куьчейра мад гьилера Туран империядин марш ягьана. Ингье и гьилера ам тазиятдин маршдиз ухшар тир.

Вичин виридалайни хьсан униформа ва лацу бегьлеяр алукина, балкІандал тик ацукьнавай Анвар паша кьушунрин вилик физвай. Туьрк офицерринни аскеррин чина шадвили лишан авачир. Османлудин пайдах кьатна далдамар ягьана ва Анвар пашади лацу бегьле алай гьил хкажна вичин аскерриз салам гана. Истанбулдин мискІинрикай, Босфордин иер имаратрикай, халиф тир яхун итимдикай, ада алукинавай Пайгьамбардин жуьббедикай рикІел хкунар чи рикІера туна кьушунар шегьердай экьечІзавай.

Са шумуд югь алатайла зун гьуьлуьн кьерехда акьвазнавай. И чІавуз заз Наргин кьурамаатдин кьулухъай кьезвай, ингилисрин чапхунчи кьушунар гьизвай гимияр акуна. И кьушунрин команда вили вилер, шуькІуь спелар ва гужлу гьилер авай са генерал тир. ЦІийи зелландвияр, канадавияр, австрия-

вияр чи шегърдиз гъахъзавай. Гила шегърдин вири куъчейра чи уьлкведин пайдахрихъ галаз санал ингилисрин пайдахарни хкажнавай.

Са юкбуз премьер-министр Фетали хан Хойскиди телефондай зенг ягъана заз вичин кылиив эверна. Муькуь юкбуз зун адан кылиив фена. Кабинетдиз гъахъай кумазни ада заз векъидиз килигна жузуна:

– Али хан, Куьн икъван гагъди вучиз гьукуматдин кьуллугъдал алач?

– Вучиз икI ятIа заз жувазни чизвач, – жаваб гана за.

Ахпа адан столдал алай картадиз килигна, рикIиз азаб гузгуз хълагъна:

– Фетали хан, зун авайвал жуван ватандал кьару кас я. Зун Куь эмирар кылиз акьудиз гьазур я.

– Заз ван хъайивал Квез къецепатан чIалар фад чирдай алакьунар ава. Квевай ингилис чIал гьикъван чIавалди чириз жеда?

За теспача яз жаваб гана:

– Фетали хан, за ингилис чIал чиринуз игътияж авач. Вучиз лагъайтIа заз а чIал чизва.

Фетали ханди вичин чIехи кыл креслодив агудна са гафни лагъанач. Ахпа садлагъана жузуна:

– Нино гьикI я?

Гьукуматдин чIехида зи паб хабар кьурла зун мягътел хъана:

– Пара къван сагърай, зи паб хъсан я.

– Адазни ингилис чIал чизвани?

– Эхъ, чизва.

Ада вичин гьяркьу спелрилай кап аладарна. За секиндиз хълагъна:

– Фетали хан, Квез вуч кIанзаватIа заз чир хъана. Зи кIвал са къве гьафтедалди гьазур жеда. Нинодин шифонерда межлисра алукидай пекер гзаф ава. Чаз къведазни ингилис чIал чизва. Чи кIвале хъвадай шампанскийрин пуларни за вутуда.

Премьер-министр умундиз хъуьрена ва адан вилерал накъвар акъалтна:

– Али хан, заз Куь хатурдик хкIуриз кIанзавачир. Чун Куьн хътин инсанрихъ игътияжлу я. Чи уьлкведа вичин ханум европави тир, тIвар-ван авай хизанда чIехи хъанвай, ингилис чIал чидай, кьунагълухар тухуз жедай, хъсан кIвалер авай ксар са

акъван авач. Месела, захъ ингилис чІал чирун патал я пул хъанач, я вахт. Гъеле за кІваликайни европави папакай лугъузвач.

Ам галатнавай. Къелем гъиле къуна лагъана:

– Къедилай Куън Къецепатан Крарин Министерстводин РагъакІидай патан Европадин отделдин атташевиле тайинарзава. Къецепатан крарин министр Аседулладин патав вач, ада квез вуч авуна кІанзаватІа лугъуда. Ва... за тІалабзава, инжиклу жемир... КІвал вад йикъалди гъазур жедани? И рекъай квевай куъмек тІалабзава лугъуз заз регъуъзва.

– Квез кІанивал хъурай! – лагъана къетІи жаваб гана за.

Жуван арха тир куъгъне дустуниз хиянат авуна адавай чара хъайи хъиз хъана заз. Зун анай экъечІна кІвализ хъфена. Нинодин гъилер ширедай къацІанвай. Ада са табло куърсарун патал цлаз мисмар ягъазвай. Эгер за Нинодиз цлаз и мисмар ягъуналди вуна Ватандиз къуллугъзава лагъанайтІа, ам мягътел амукъдай. Гъавилляй за адаз и гафар лагъанач. Ингъе адан къацІанвай тупІариз темен гана къецепатан чехирар хуън патал са холодильник къачудай ихтияр гана.

XXVIII кьил

– **К**вез хала авани?

– Ваъ, заз хала авач, амма зи къуллугъчидин эрчІи кІвач ханва.

– Квез къекъвез хуш къведани?

– Эхъ, заз къекъвез хуш къведа. Амма заз нянихъ анжах майва нез кІанда.

Ингилис чІалан тарсунин ктабда гъатнавай тапшуругъар гзаф ахмакъ тапшуругъриз ухшар тир. Ниноди ктаб кІевна ва лагъана:

– Заз чиз, дяведа гъалибвал къачун патал чаз ингилис чІал герек тирвал чизва. Амма лагъ кван, вуна гъич виски хъвайиди яни?

За гъарайна:

– Нино, вун и тарсунин ктаб къенвай кас хъиз рахазва.

– Зи тахсирдилай гьил къачу, Али хан. Ватандиз къуллугъ авунин гъавурда дуъз акъунач лугъуз за ихътин ахмакъ гаф лагъана. Лагъ кван, къе нянихъ чи квализ къвезвай ксар вужар я?

Нинодин ванцяй кваз такъадайвал гьисс жезвай. За къе нянихъ чи квализ атана кланзавай чиновникринни офицеррин тварар къуна. Ниноди гзаф такабурвилелди килигзавай. Адаз хъсандиз чизвай хьи, Азербейжандин гьич са министрди хъ ва генералди хъ адан гъуълухъ авай хътин нямет авач. Адан гъуълухъ клелнавай, рагъаклидай патан адетар ва ингилис члал чидай, няздин хизандай тир кайвани авай.

Ниноди чин чурна лагъана:

– За вискидин дадуниз килигна. Адахъ тукъул ва таклан къведай дад ава. Гъавилай адан къенез сода ветъена хъвазвайди я.

За Нинодин къуьнел гьил эцигна. Ада разидиказ заз килигна:

– Чна къариба уьмуър яшамишзава, Али хан. Садра вуна зун тухвана гаремда кутуна, гила за уьлкъедин меденият вилик тухун патал герек тир чарасуз затлуин роль къугъвазва.

Чун мугъманар къабудун патал гъазурнавай салондиз эвичина. Хъсан чирвилер къачунвай къуллугъчийри цлав агатна суьгъбетзавай. Цларай мензерайрин ва гъайванрин шиклар авай табляяр куърсарнавай. Салондин пипера хъуьтуьл кресляяр эцигнавай. Стодал цуьквер алай.

– Ви рикел аламани, Али хан, Дагъустандин хуьре за кварцив яд гьидай, ваз къуллугъдай.

– Ваз гьихътин къуллугъ авуникай хуш къведа?

Нино хияллу яз акъвазнавай. Ада жаваб ганач. Гъа и члавуз ракларин зенг ягъана ва къалабудух кваз адан плузарар зурзуна. Виридалайни вилик атанвайбур Нинодин хайибур тир. Абурухъ галаз санал Иляс бегни атанвай. Ам салонда къекъвена, гъар са куьниз хъсандиз фикир гана, эхирдай къил галтадна лагъана:

– Зунни эвленмиш хъана кланда, Али хан. Нинодиз халадин руш авани?

Зани Ниноди квалин иесийри хъиз ракларихъ акъвазна мугъманар къабулзавай. Чна гзаф ингилисрин гьилер чуькъвена. Ингилис офицерар къакъан буйдин, яру суфатар авай итимар тир. Гьилерал ярги беглеяр гьалднавай абурун ханумар

вили вилер авайбур тир. Умундаказ хъуьрезвай абуру марагъ-лудаказ салондиз килигзавай. Абуру пекер хтлуннавай рушари чпин вилик къуьлда лагъана фикирзавай жеди. Ингъе салондиз рушар ваъ, чпин кваллах хъсандиз чизвай къуллугъчияр гъахъна. Абуру столдал хуьрекар чапла патай дуьзмишзавай. Цдарай къацу чеменлухрин ва акъажунардай балкларин шикилар куьрсарнавай.

Са жегъил офицерди сукра сиви-сивди вискидив ацурна сода акадар тавуна са ялце хъвайила Нинодин нефес къур хъиз хъана. Салонда гъарай-эвер гъатнавай. Гузвай гзаф суалар ва абурун жавабар ингилис члалан тарсунин ктабда авай ахмакъ суалар хътинбур тир: «Куьн фадлай эвли яни, ханум Ширваншир?» «Къве йис къван я». «Мехъерин сиягъат авун патал чун Ирандиз фенай». «Зи гъуьлуьз балклар гъализ хуш къведа». – «Ваъ, зи гъуьл поло къугъвадайди туш». «Квез чи шегъердикай хуш къвезвани?» «Эхъ, инагар акун заз хуш я. Ингъе чун вагъшияр туш». «Гаремрин агъайрин гъакъиндай за анжах романрай келнава». Ниноди заз килигна са гужалди вичин хъуьруьн хвена. Са майордин папа Нинодивай куьн гъич операдиз фейиди яни лагъана жузуна. Ниноди эдеблудаказ фейиди я лагъана ва вичиз кел-кхьин чизвайди малумарна.

Жегъил ингилисри, чиновникри ва офицерри Нинодиз къил агъуззавай. Абурун гъилер Нинодин тупарик галукъзавай, вирибуру адан къецил къуьнериз килигзавай.

За чин къвалахъ элкъуьрна. Аседуллади са пипле архайиндиз папрус чутгъазвай. Ада вичин паб садрани яд ксарин килигунриз муьтлуьгъ ийичир. Амма Нино гъам гуржи, гъамни хашпара тир. Аседуллади фикирзавайвал, Нино вичин гъилер, вилер ва къецил къуьнер цудралди яд итимрин килигунриз муьтлуьгъарун патал дуьньядиз атанвайди я къван.

Гъазабди ва хажалатди зи къенер кукварзавай. Атлуз-атлуз зи япарихъ галукъзавай гафарни гъаясуз ва намусдик хкладай гафар тир. За вилер чилиз атлумарна. Нино салондин вини къиле яд ксарин къула авай. Садлагъана ада туьтер ифей ванцелди лагъана: «Пара къван сагърай. Куьн гзаф эдеблу я». Къил хкажайла заз адан яп-яру хъанвай суфат ва чанда кичл гъатнавай гъалар акуна. Ам салондин а къилляй атана зи вилик акъвазна. Ада вичиз арха жагъурзавайда хъиз зи гъиликай къуна. Ахпа астадай лагъана:

– Али хан, Тегъранда ви халайрин ва халад рушарин арада авайла зи гьалар гьикI тиртIа, гила ви гьалар гьадаз ухшар я. Икъван итимрихъ галаз за вуч ийин? Абуру заз икI килигун зи рикIяй туш.

Ниноди и гафар лагъана завай яргъаз хъана ва майордин папан гьил къуна. Заз ада майордин папаз лагъай гафар ван хъана: «Куьн садра чи чкадин театрди атана кIанда. Алай вахтунда Шекспиран эсерар азербайжан чIалаз элкьуьрзава. Виликай къвезмай гьафтедиз «Гьамлетан» сад лагъай тамаша жеда».

За жуван пелен гьекъ миxъна ва мутъманпересвилин къай-даяр рикIел хкана. Са куьгъне мисалда лугъузва: «Эгер мутъман ви хцин къил атIана ва а къил гьиле къуна ви кIвализ гьахъайтIа, ам къубула, адаз тIун-хъун це, гьуьрмет ая». Акьуллу адет я, ин-гье адаз амал авун гзаф четин я.

За сукIраяр вискидивни коньякдив ацIурна мутъманриз пайна. Офицерри папIрус чIугвазвай, виски хъвазвай. Абуру чна фикирзавайдан акси яз кIвачер хкажна столдал эцигнач.

Са жегьил офицерди зи азабар артухарна лагъана:

– Квез гзаф иер ханум ва иер кIвал ава, Али хан.

Дуьньядин крар аку, са гавур кицIи зи папан иервилин тарифарзавай. Адан сукIрадиз коньяк цвадайла зи гилер зурзазвай.

Лацу спелар авай ва смокинг пенжекдин кIаникай лацу перем адукIнавай са яшлу ингилис чиновник салондин пипIе ацукънавай. За адаз бисквит гана. Адан сарар яргъи ва хъипи, тупIар куьруь тир.

Ада миxъи фарс чIалалди лагъана:

– Куь кIвал халисан Европадин кIвал я, Али хан.

– Зун чи уьлкведин адетрив къадайвал яшамиш жезва, – лагъана за.

Ада дикъетлудаказ заз килигна:

– Завай хъайитIа, медениятдин рекъай Азербайжандинни Ирандин арада чIехи фаркъ ава.

– Эхъ, чун Ирандилай виш йис вилик гала. Чахъ чIехи санайи ва ракъун рехъ ава. Гьайиф хьи, урусрин идара ийизвай-буру чи меденият вилик финиз манийвал авуна. Чахъ герек тир къван духтурарни муаллимар авач. Заз ван хъайивал, чи гьукуматдиз са къадар алакьунар авай жегьилар кIелун патал Европадиз ракъуриз кIанзава.

За суьгьбет авурдалай къудухъ адаз виски гун къарардиз къачуна. Ада ичка къабул тавуна лагъана:

– За къад йисуз Иранда консулвиле къвалахна. Бинелу Шаркъдин меденият арадай акъатун, гилан шаркъвийри гзаф шейэр чи цивилизациядивай къачун, чпин бубайрин адетриз гуьрмет тавун вилералди акуни инсандиз азаб гуда. Белки абур гъахълу я жеди. Амма са кар хиве къан хьи, куь уьлкве Юкъван Америкадин республикаяр хьиз аслу тушир гукумат арадал гъиз гъазур я. Заз чиз, чи гукуматди мукъвал вахтара Азербайжандин аслу туширвал хиве къада.

Салондин мукъуь къиле Нинодин хайибурун ва Иляс бегдин патав къецепатан крарин министр Аседулла акъвазнавай. Зун гадиз абурун патав фена. Аседуллади жузуна:

– А къузэка ваз вуч лугъузвай?

– Ада лугъузвай хьи, зун сефигъ я, амма Англияди мукъва-ра чи аслу туширвал хиве къада.

Мирзе Аседуллади регъятдиз нефес къачуна:

– Вун сефигъ туш, Али хан.

– Пара къван сагърай, жанаби министр, заз гъакъикъатда жув сефигъ хьиз жезвай.

Ам хъфиз гъазур хъанвай. РақІарихъ Аседуллади Нинодин гъилиз темен гана. Ниноди кІуфук мили хъвер кваз адан япал вуч ятІани кушкушзавай. Мирзе Аседуллади ада лагъайбур къилив тестикъарзавай...

Мугъманар къуланфериз хъфена. Чехи салон туьтуьндинни алкогольдин нидив ацІанвай. Чун къведни галатнавайтІани, жувалай рази яз ксузвай къвализ гъахъна. Садлагъана гъикІ ятІани чи жегъилвилини гиссер юза хъана. Ниноди кІвачин къапар хтІунна са пипІиз гадарна. Ахпа чарпайдал хкадарна галтад хъана. Ада кІаник пІузар куьрсарна нер агажарна. И чІавуз ам гъвечІи маймундиз ухшар хъанвай. Ниноди хъуьхъвер дакІурна чІехи тупІарив абур яна.

– Лагъ кван, за цІийи уьлкве хилас ийизвай касдин роль гъикІ тамамарзава? – жузуна чарпайдал хкадриз къугъвазвай Ниноди.

Ахпа ада гуьзгуьдин вилик акъвазна гъейранвилелди вичиз килигна ва лагъана:

– Нино ханум Ширваншир – Азербайжандин Жанна д'Арк.

Ам капар ягъаз хъуьрезвай. Ниноди ачух рангунин яха деколте тир нянин пекер алуќнавай. Адан зериф япарихъ яргъи япаѓанар акалнавай. Ѓилер гзаф зериф тир. Яргъи, ѳулав ѳларари адан къуьнер клевнавай. Гуьзгуьдин вилик акъвазнавай Нинодин иервал акваз зи паѓ атанвай. Зун са кве кам вегьена адав агатна. За вич гзаф хушбахт яз гьиссзавай принцессадин вилериз килигна. Ахпа за ам къужахда къуна. Налугъуди, садлагъай гъил тир чун къужахра гъатиз. Адан хам хъуьтуьл ва атирлу тир. Пузаррин арадай аквазвай лап-лацу сарари инжийри хъиз рапрапзавай. Чун сифте яз чарпайдал ацукъна. За европави са дишеѓли къужахда къуна. Ниноди фад-фад вилер акъализ ахъайзавай. Адан яргъи ва зериф къекемар зи хъуьхъверик галуќзавай. Ада къайѓударвилелди килигзавай. За адан и килигун икъван гаѓди къатлаиди тушир.

За Нинодин чене капашда къуна адан къил хкажна. Адан хъуьтуьл, элкъвей чиниз, къаних пузарриз ва гуржи къекемрин арадай аквазвай вилериз килигна. За адан къамуз туьмерна. Адан чин са вуч ятлани кланзавайди хъиз яру хъанвай. Садлагъана адан йифен пекерни, европавийриз хас чарпайни зи рикелай алатна. Ам Даѓустандин хуьре чилел рухунал вегьенвай месел къатканвай ѳав зи вилерикай карагна. За адан гъилер къужахда къунвай, амма садлагъана жувал хтайла заз чун къведни пекер аламаз чарпайдин виликай эќянавай ранглу Кирман халичадал къатканваз акуна. Хъуьтуьл халичадал чин цавална ксанвай Нинодиз килигайла къуьзуь ингилис, жегъил офицерар, республикадин къисметар – вири зи рикелай алатна. Са герендилай «зи пекер гуьнгуьнай акъатна» лаѓана Ниноди. Ванцелай ам гзаф хушбахт тирди чир жезвай. Ахпа чун халичадал ацукъна. Ниноди вичин къил зи метел эцигна ван алаз лаѓана: «Майордин папаз чун акунайтла, ада якъин икI лугъудай: мегер Али хандиз чарпай вуч ятла чизвачни?»

Эхирни ам кIвачел къараѓна ва зи метле къуьл эцяѓна:

– Жанаби атташедивай дипломатиядин умуми къайдайриз амал авуна, пекер хтIунна ксудай кIвале вичин чка къаз жени?

– Зун ахварикай кват тахъанмаз рахаз-рахаз кIвачел къараѓна, пекер хтIунна Нинодин къвалавай яргъандик акахна. Ѓа икI, чун ахвариз фена.

Йикъар, гяфтеяр алатна. Мугъманри къвез, виски хъваз чи кВалин тарифар ийизвай. Нинодин гуржи мугъманпересвал куътягъ жезвачир. Ада жегьил офицеррихъ галаз къуълзавай, яшлу офицеррихъ галаз подагра азардикай ихтилатарзавай. Ниноди ингилис ханумриз Тамаради пачагъвал авур девирриз талукъ агъвалатрикай рахадай. А агъвалатрай акІ акъатдай хьи, гуя Тамаради Азербайжандизни пачагъвал авурди я къван. Зун лагъайтла, министерствода чЕхи са кабинетда ялгуз ацукъзавай. За къцепатан уълквейра авай чи векилрин малуматар келдай, буш вахтара дакІардай гъулуз килигдай.

Нино гзаф шаддиз яшамиш жезвай. Саки адаз маса са къайгъуни авачир. Ам къцепатан крарин министр Мирзе Аседулладихъ галаз дуст хъанвай. Мирзе Аседулла чи кВализ илифайла Ниноди адан къайгъу чІугвадай, адаз Европада жув тухудай къайдаяр чирдай, акъулла меслятар гудай. Бязи чІавуз заз абур кВалин са пипле кушкушар ийиз аквадай.

Са юкъуз за Нинодивай:

– Ваз Мирзе Аседулладивай вуч кІанзава? – лагъана жузуна.

Ниноди кІуфук хъвер кваз вичиз Къцепатан Крарин Министерстводин протоколдин отделдин сад лагъай заведиш жез кІанзавайди малумарна. Зи столдал гзафни-гзаф чарар, малуматар ва баянатар алай. ЦІийи гъукуматдин крар хъсандиз киле физвай. Винел чи цІийи герб алай чарар ахъайна келдайла жуваз гзаф хуш къведай.

Са юкъуз курьерди нисин тахъанмаз заз газетар гъана. Гъукуматдин газетдин къвед лагъай чина чЕхи гъарфаралди кхъенвай зи тІвар авай. ТІварцІин кІаникай ихътин гафар кхъенвай: «Къцепатан Крарин Министерстводин атташе Али хан Ширваншир Парижда авай консульствода жавабдар къуллугъдал тайинарзава».

И гафарин кІаникай зи хъсан крар тарифардай макъала чапнавай. Макъаладин автор Арслан агъа тирди къатІун четин тушир. Зун къудгъунна чкадлай къарагъна ва министрдин кабинет галайнихъ фена. За кабинетдин ракІар ахъайна жузуна:

– Мирзе Аседулла, им вуч лагъай чІал я?

Ам хъурена:

– Зи дуст, ваз сюрприз ийиз кІан хъана заз. И кар паталди за ви ханумдиз гаф ганай. Нинони вун Парижда чи виридалайни хъсан векилар жеда.

Жувак гзаф хъел кваз за гъилевай газет гадарна. Мирзе Аседуллади мез къунвайди хъиз заз килигна лагъана:

– Али хан, чи идарада кВалахзавай гзаф инсанриз чеб къецепатан уълквейра кВалахиз ракъурнайтІа гзаф хвеши жедай.

– Мирзе, гзаф йисара ватан гужуналди терг ийиз мажбурдай къанун авач.

Ада мягътелвилелди заз килигзавай:

– Али хан, ваз вуч кІанзава? Къецепатан Крарин Министерствода им гзаф лайихлу къуллугъ я. Им ваз кутугай къуллугъни я.

– Ингъе заз Париждиз физ кІанзавач. Куъне мажбур авуртІа, зун къуллугъдилаи элячІда. Чир хъухъ, за яд куъчейриз, яд инсанриз, яд адетриз ва рагъакІидай патан дуъньядиз нифрет ийизва. Куън вучиз и нифретдин гъавурда акъзавач, Мирзе?

Аседуллади мегърибандаказ къил галтадна лагъана:

– Физ кІанзавачтІа, вавай ина амукъиз жеда.

Зун тадиз кВализ хъфена. Гурарай хкаж хъана, нефес къунваз салондиз гъахъна лагъана:

– Нино, залай и кар алакъдач, вун захъ агъугъ.

Нинодин рангар атІана, адан гъилер зурзуна:

– Вучиз, Али хан?

– Нино, за тІалабзава, зи гъавурда акъз алахъ. Заз жуван цІалцІам къав, и чуъл, и гъуъл гзафни-гзаф кІан я. Заз и шегъер, куъгъне къеледин цлар, дар рекъера аваи мискІинар пара кІан я. Зун Шаркъдивай къакъатайла цйй акъуднавай гъед хъиз жезва.

Ниноди са геренда вилер акъална лагъана:

– Гъайиф.

Адан гзаф гъамлу, садни авачир егимдин цІугъдиз ухшар ванци зи рикІ чІулаварна.

За ацукъна Нинодин гъилер капашда къуна:

– Нино, чун Франциядиз фейитІа, вун Тегъранда сугъул хъайивал зунни Парижда сугъул жеда. За ана жув тІурфандиз муътІуугъ хъайи кас хъиз гъиссда. Шемирандин гарем рикІел хкваш. Вавай Азияда таб гуз тахъайвал, завайни Европада таб гуз жедач. Ша чун ина, Азияни Европа чир тежедайвал какахнавай Бакуда амукъин. Завай Париждиз физ жедач. Вучиз лагъайтІа ана я мискІин авач, я куъгъне къеледин цлар, я Сейид Мустафа. Вуна заз мегъарамд чІавуз нифрет авурвал, зани Па-

рижда ваз нифрет ийирвал я. Вуч кІандатІани хъурай, зун жуван ватаңда амуќда. Зун и уљкведа дидедиз хъанва ва заз и уљкведани жуван дуњња дегішариз кІаңда.

За и гафар лугъдайла Нино чуќќни тавуна акъвазнавай. За жуван гафар лаѓана куќтяѓай кумазни Нино зун галайнихъ элќвена ва ада зи кІилин чІарариз туъмерна:

– Жуван Нинодин тахсирдилай гІил къачу, Али хан. За ахмаќвал авунва. Вучиз ятІани заз вун вири уљквейриз вердиш жедайди хъиз хъана. Чун ина амуќда. Мад чна Париждикай суѓбет тийин. Вуна жуван Азиядин шеѓер хуњ, зани жуван Европадив кдадайвал туќІуѓрнавай кІвал.

Ада меѓрибанвилелди заз темен гана.

– Нино, зун хътин итимдин кайвани хъун гзаф четин яни? – жузуна за.

– Ваъ, Али хан, четин туш, – лаѓана ада.

Ниноди тупарив зи чиниз туъмерна. Зи Нино, са гафни авачиз, гзаф меѓрибан дишеѓли я. За адан мурад юхдиз акъудна лугъз азаб чІугвазвай. Эхирни эхиз тахъана за лаѓана:

– Нино, чи бицІек дуњњядиз атайдалай кбулухъ чун санал Париждиз, Лондондиз, Берлиндиз, Римдиз фида. Чун гееле мехъерин сияѓатдиз фенвач. Сияѓат ийидай чІавуз ваз гІи чкадикай хуш атайтІа, чун гатуз ѓана амуќда. Ахпа чна ѓар йисуз Европадиз сияѓат ийида. Инге заз зи кІвал жуван ватанда хъана кІан я. Вучиз лаѓайтІа зун мињи чуљлерин, чи шеѓердин, чи раќбинин велед я.

– Эхъ, – лаѓана Ниноди. – Вун гзаф хъсан велед я. Амма зи руфуна авай велед я чуљдин, я баянлухдин велед хъана кІанзавач. И аял ѓакІ Алидинни Нинодин велед хъана кІанзава. Вун рази яни?

– Эхъ, рази я, – лаѓана за.

Ѓа икІ, за са европавидин буба хъуниз разивал гана.

— Вун четинвилелди дидедиз хъана, Али хан. А чӀавуз чна чи кӀвачел залан дишегълийриз килигун патал европави духтурриз эвердачир.

Чун бубадихъ галаз санал кӀвалин къавал ацукънавай. Ам гъамлу ванцелди астадай рахазвай:

– Ви диде залан санжуйри кьурла чна адаз фирузадин ва я алмасдин руг ганай. Ингъе и руквари адаз куьмекначир. Вун дуьньядиз атай чӀавуз вакай муьмин ва жуьрэтлу гада хьурай лугъуз чна ви пицӀинин рад атӀана рагъэкъечӀдай патан цлал алай турунинни Кьуръандин арада куьрсарнай. Ахпа вуна ам гзаф йисара гарданда запаб авайди хьиз къекъуьрна. Гъавилай ваз азарлувал вуч ятӀа чир хъанач. Ингъе жуван пуд йис хъайила вуна а пицӀинин рад гардандай акъудна гадарна ва гъа чӀавалай вун фад-фад азарлу хъана. Азарар галуьк тавурай лугъуз кӀвенкӀве чна ви кӀвале чехирни ширинлухар эцигна, ахпа са кӀекрез ранг ягъана ви кӀвализ ахъайна, амма азарди мадни валай гъил къачунач. Гъик ятӀани дагъларай са арифдар итим ата-най ва ада са кални гъанай. Чна кал тукӀуна. Арифдар итимди адан руфунай ратар акъудна. Ада вун кьуна калин руфуна кутуна. Пуд сятдилаь кьулухъ вун анай акъудайла ви беден яп-яру тир. А йикъалай инихъ вун садрани азарлу хъхъанач.

КӀвалай датӀана туьгер ифей хътин угь-цӀугъдин ванер къевезвай. Зун чуькни тавуна ацукънавай ва саки зи тан и ванериз муьтӀуьгъ хъанвай. Угь-цӀугъдин ванер тикрар хъхъана ва и гъилера яргъалди чӀугуна. Бубади секиндив лагъана:

– Аку, гила ада ваз лянет ийизва. Гьар са дишегълиди аял хадайла вичин гьуьлуьз лянет ийизвайди я. Дегъ чӀавара дишегълиди аял хайидалай кьулухъ кьурбанд яз са гьер гудай. Аял хадайла вичи авур лянетар кӀваливай яргъаларун патал а гьерен иви гьуьлуьнни аялдин месерал хъичирдай.

– И санжу гьикъван чӀавалди давамда, буба?

– Вад-ругуд, белки лап цӀуд сят.

Ахпа бубади куьтІнач. Зун хадайла рагъметдиз феѝи вичин паб рикІел хкана жеѝи. Буба садлагъана кІвачел къарагъна, заз «ша» лагъана. Чун капІ авун патал къавал эКІянавай яру халичар галайнихъ фена. Халичайрин кьил Меккедик, пак Кябедик элкьюрнавай. Чун чапІатІар хтІунна халичадал ацукъна. Ахпа чна эрчІи гьил чапла гьилел эцигна. Бубади лагъана:

– Дуъа авунилай гъейри маса чара авач. Дуъайрин гуж духтуррин гужунилай пара я.

Бубади агъуз хана арабдалди дуъадин гафар лагъана: Бисмиллагъир рагъманир рагъим (Мергъяматлу ва регъимлу Аллагъдин тІварцІелди).

Зани и гафар тикрарна. Са герендилай за метІер чилиз ягъана икрам авун патал пел халичадив галукъарна:

– Алгъемдулилагъи раббилалемин. Аррагъманиррагъим. Малики йевмиддин (Дуъньядин, Къияматдин Рабби тир виридалайни мергъяматлу, виридалайни регъимлу Аллагъдиз шукур хъурай).

За чин гьилерив кІевна капІун давамарзавай. Нинодин гъарайдин ван къвердавай гужлу жезвай, амма зун и ванцин таъсирдикай хкатнавай. За акъваз тавуна купІунин гафар тикрарзавай:

– Ийяке-набудуъ ва ийяке-настеин (Чна Ваз икрам ийиз ва Вавай мергъямат тІалабзава...)

Гила за гьилер метІерал эцигнавай. Къуд пад секин хъанвай. Заз бубадин кушкушдин ванер къезвай: ИгъдинесиратІал мустакъим, сиратІаллезине эн амте алейгъим (Чун дуъз рекъяй, вуна мергъямат авурбурун рекъяй твах).

За капІ ийиз чин халичадив галукъарна. Заз адан нехишар какахънаваз аквазвай: Гъейрил магъзуби алейгъим валаңалин (Ви гъазабдиз туъш татайбур ва Вуна чІуру рекъяй тухун тавурбур...)

Гъа икІ, чна руквадин къене капІ авуна. КупІунин суьреяр са шумудра тикрарна. Эхирни капІ кьилиз акъудна кІвачер кІватІна ацукъна. За кушкушдалди раббидин къанни цІипуд тІвар тикрар ийиз-ийиз теспягъар чІугуна. Са ни ятІани зи къуьнел гьил эцигна. Кьил хкажайла заз са нин ятІани хъуьрезвай чин акуна. Амма зун ада лагъай гафарин гъавурда акъунач. КІвачел къарагъайла бубади заз килигзавайди гьисс авуна зун гурарай агъуз эвичІна.

Нино авай квалин дактаррай пердеяр авадарнавай. Адан вилер ацланвай. Хъуьхъвер хъипи хъанвай. Ам хъуьрезвай. Ада азербайжан чалалди лагъана:

– Чаз руш хъана, Али хан, иер са руш. Зун акъван хушбахт я хъи!

За адан къайи гъилер капашда къуна. Ниноди вилер акъална. Са ни ятлани къулухъай ам ксуз тамир лагъана. За адан къуранвай плузарриз туьмерна. Ниноди гзаф гъамлу яз заз килигна. Лацу хуруган алай са дишегъли чарпайдив агатна. Ада зав са къундах вугана. Къундахда заз гъвечли туплар, члехи вилер авай жанлу «къугъварган» акуна. «Къугъварган» сив ахъайна шехъзавай.

– Аку гъикъван иер руш ятла, – лагъана Ниноди «къугъваргандин» гьерекатар тикрарна.

За кичлез-кичез къундахда авайдак гъил галукъарна, анжах «къугъварган» ксанвай.

Ниноди кушкушдалди лагъана:

– Лицейдин гуьрметдай чна адал Тамарадин тлвар эцигин.

За разивилелди къил юзурна. Вучиз лагъайтла Тамара гзаф иер тлвар я. А тлварцликай гъам хашпарайри, гъамни мусурманри менфят къачузва. Са ни ятлани гъиликай къуна зун квалаяй акъудна. Къецел вирибуру заз килигзавай. Зун бубадихъ галаз санал гъенел фена. Бубади лагъана:

– Ша чун балкланрал акъахна чуьлдиз фин. Са герендилай Нинодиз ксудай ихтияр гурвал я.

Чун балкланрал акъахайла гъайванри къудалди чукурна. Хъипи къумарин тепейрилай абур зарбдиз физвай ва гъавилий чун сад садалай алатзавай. Бубади са вуч ятлани лугъузвай, амма зун адан гафарин гъавурда акъазвачир. На лугъумир, ада заз теселли гузвай къван. Вучиз ятлани зун члехи вилер авай са рушан буба я лугъуз гзаф такабурлу тир.

Йикъар члугъузвай теспягъдин хтар хъиз алатна физвай. Ниноди «къугъварган» датлана хурал къазвай, йифиз адаз гуржи манияр лугъузвай. Адан захъ галаз араяр къайи хъанвай. Вучиз лагъайтла зун аял чукварда тваз алакъзавачир итим тир. За гъар юкъуз министерствода ацукъна папкаяр туплалай ийизвай.

Нино гагъ-гагъ телефондай мергъяматлувилелди захъ галаз рахадай ва ада заз бязи хабарар гудай:

– Али хан, чи «къугъварган» хъуьрена ва ада ракъинихъ гъил яргъи авуна. Гзаф шейтлан «къугъварган» я.

За столдаллай эхиримжи малумат кЈелна ва шаклу сергьятар кЈалурзавай картадиз килигна. Тварар регьятдиз лугуз тежедай инсанри Версалда ацукьна Шаркьдин кьисметар гьязвавай. Тек са касди, Анкарадай атанвай, вили вилер авай цару туьрк генералди гьалибвал кьачунвай гьукуматриз аксивал кЈалуриз жуьрэт ийизвай. Европадин гьукуматри чи ватан тир Азербайжандин аслу туширвал хиве кьунва. Ингилисрин полкар чи суверен республикадай хьфена лагьай хабарди Иляс бегдик руьгь кутуна.

– Эхь, эбеди азадвал, – лагьана Иляс бегди хвешиз-хвешиз. – Гила чи ватандин чилерал яд кьуватар жедач.

За Иляс бег картадин патав тухвана лагьана:

– Чи кьиблепатан терефдарар Туьркия ва Иран хьун важиблу я. Анжах исятда абур кьведни зайиф хьанва. Исятда чун гьавада авай хьиз я. Кеферпатай чи нафтАдихь кьаних хьанвай вишни пудкьад миллион урусди чаз басрух гузва. Ингилисар ина амаз кьван са урусдивайни чи сергьятрилай элячиз жедач. Ингилисар хьфейтла, ватан хуьн патал вун, зун ва са шумуд полк амукьда.

Иляс бегди кьайгьусузвилелди кьил юзурна:

– Вуна вуч лугузвайди я? Урусрихь галаз дуствилин алакьяр арадал гьун ва герек тир икьрарар кутлуни паталди чахь дипломатар ава. Яракьлу Кьуватри маса кЈвалахар авуна кЈанзава.

Ада картадай чи кьиблепатан сергьятар кЈалурна лагьана:

– Килиг, чи Яракьлу Кьуватар Эрменистандин сергьятдал фена кЈанзава. Ана араяр акахнава. Военный министр генерал Мегьмандарова гьерекат авун патал эмир ганва.

Са кьадар вахтундилаи ингилисрин полкар шегьердай экьечина. Куьчяр суварар кьейд ийизвай хьиз безетмишнавай. Чи кьушунар Эрменистандин сергьят галайнихь физвай. Урусатдинни Азербайжандин сергьятдал алай чи Ялама станцияда анжах сергьят хуьзвайбур ва са шумуд чиновник амай. Министерствода чун гьам лацубурухь, гьамни яру чиновникрихь галаз икьрар кутлуниз алахъзавай. Зи буба Ирандиз хьфизвай. Зани Ниноди ам портуниз тухвана. Ада гьамлуз чаз килигна. Чун вичихь галаз Ирандиз финикай, тефиникай са гафни лагьанач. За жузуна:

– Иранда вуна вуч ийида, буба?

– Якѝин эвленмиш жеда.

Ада фикирлу яз чаз темен гана ва лагъана:

– Бязи вахтара зун куьн акун паталди кхевада. Айгъана и гьукумат чкІана амукъ тавуртІа, фикир мийир заз Мазандаранда са шумуд мулк ава.

Ам гимидиз акъахна. Яргъалди чаз, Ичери шегъердин къеледин цлариз, Къыз къеледиз, шегъердиз ва чуьллериз килигна.

Шегъерда гъава гзаф чими тир. Министерстводиз урусрин векилар атана. Абур гзафни-гзаф икърарриз ва маса документриз тадиз къул чІугуна хъфена.

Шегъердин куьчяр руквадини къумади къунвай. Гару кагъазрин кІусар цава къугъурзавай. Нинодин хайибур гатуз ял гъан патал Гуржистандиз фенвай.

Яламада виликан хъиз сергъят хуьзвай са шумуд чиновник амай. Са юкъуз за министрдииз лагъана:

– Аседулла, Яламадихъ галаз чин-чинал къанни цІуд агъзурдин урус къушун акъвазнава.

– Заз чизва, – лагъана ада. – Чахъ икърарриз къул чІугунилай гъейри маса гуж авач. Амай вири крар Аллагъдин гъиле ава.

Чун куьчедиз экъечІна. Жидайри рапрапзавай тфенгар гвай са шумуд аскер парламентдин ракІарихъ къаравулда акъвазнавай.

Парламентдин ижласдал чара-чара партияр сад къавалай, сад сувалай рахазвай. Шегъердин къерехда авай магълейра яшаммиш жезвай урус фялейри гьукуматди Урусатдиз нафт ахъай тавуртІа, кІвалах акъвазарна забастовки ийида лугъузвай.

Чайханаяр газет кІелзавай ва шеш-беш къугъвазвай итимрив ацІанвай. Аялар руквадин къене къугъвазвай. Налугъуди, шегъердиз цавай цІай къвазвай. Минарайрай азандин ван къвезвай: КапІ ийиз вач! КапІ ийиз вач! Ибадат авун ксунилай хийирлу я!

Зун ксанвачир, вилер акъална халичадал къатканвай. Сергъятдин станция тир Яламадин къаншарда акъвазнавай къанни цІуд агъзур аскер зи вилерикай карагзавай.

– Нино, – лагъана за. – Гъава гзаф чими я. Чи «къугъварганни» ихътин гъавадиз вердиш туш. Ваз тарар, къацу чқаяр, шуршур къачуна авахъдай ятар пара кІанда. И гатун береда ваз Гуржистандиз, жуван хайибурун патав физ кІанзавачни?

– Ваъ, – лагъана Ниноди къетІидиз.

Мад за адаз са гафни хълагънач. Ниноди хияллу яз чин чѳурна:

– Чун санал фена кѳанзава, Али хан. Шегъерда гзаф чими я. Ви Генжеда авай мулк багъ-бахчадин юкъва ава. Ша чун гъаниз фин. Чи «къугъваргандивай» ана серин хъендик ксуз жада.

Завай ваъ лугъуз жадачир. Муъкуъ юкъуз чун поездда акъахна рекъе гъатна. Чи вагон Азербайжандин цѳийи гъукуматдин гербинив безетмишнавай.

Генжедин ракъун рекъин станциядай яргъи, фирягъ, рукади къунвай куъчедай тѳуз чун шегъердиз физвай. Килиса ва мискѳинар алгъай кѳвалерин къула авай. Шегъердин мусурман ва эрмени магълеяр яд къуранвай са вацѳу чара ийизвай. За Нинодиз виш йис инлай вилик урусри зи улу-буба Ибрагъим хандиз гуълле гана къейи чка къалурна.

Чи имаратдин мукъув гвай вире кагъал гамишар къатканвай. Цѳай анжах абурун къилер аквазвай. Гъавадай некѳедин ни къвезвай. Галгамрал калин вилер къван авай цѳипицѳар алай. Хуъруънвийри килин юкъни-юкъ уългуъждив тваз тунвай. Абуру къилин эрчи ва чапла патал алай яргъи чѳарар вилик эвягънавай.

Тарарин юкъва тахтадин айван квай са гъвечѳи кѳвал авай. Чи «къугъваргандиз» балкѳанар, кицѳер ва верчер акурла хуърена.

Чна кѳвалер къакъажна къайдада туна. За са шумуд гъафтеда министерство, икърарар ва сергъятдин станция тир Ялама рикѳелай алудна.

Чун чемендухда къаткана ксузвай. Нинодин ракъини канвай чин Генжедин цав хъиз ахъа тир. Адан къад йис хъанвай. Шаркълудин вилерай килигнайтѳа, адахъ гзаф иер ақунар авай. Ниноди лагъана:

– Али хан, и «къугъварган» зиди я. Къведай гѳилера гада аял жада, ам вуна къачу, тепейра экъуъра.

Ахпа ада «къугъваргандин» тележег таъминардай планар туъкѳуъриз гатѳунна. Пѳанда теннис, Оксфорд, француз ва ингѳилис чѳалар... мадни гъикъван шейэр авай. Къилияй-къилди Европададин чешне...

За са гафни лагъанач. Вучиз лагъайтѳа чи «къуъварган» лап гъвечѳи тир ва Яламада къанни цѳуд агъзур аскер акъвазнавай. Чна чемендухда чѳехи тарарин хъендик халича экѳяна фу недай. Нино гамишар къатканвай вириз мукъва вацѳа эхъведай. Къи-

лел гъвечи, элкъвей бармакар алай хуъруънвийри чи квализ атана чпин хандиз икрамдай ва себетра аваз гутърияр, ичер, ципицар гьидай. Чна са газетни клелзавачир ва къачузвачир. Чун паталди дунья чи мулкунин серягътдал куътягъ жезвай. Инаг Дагъустан къван иер тир.

Гатун са чими юкъуз чаз яргъай къудалди чукурзавай балкандин квачерин ванер атана. Зун гъсятда айвандиз экъечина. Чулав черкез либас алай яхун са итим хкадарна балкандилай эвичина. За «Иляс бег» лагъана гъарайна ва зверна адан килив фена. Гуърушмиш хъун патал гьил яргъи авуна. Ада зи салам къачунач. Ам нафтгадин лампадин экв аватзавай чкадал акъвазнавай. Адан чинин рангар атланвай, хуъхъвер чухурда гъатнавай.

Ада къалабулукъ кваз «урусар Бакудиз гъахънава» лагъана. За къил юзурна, саки заз и агъвалатдикай фадлай хабар авай. Нино зи къудухъ акъвазнавай. Ада астадай жузуна:

– Иляс бег, лагъ кван, им гьикI хъайи кар я?

– Йифиз Яламадай урус аскерар авай поездар атана. Абуру шегъер элкъурна къуна ва парламент муътуъгъ хъана. Катиз тахъай министрар вири къуна, межлис чуклурна. Урус фялеяр гъсятда абурун патаз элячина. Бакуда чи са аскерни авачир. Чи къушун лагъайтIа, Эрменистандин сергъятдал вичи квадарнавай чкайрал акъвазнавай. Заз гуъгуъллу партизанрин клеретлар туъкгуъриз кланзава.

За элкъвена къудухъ килигна. Нино квалеве авай. Къуллугъчийри балкандар арабадик кутлунзавай. Ниноди гъам шейэр кватIавай, гъамни вичин дидед чIалал «къутгъаргандиз» вуч ятIа дугъузвай. Ахпа чун арабада акъахна рекъе гъатна. Иляс бегни балкандаллаз чахъ галаз къвезвай. Яргъай Генжедин эквер аквазвай. Заз са легъзеда алатай девирни гилан девир акахъайди хъиз хъана. Мердакандин рекъе авай халийрин бустанда юкъва хенжел авай, рангар атланвай Иляс бег ва такабурлудаказ секиндиз акъвазнавай Нино зи вилерикай карагна.

Генжедиз чун къуланфериз агакъна. Куъчяр нарагъат, къалабулукъ квай инсанрив ацланвай. Эрменийринни мусурманрин магълеяр сад-садавай чара ийизвай муъкъвел гуълле гуз гъазур хъанвай аскерар акъвазнавай. Шемери гъукуматдин дараматдин кукIваз хкажнавай Азербайжандин пайдахдал эквер хъичирзавай.

Зун Генжедин чехи мискИндин цлав агалтна ацукънавай. За мискИндин гьаятда галатнаваз чилел къатканвай аскерриз килигзавай. Вацлун а пата гуьлле гузвай пулемётрин ванер къвезвай. Азербайжандин Демократиядин Жуьмгурриятдиз са шумуд йикъан уьмуьр амай.

За гьаятдин са пипле ацукъна алатай девирдин рикел хвена кланзавай бязи вакъийрикай къелемдив дафтардиз къейдер ийизвай.

Муьжубьд югь вилик Генжедин гьвечли мугьманханада яшамииш жедайла за Иляс бегдиз лагъана:

– Иляс бег, зун ина амукъда.

– Вун дили хъанвани, вуна акьул квадарнавани? – лагъана жаваб ганаь Иляс бегди.

Йифен сятдин къуд тир. Нино муькуь квалексанвай. «Вун дили я, вуна акьул квадарнава» лугъуз-лугъуз Иляс бег квалеккъвезвай.

Зун столдихъ ацукънавай ва за адан гафар кваз къазвачир. За мад гилера «зун ина амукъда» лагъана тикрарна. Партизанрин кьеретлар къведа. Чна санал женг чугувада, зун жуван ватандай санизни катдач».

Зун саки ахварай рахазвай. Иляс бегди зи вилик акъвазна гьамлуз ва терсдаказ заз килигна:

– Али хан, зун вахъ галаз санал мектебдиз фена. Ял ядай вахтара чун урус аялрихъ галаз киклана. Вун Начарарянан машиндин гуьгьуьна гьатайла зунни ви гуьгьуьна авай. А йифиз жуван балкандал акъадарна за Нино квалелиз хканай. Сисианашвилидин дарваздин патав урус аскеррин аксина чна санал женг чугунаь. Амма гила вун инай хъфена кланзава. Нинодин ва жуван, гьакъни са береда игътияжлувал гьисс авурла ваз хъша лугъудай ватандин хатурдай вун инай хъфена кланзава.

– Иляс бег, вун ина амукъзава, зунни амукъзава.

Ада лагъана:

– Зун ина амукъзава, вучиз лагъайта и дуьньяда захъ са касни авач. Зун тек я. За офицерди хъиз ина амукъна аскерар дяве-

диз тухвана кІанзава. Зун кведра дяведа хъанва. Захъ чІехи теж-риба ава. Гъавилай зи гафуниз килиг, терсвал мийир, Али хан. Ирандиз вач.

– Зун я Ирандиз, яни Европадиз фидач.

Зун дакІардив агатна. Къецеел шемер кузвай. ГъакІни гуъле гузвай ванер къвезвай.

– Али хан, чи Жуъмгурриятдиз гыч муъжуъд йикъан уъмуърни амач, – лагъана Иляс бегди.

За кваз такъадай саягъда къил юзурна. Куъчедай гъиле яракъар авай инсанар физвай. Муъкуъ кІвалай кІвачерин ванер атана. Нино вилерал ахвар аламаз ракІарихъ акъвазнавай.

– Нино, – лагъана за, – Тифлисдиз эхиримжи поезд къве сятдилай къудухъ физва.

– Эхъ, заз чизва, чун физва, Али хан.

– Ваъ, вун аялдихъ галаз санал фида. Зун ахпа къведа. Са къадар вахтуналди амукъна кІанзава. Амма вун фин чарасуз я. Гила Бакуда гъалар масакІа я. Алатай гъилда ваз акурвал туш. Гъавилай вун ина амукъна кІанзавач. Нино, гила вахъ бицІек ава. Куъчейра шемер кузвай. Иляс бег къил агъузна кІвалин са пипІе акъвазнавай.

Садлагъана Нинодин ахвар атІана. Ада дакІардив агатна къецихъ килигна. Ахпа Иляс бегдиз вил вегъена. КІвалин юкъни-юкъвал акъвазна къил агъузна.

– Бес «къугъварган»? – Чахъ бицІек ава. Ваз чахъ галаз физ кІанзавачни, Али хан?

– Завай физ жезвач, Нино, – лагъана за.

– Ви уду-буба Генжедин муъкъвел шегъид хъана. Заз икІ тирди тарихдин имтигъандай чизва, – лагъана Нино хер алай ничхир хъиз чилел ярх хъана. Адан вилер къуп-къуру тир, амма беден зурзазвай. Ада феряд авурла Иляс бег къецеел экъечІна.

– Нино, зун са шумуд йикъалай куъ патав къведа, за гаф гузва.

Ниноди гълени феряд ийизвай. Куъчейра жемятди чан гузвай Жуъмгурриятдин гимн лугъузвай.

Нино сад лагъана секин хъана ва ада заз килигна. Ахпа кІвачел къарагъна. За чемодан къуна. Къундахда авай «къугъварганни» зав гвай. Чун чукъ тавуна гурарай камуз эвичІна. Иляс бегди машинда чун гуъзлемишзавай. Чун инсанрив ацІанвай куъчейрай тІуз ракъун рекъин станциядиз атана.

– Пуд-кьуд юкьуз эха, – лагъана Иляс бегди Нино секинар-на. Анжах пуд-кьуд юкьуз. Анлай кьудухъ Али хан мадни куь патав жеда.

Ниноди секиндиз:

– Заз чизва, – лагъана. – Чун эвел Тифлизда амукьда, ахпа Париждиз фида. Чна ана бахча авай квал кьачуда. Чи кьвед лагъай бицтек гада аял жеда.

– Эхъ, Нино, га вуна лагъайвал жеда...

И гафар лугьудайла зи ван кьети ва ачух тир. Ниноди зи гьил чукьвена ва ахпа яргъариз килигна.

Ракьун рекьин рейсер яргъи гьулягъдиз ухшар тир. Поезд мичи чкадай акъатна аждагъан хьиз перрондив агатна.

Ниноди тадиз заз темен гана:

– Саламатдиз амукь, Али хан. Пуд йикъалай чаз чун ахква-да.

– Гьелбетда, Нино, чун ана гуьруьшмиш жеда ва ахпа Париждиз фида.

Нино хьуьрена. Зун перронда акъвазнавай. Налугьуди, зун члуп-чулав асфалтдал мих яна кевирнавай. Завай юза жезвачир. Иляс бегди абур вагондиз тухвана. Ниноди купедин даклардай кьецик килигнавай. Ам къалабулукъ квай кьушпраз ухшар тир. Поезд чкадай юза хъайила Ниноди гьил элягъна. Иляс бег хкадарна поезддай эвичина.

Чун шегьердиз хтана. За вич терг жез са шумуд югъ амай чи республикадикай фикирзавай.

Югъ ахъа жезвай. Къунши хуьрерин агъалийри чпи чукьнуьхарнавай пулеметар ва суьрсетар шегьердиз гъизвай. Шегьер яракьрин гьамбарханадиз ухшар хъанвай. Вацлун а пата авай эрменийрин магъледай ара-ара гуьллейрин ванер кьезвай. Вацлун а пад Урусатдин чилериз элкьвенвай. Уьлкве сел хьиз ярубурун атлуйрин керетрив ацанвай.

Шегьерда садлагъана къалин чулав рцлмар, лекьрен клуфуз ухшар нер алай, вилер чухурдиз аватнавай са итим пайда хъана. Ам шагъада Мансур Мирзе Къажар тир. И кас гьинай атанвайди ятла садазни чизвачир. Ам Ирандин тахтунал алай Къажаррин сихилдай тир ва адан бармакдал алкурнавай, асландин шикил алай гимишдин гербини рапрапзавай. Вич члехи Агъа Мегъамедан варис я лугьузвай и касди регьбервал хиве кьуна. Урусин полкар Генжедиз кьезвай. Шегьер

Бакудай катиз мажбур хъанвай инсанрив ацланвай. Абуру министрриз гуьлле гуникай, парламентди депутатар дустагъханада кутуникай ва инсанрин юкьва къванер кутлунна гуьлуьн дерин чкадиз вегиникай ихтилатзавай.

Цийи Пшир мисклин гила клубдиз элкьурнавай. Къеледин цларин патав капI ийиз кланзавай Сейид Мустафа урус аскерри гатана. Ахпа адан гилер кутлунна сиве ваклан як кутуна. И кардилай къулухъ Сейид Мустафа Ирандиз, Мешгедда авай вичин имидин патав катна. Адан буба урусри къейиди тир.

И хабарар гъайи Арслан агъади зи вилик акъвазна за пайзавай яракъриз килигзавай. Ада лагъана:

– Али хан, азни квехъ галаз санал женг члугваз кланзава.

– Ваз? Я девитдай къацланвай ваклан шараг, азни женг члугваз кланзавани?

– Али хан, зун ваклан шараг туш. Вирибуруз хъиз азни жуван ватан кланзава. Зи буба Тифлисдиз катна. Завни са яракъ гице.

Ада и гафар къетидиз лугъузвай. За адав са шумуд яракъ вугана. Ам муькъуьн вини къиле женг члугвазвай, за регбервал гузвай клеретдик экечна. Урус аскерри муькъуьн муькъуь пата авай куьчяр къазвай. Чна чими ракъин кланик акахъай дяведик къил кутуна. Зи вилик гъяркъуь суфатар ва рапрапзавай пуд пиппен жидаяр акъатна. Садлагъана зак гзаф гъазабду са хъел акатна.

Чна жидаяр са къадар агъузарна. Ивини гекъ сад-садак какахънавай. Маузердин луьле виниз хкажиз клан хъайила са гуьлле зи къуьнивай гуьцI хъана фена. За гуьлле гайи урус аскердин къил пад-падна. Адан къилин клусар куьчедин рукварик какахъна. Жуван хенжел къекъерай акъудна урус аскердал гужумдайла заз Арслан агъади вичин хенжел са аскердин вилиз сухнаваз акуна.

Яргъай шейпур ягъизвайбурун ванер къвезвай. Чна са киклаI чилел ярх хъана эрменийрин клвалерал марф хъиз гуьллеяр къурзавай. Йифиз чун хурухъди галчур жез шегъердиз хквезвай. Юкьва патрумдаш авай Иляс бегди мукъвел ацукъна пулеметдин чка тайинарзавай.

Чун мисклиндин гъаятдиз фена. Иляс бегди чилел гъетерин эквер хъичир хъайила вич гъикI гуьлуьз фидайтIа, гъикI сирнавдайтIа, гуьле батмиш жедай чIавуз гъикI хилас жедай-

Та ихтилатна. Ада суьгьбет авурдалай кьудухъ чна эвел шурпа, ахпа гугьрияр тӀуьна. Арслан агъани чи патав ацукьнавай. Адан сивяй сарар авахъна иви кьезвай. Йифиз ада зурзас-зурзас зав агатна лагъана:

– Заз кичӀезва, Али хан. Зун кичӀерхъан я.

– АкӀ ятӀа яракъ тур, чӀурай тӀуз Пула вацӀ галайнихъ вач. ВацӀалай элячӀна Гуржистандиз алад, – жаваб гана за.

– Завай акӀ ийиз жедач. Вучиз лагъайтӀа азни вирибуруз хъиз жуван ватан кӀанзава.

Мад за адаз са гафни хълагънач. Экуьн яралай яргъай тупарай гуьлле гузвай ванер атана. Иляс бег мискӀиндин минарадиз акъахна гъиле дурбу аваз Къажаррин сихилдай тир шагъзада Мансуран патав акъвазнавай. Минарадал гьукуматдин пайдах хкажнавай ва са ни ятӀани Туран гьукуматдин гимн лугъузвай.

Чина мейитдин ранг авай са хияллу касди лагъана:

– Заз Иранда Рза тӀвар алай са кас ава лагъана ван хъанва. Ада агъзурралди аскерриз команданвал ийизва. Анкарадани Мустафа Камала чӀехи са кьушун кӀватӀнава. Чна гьакӀан женг чӀугвазвач. Къанни вад агъзур аскер чаз куьмек гуз кьезва.

– Ваъ, – лагъана за. – Къанни вад агъзур кас ва кьве виш-ни яцӀурни цӀуд миллион кас, дуьньядин вири мусурманар чаз куьмек гуз кьезва. Ингъе абур иниз вахтунда атана агакъдани, агакъдачни сад Аллагъдиз чида.

За муьгъ галайнихъ фена пулемѐтдин кьудухъ жуван чка кьуна. Ахпа теспягъдин хтар хъиз гуьллеяр тупалай авуна. Арслан агъади зи пулемѐтдиз гуьллеяр ацӀурзавай. Адан рангар атӀанвай, амма хъуьрезвай. Урусар гьерекатдиз атай кумазни за пулемѐтдай датӀана гуьлле гузвай. Абурун пата шейпур ягъизвай. Эрменийрин кӀвалерин кьудухъай Будѐнныдин марщдин ван атана. Къил хкажна агъуз килигайла заз муькьуьн кӀаник яд авачир, кьуранвай вацӀ акуна. Урус аскерри майдандилай элячӀна чун авай пад лишан къаз гуьлле гузвай. Абурун гуьллеяр муькьѐе акъазвай. За абурун и гьужумдиз кьизгъиндаказ жаваб гана. Урус аскерар кьугъварганар хъиз чилел ярх жезвай. Ингъе абуру терг хъайи аскеррин чкадал цӀийи аскерар ракъурзавай. Абурухъ агъзурралди аскерар авай. Генжедин муькьѐвел текдаказ амай пулемѐтдин ван гзаф зайифдиз кьезвай.

Садлагъана Арслан агъади аялди хъиз кевиз гъарайна. За ам галайнихъ килигна. Ам муькъвел чин кIаникна ярх хъанвай. Адан сивяй иви къвезвай. За мад гилера пулемётдин дуьгмедал илисна. Урус аскеррин кьилел гуллеяр марф хъиз къвазвай. Шейпурдин ванци абур цIийи килелай гъужум ийиз мажбурна.

Зи бармак вацIуз аватна. Заз чиз я гулледи, яни гару ам зи килелай вегъена. За са легъеда жуван пенжекдинни перемдин яха ахъайна. Зини душмандин арада анжах Арслан агъадин мейит авай. КичIерхъан ятIани инсандилай ватан паталди къегьалвилелди женг чIугуна игит хъиз кьин алакьда къван.

Муькуь пата шейпурдин ванери аскерриз къулухъ эвер хъийизвай. За пулемётдай гулле гун акъвазарна. Курум-курум гьекъ алахъиз муькъвел ацукьна жув эвез авуна кIанзавайбурун рехъ вилив хвена. Абур атана. РикIиз къайи ва залан ксари Арслан агъадин мейит пулемётдин вилик туна чпиз далда туькIурна...

Гила за ина, мискIиндин цлан хъендик ацукьна шурпа незвай. МискIиндин гъаятдиз гъахъдай чкадал шагъзада Мансур акъвазнавай. Иляс бегди¹ агъуз хъана картадиз килигзавай. Са шумуд сятдилай къулухъ за цIийи килелай муькъуьн килел жуван чка къуна кIанзавай.

Азербайжандин Жуьмгъурриятдиз са шумуд йикъан уьмуьр амайди заз хъсандиз чизвай...

Заз зи уду-буба Ибрагъим хан Ширваншира халкъдин азадвал патал вичин чан къурбанд авур кьере шейпурри цIийи килелай ван кутадалди ксуз кIанзава.

«Али хан Ширваншир сятдин ругудаз цIувад декьикъа кIвалахайла, Генжедин муькъвел, пулемётдин къулухъ чка къунвай чIавуз терг хъана. Адан мейит муькъвелей кьуранвай вацIуз аватнавай, тан муьжуд гулледи тIвек-тIвек авунвай. Адан жибиндай рикIел хкунрин дафтар акъатна. Аллагъди нуьсрет гайитIа, за а дафтар адан папав агакьарда. Чна экуьн яралай, урус къушунри эхиримжи гилера чал гъужум ийидалди ам мискIиндин гъаятда кучукна. Чи Жуьмгъурриятдин уьмуьр Али хан Ширванширан уьмуьр хъиз акъалтI хъана».

¹ Бакудин Бинекеди посёлокдай тир Зейнал агъадин хва, ротмистр Иляс бег.

Къилер

Бöyük мähäббätin тәрәннүмү.....	3
КІанивилин чІехи ивир.....	5
I къил.....	7
II къил.....	15
III къил.....	20
IV къил.....	29
V къил.....	35
VI къил.....	42
VII къил.....	48
VIII къил.....	56
IX къил.....	61
X къил.....	67
XI къил.....	74
XII къил.....	80
XIII къил.....	86
XIV къил.....	93
XV къил.....	101
XVI къил.....	109
XVII къил.....	117
XVIII къил.....	125
XIX къил.....	132
XX къил.....	139
XXI къил.....	147
XXII къил.....	154
XXIII къил.....	159
XXIV къил.....	166
XXV къил.....	178
XXVI къил.....	184
XXVII къил.....	193
XXVIII къил.....	200
XXIX къил.....	209
XXX къил.....	216

Къурбан Саид

АЛИ ВА НИНО

(Лезги чIалал)

Таржума – Муъзеффер Меликмамедов

Баку – Мугаржим – 2021

ISBN 978-9952-28-567-3

© Баки Веунълхалқ Multikulturalizm Мәркәзи, 2021

«Mütərcim» NPM-də səhifələnmiş və çap olunmuşdur.

Çapa imzalanıb: 11.11.2021.
Format: 60x90 1/16. Qarnitur: Palatino.
Həcmi: 14 ç.v. Tiraj: 300. Sifariş № 188.

**TƏRCÜMƏ
VƏ NƏŞRİYYAT-POLİQRAFİYA MƏRKƏZİ**

Az 1014, Bakı, Rəsul Rza küç., 125/139b
Tel./faks 596 21 44
e-mail: mutarjim@mail.ru
www.mutercim.az